

પ્રકરણ : ૬

અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટનું સંપાદન અને પ્રકીર્ણ સાહિત્ય

સાહિત્યએ કોઈપણ સંસ્કારી પ્રજાનો મૂલ્યવાન વારસો છે. દરેકપેઢી પોતાને મળેલો આ વારસો વધારે સમૃદ્ધ કરી, પોતાની પછીની પેઢીને આપે છે. સંપાદન પ્રવૃત્તિ દ્વારા કોઈપણ પ્રજા પોતાનો સાહિત્યવારસો ટકાવી રાખે છે. એ અર્થમાં પ્રજાને સંસ્કારિતાનો પ્રાણવાયુ પૂરો પાડનારી પ્રવૃત્તિ છે.

- રતિલાલ બોરીસાગર

અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ પાસેથી સર્જનાત્મક સાહિત્ય, વિવેચનાત્મક સાહિત્ય ઉપરાંત અન્ય સાહિત્ય પ્રાપ્ત થાય છે. જેમાં ‘ચલ મન વાટે ઘાટે’ જેવી નિબંધિકાઓ, ‘ઋષિવાણી’ વાર્તિક, ચેખવ વિશેની પરિચય પુસ્તિકા, બાળસાહિત્યમાં લોકકથાઓ આધારિત વાર્તાઓ જે ઋચ્યા બ્રહ્મભટ્ટ દ્વારા સંપાદિત થઈ છે. એરિસ્ટોટલના કાવ્યશાસ્ત્રનો અનુવાદ ગુજરાતી સાહિત્યમાં જાણીતો બનેલો સંગ્રહ છે. ગુજરાતીમાં પ્રથમવાર એરિસ્ટોટલના કાવ્યશાસ્ત્રનો અનુવાદ કરવાનું શ્રેય અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટને નામે જાય છે. સર્જકલક્ષી, કૃતિલક્ષી સંપાદનો પણ તેમનાં મહત્ત્વનાં કાર્ય રૂપે જોઈ શકાય છે. આ પ્રકરણમાં સંપાદન અને પ્રકીર્ણ તમામ સાહિત્યનો સમાવેશ કરી તેની સમીક્ષા કરવાનો ઉપક્રમ છે, જેથી તેમની સાહિત્યિક સેવાનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન થઈ શકે. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ ન માત્ર ગુજરાતી કે ભારતીય સાહિત્ય પરંતુ વિશ્વ સાહિત્યના પણ સઘન અભ્યાસી રહ્યા છે. ‘ક્ષિતિજ’, ‘વિશ્વમાનવ’ જેવા સામયિકોમાં તેમણે કરેલાં વિદેશી કૃતિઓના અનુવાદો તેમની પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય તરફની અભિજ્ઞતા અને રુચિને ચીંધે છે. અહીં પ્રથમ તેમના સંપાદનો વિશે સમીક્ષા કરવાનો ઉપક્રમ છે. ત્યારબાદ તેમના પ્રકીર્ણ સાહિત્યની સમીક્ષા કરવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો છે. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે કેટલાંક સંપાદનો આપ્યા છે. તેમના સંપાદનો સર્જક વિશેના સંપાદનો, કૃતિ વિશેના સંપાદનો. ગુજરાતી સાહિત્યના તજજ્ઞો પાસેથી લેખો મેળવી તેમણે આ સંપાદનનું કામ કર્યું છે. સંપાદન એટલે માત્ર ભેગું કરી દેવું એવી સામાન્ય માન્યતા છે પરંતુ સંપાદન વિશે વિચાર કરીએ ત્યારે સારા અને નબળા સંપાદનો પણ થતાં હોય, ઘણાં એવાય સંપાદનો થતાં હોય જે કશા મહત્ત્વ વિનાના હોય, સંપાદનનો વિષય, સંપાદકીય સૂઝ પણ મહત્ત્વની બનતી હોય છે. સંપાદકનો ધર્મ કેવો હોવો જોઈએ એ અંગે જ્યંત કોઠારી નોંધે છે કે “ સંપાદક એ માત્ર ટપાલી હોય-આવેલા લેખોને પ્રેસમાં પહોંચાડનાર હોય એ હું કદી સ્વીકારી શક્યો નથી. જે જવાબદારી પૂર્વક પસંદગીઓ કરે, ઉત્તમ લેખો માટે પ્રયાસો કરે અને આવેલા લેખોમાં જરૂર જણાય ત્યાં કાંટછાંટ કરે, એને રજૂઆત અને ભાષાની

દ્રષ્ટિએ મઠારે, એને વધારે અસરકારક બનાવીને મૂકે” જયંત કોઠારીએ એક સંપાદકની જવાબદારી કયા પ્રકારની હોવી ઘટે એ વિશે જે કહ્યું એ યથાર્થ છે. સંપાદક માત્ર ભેગું કરી પ્રેસમાં પહોંચાડનાર વચેટિયો નથી, સંપાદકીય સૂઝ, સારા નરસાનો ભેદ પારખું ગુણ હોવો અનિવાર્ય છે. પ્રથમ તેમની સર્જકલક્ષી સ્વાધ્યાય શ્રેણી અંતર્ગત થયેલા સંપાદનો અને ત્યાર બાદ કૃતિલક્ષી સંપાદનો અને સહસંપાદનો વિશે જોઈએ.

રમણભાઈ નીલકંઠ

પંડિતયુગના સાહિત્યકાર રમણભાઈ નીલકંઠ વિશેનું આ સંપાદન ઈ. સ. ૧૯૭૩ માં થયેલું. આ ગ્રંથમાં રમણભાઈ નીલકંઠના સર્જન-વિવેચન વિશેના લેખો સંપાદિત કરવામાં આવ્યા છે. બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવનાર રમણભાઈ નીલકંઠના સર્જન-વિશેષોની સમીક્ષા કરતો આ ગ્રંથ છે. ‘રમણભાઈ-બહુમુખી પ્રતિભા’ લેખ અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ દ્વારા લખાયેલો લેખ છે. તેમણે રમણ ભાઈની બહુમુખી પ્રતિભાની તટસ્થ અને પારદર્શી સમીક્ષા કરી છે. સિદ્ધિઓ તો દર્શાવી પણ સાથે કૃતિઓમાં રહેલી મર્યાદાઓ પણ તટસ્થ રીતે અને ઉદાહરણ દ્વારા સ્પષ્ટ કરી આપી છે. વિવેચકની વિવેચનામાં પારદર્શિતાનો ખ્યાલ તેમના વિવેચનની એક છાપ રૂપે પ્રતીત થાય છે. રમણભાઈની સ્થાનિક સ્વરાજ્યની કામગીરી, ગુજરાતમાં સમાજસુધારાથી લઈને સ્ત્રીકેળવણીમાં મહત્ત્વની ભૂમિકા વિશે નોંધ લેતા જ્ઞાતિભેદ તોડવા માટેના રમણભાઈના પ્રયાસો, ન્યાત દ્વારા રમણભાઈનો બહિષ્કાર જેવા પાસાઓની નોંધ અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે લીધી છે. તો તેમની સામાજિક પ્રવૃત્તિ વિશે માહિતીલક્ષી ચર્ચા કરવામાં આવી છે ત્યાર બાદ રમણભાઈની સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ વિશે વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે. કવિતાથી સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિનો આરંભ કરનાર રમણભાઈમાં આરંભે દલપતશૈલીની અસર, તેમની કાવ્યરચના ઇબારતમાં સંસ્કૃત-અંગ્રેજીનો પ્રભાવ જેવા મહત્ત્વના નિર્દેશો વિવેચકે આપ્યા છે. ખાસ રમણભાઈની કવિતાઓ વિશે તેમણે કરેલું વિધાન નોંધપાત્ર છે. તેમણે કહ્યું કે “ ‘પ્રભુમય જીવન’ શ્રોત કાવ્ય છે અને એક સરળ નિર્વ્યાજ ભક્તહૃદયના ઉદ્ગારરૂપે એ સ્પર્શી જાય એવું છે. પણ આ અને આવા બીજા કાવ્યોની મુશ્કેલી એ છે કે આખી રચના સાધ્યાંત સુંદર હોય એવું તો ભાગ્યે જ જોવા મળે છે; કેટલીક પંક્તિઓ જ આકર્ષક હોય છે અને એમાંથી રમણભાઈની કવિત્વ શક્તિનો પરિચય મેળવવાનો રહે છે. ” (પૃ. ૦૬) આમ રમણભાઈની સમગ્ર કવિતામાં નહિ પણ કવિતાની કેટલીક પંક્તિઓની આકર્ષકતાને વિવેચકે ચર્ચી છે. રમણભાઈની ‘ભદ્રંભદ્ર’ નવલકથાએ મચાવેલા ખળભળાટની ચર્ચા કરતાં હાસ્ય સાથેની સેટાયર તરીકે ઓળખાવી છે. હાસ્ય ક્યારેક હાનિ પામ્યું હોવાનો ઉલ્લેખ વિવેચકે કર્યો છે. તો અંત તરફ જતાં આ નવલકથા મોળી પડી જતી

જણાઈ છેપરંતુ સર્વાંગી રીતે ‘ભદ્રંભદ્ર’ નવલકથાને વિવેચકે પુરસ્કારી છે. રમણભાઈએ ‘શોધમાં’ હાસ્યકથાના થોડાંક પ્રકરણો લખી અધૂરી મૂકવા પાછળ કયાશો હોવાનું વિવેચકને જણાયું છે. વિવેચકે રમણભાઈના નિરૂપેલા હાસ્યપ્રસંગોની નોંધ લેતા ‘નવાબ સાહેબની મુલાકાત’ નો ઉલ્લેખ કર્યો. ‘રાઈનો પર્વત’ નાટક વિશેના તેમના વિધાનો તેમના વિશદ જ્ઞાનના પરિચાયક સમા છે. રમણભાઈની પરિપક્વ સર્જકતાના ફળરૂપે આ કૃતિને જુવે છે. ‘રાઈનો પર્વત’ કૃતિની વસ્તુલક્ષી ચર્ચા કરતાં વસ્તુસંકલનામાં રહેલી કયાશો પણ ચીંધી બતાવી છે. પાત્ર વિકાસનો અભાવ, મંદ ક્રિયાવેગ, છેલ્લા બે અંકોના વસ્તુમાં સાધો, સવાંદોમાં gossip નું પ્રમાણ વધારે, જાલકા-લીલાવતી વચ્ચે થયેલો ઉગ્ર પ્રસંગ સામાન્ય કક્ષાનો. આવી અનેક મર્યાદાઓની નોંધ લીધી છે.

વાર્તાકાર તરીકે રમણભાઈની કલાત્મકતાના વિશેષોની ચર્ચા કરી છે. પંડિતયુગમાં રમણભાઈની વાર્તાઓનું સ્થાન અંકિત કરતાં વિધાનો પ્રમાણવા જેવા છે. વાર્તાકાર રમણભાઈની કેટલીક કયાશો તરફ વિવેચકે ધ્યાન દોર્યું છે. આ ઉપરાંત કવિ તરીકે રમણભાઈનું મૂલ્યાંકન કર્યું છે તેમની ‘અંતઃક્ષોભ’ પ્રેરિત કવિતાની હિમાયતની નોંધ લેતા શૈલી, કીટ્સ, વર્ડઝવર્થની કાવ્યવિચારણા તરફ રમણભાઈનો ઝોક રેહવા પાછળની ભૂમિકાને અંકિત કરી આપી છે. તેમની કાવ્યવિચારણા સંદર્ભે વિવેચકે કરેલું વિધાન યથાર્થ છે, જ્યાં તેઓ કહે છે કે “ પશ્ચિમ અને પૂર્વના કાવ્યતત્ત્વ ચિંતકોના મંતવ્યો પરથી પોતાનો વિચાર બાંધવા તરફ તેમની દ્રષ્ટિ રહેલી છે. પણ કોઈ સુરેખ કાવ્યવિચાર તેઓ બાંધી શક્યા નથી. એમની કાવ્યતત્ત્વચર્ચામાં ધારા ન બની શકતા વિચારબિંદુઓ છે અને બન્યું છે એવું કે કોઈ વિચારનો સિદ્ધાંત રજૂ કરવામાં એમણે ક્યારેય અતિસરલીકરણ કર્યું છે તો ક્યારેક સિદ્ધાંત જ બરાબર રજૂ કર્યો નથી. વર્ડઝવર્થના કાવ્યસિદ્ધાંત માટે એમણે બધા જ સંદર્ભો જોયા હોય એમ જણાતું નથી. ભારતીય સાહિત્યમીમાંસાનો એમનો અભ્યાસ અમુક ગ્રંથોના પરિચયથી આગળ વધ્યો દેખાતો નથી” (પૃ. ૧૩) આમ રમણભાઈની કાવ્યવિચારણા સંદર્ભે વિવેચકનું અવલોકન તેમની અવલોકનશક્તિના પરિચાયક સમુ છે.

વિવેચક તરીકે રમણભાઈની સમીક્ષા કરતાં રમણભાઈની વિવેચન દ્રષ્ટિના આયામો ચીંધી આપ્યા છે. રમણભાઈના એક મહત્ત્વના કાર્ય તરીકે રમણભાઈએ કાન્ત અને નરસિંહરાવની કવિત્વ શક્તિને ઓળખી કવિ તરીકે વહેલા સ્થાપી આપ્યા તેને ગણાવ્યું છે. તો ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ પદે આપેલ વ્યાખ્યાનોમાં વિવેચકે તેમની દીર્ઘદ્રષ્ટિ જોઈ છે તેની પણ અહીં નોંધ લેવામાં આવી છે. એમની મોટી સાહિત્યસેવા તરીકે પંડિતયુગ કે જે ચિંતન મનનમાં પડેલો એવા સમયે હાસ્યરસને તેમને પ્રતિષ્ઠિત

કર્ચો છે તો નવલરામ પછી કાવ્યતત્ત્વવિચારની પીઠિકા રચી આપનાર તરીકે રમણભાઈને જુવે છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને પોતાની ક્ષમતા, કાર્યશક્તિ અને દ્રષ્ટિનો લાભ આપ્યો છે. આમ વિવેચકે રમણભાઈની બહુમુખી પ્રતિભા, ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેમની સામાજિક સાહિત્યિક સેવા અને સ્થાન વિશે બહું જ ઝીણવટપૂર્વક કરેલી છણાવટ અહીં સાંપડે છે, જેમાં રમણભાઈની એક સુરેખ સાહિત્યિક છબી ઉપસી આવે છે. વિવેચકે સ્પષ્ટ ભાષા અને એવા જ સ્પષ્ટ વિધાનો કર્યા છે. રમણભાઈના હાસ્યરસ વિશેનો ગગનવિહારી મહેતાનો લેખ ‘રમણભાઈનો હાસ્યરસ’ પણ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. ગગનવિહારી મહેતાએ હાસ્યરસને ધ્યાનમાં રાખીને ‘ભદ્રંભદ્ર’ નવલકથાના ઉદાહરણો દ્વારા રમણભાઈના હાસ્યરસની સમીક્ષા કરી છે જે ધ્યાન પાત્ર બને છે. રમણભાઈનું હાસ્ય કયા પ્રકારનું છે એ અંગે તેઓ સ્પષ્ટતા કરે છે. “ રમણભાઈનો હાસ્યરસ કેવળ સામાજિક પરિસ્થિતિને ઉદ્દેશીને નથી પરંતુ હાસ્યરસને તેમણે શસ્ત્ર બનાવ્યું હતું, સમાજના દૂષણો, મૂર્ખ રીતિરિવાજો, એના સમર્થનમાં અપાતી બુદ્ધિ વિહોણી દલીલો અને એ સૌની પાછળ રહેલા રૂઢિચુસ્ત માનસને એમણે કટાક્ષ વડે ઉઘાડા પાડવા પ્રયાસ કર્યો.” (પૃ. ૨૭) રમણભાઈનું હાસ્ય છીછરું નથી પરંતુ કટાક્ષમય છે. ચન્દ્રકાન્ત શેઠ ‘ભદ્રંભદ્ર’ માં રમણભાઈના હાસ્ય વિશે ચર્ચા કરે છે. દલપતરામ-નવલરામથી તેઓ હાસ્યકૃતિઓ સંદર્ભે ચર્ચા કરીને રમણભાઈમાં હાસ્યરસ કઈ રીતે આવ્યો તે અંગે વ્યવસ્થિત અને પ્રમાણભૂત બની રહે એવી ચર્ચા કરે છે. ‘રાઈનો પર્વત : રજવાડી નાટક’ માં જયંતિ દલાલ દ્વારા ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ‘રમણભાઈની કાવ્યતત્ત્વ વિચારણા’ માં પ્રમોદકુમાર પટેલે રમણભાઈની વિવેચન દ્રષ્ટિ ઘડાઈ એ પાછળના પરિબળોની વ્યવસ્થિત વિચારણા રજૂ કરી છે. ‘કવિતા પદાર્થ અને રમણભાઈની પદ્ય પ્રવૃત્તિ’ માં ભૂપેશ અધ્વર્યુએ રમણભાઈમાં દલપતરીતિ, ઔપચારિકતાનું તત્ત્વ, મુખ્ય ઘટક ચિંતન, વગેરે સંદર્ભે ચર્ચા કરી છે. ‘રમણભાઈની ગ્રંથસમીક્ષાઓ’ વિશે ચિનુ મોદીએ ચર્ચા કરી રમણભાઈના પ્રદાનને મૂલવી આપ્યું છે. ભાષાશાસ્ત્રી એવા યોગેન્દ્ર વ્યાસ રમણભાઈના ભાષાશાસ્ત્રી તરીકેના પાસાને છેડે છે. રમણભાઈના ભાષા વિષયક કેટલાંક લેખોને આધારે ચર્ચા કરી રમણભાઈના પ્રદાનને મૂલવવામાં આવ્યું છે. જોકે ભાષાશાસ્ત્રી તરીકે રમણભાઈનો ખાસ ઉલ્લેખ થતો નથી. અંતે એક સ્પષ્ટ વિધાન પણ કર્યું છે તેઓ નોંધે છે કે “ ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસને આગળ લઈ જવામાં એમણે કોઈ ફાળો આપ્યો નથી એ સ્વીકારવું જોઈએ.” (પૃ. ૨૧૪) સમાજ સુધારા જેવી પ્રવૃત્તિ અર્વાચીનયુગમાં નર્મદથી આરંભાઈ છે રમણભાઈએ પણ એ દિશામાં કાર્ય કર્યું છે. ‘રમણભાઈ અને સંસારસુધારો’ લેખ ચીમનલાલ ત્રિવેદી દ્વારા લખાયો છે. નર્મદથી જ આ પ્રકારની જે પ્રવૃત્તિ આરંભાઈ તેની વિકાસરેખા દર્શાવી આપી રમણભાઈ કઈ રીતે તેમાં જોડાય છે તે સ્પષ્ટ કરે છે. તેઓ નોંધે છે કે “પંડિતયુગમાં ‘સ્ત્રીજાતિની પરિહારવા’નો યજ્ઞ રમણ ભાઈએ પોતાની નાટ્યકૃતિ ‘રાઈનો પર્વત’માં ઈ. સ.

૧૯૧૩ માં પૂરો કર્યો હતો. ‘ભદ્રભદ્ર’ અને ‘રાઈનો પર્વત’ જેવી કૃતિઓને આ સંદર્ભે પણ મહત્ત્વની ગણાવી છે. ‘પત્રકાર રમણભાઈ’માં બિપિન ઝવેરીએ કરેલી ચર્ચા પણ ધ્યાનપાત્ર બને છે. રમણભાઈનું પત્રકારત્વ ક્યારથી આરંભાયું એ જાણવા જોગ માહિતી રજૂ કરે છે તેઓ નોંધે છે કે “ ૧૮૮૨ માં ‘જ્ઞાનસુધામાં’ તેના સંપાદકનો નામોલ્લેખ નથી. પણ સ્વ. ગટ્ટુ ધ્રુવના કહેવા મુજબ અંગ્રેજી વિભાગનું સંપાદન પ્રારંભથી જ બી. એ. માં ભણતા બુદ્ધિશાળી રમણભાઈના હાથમાં હતું.”(૫૨ ૨૮૪). ‘જ્ઞાનસુધા’ માસિકના રૂપમાં ફેરવાયું પછી તેમાં આવેલા પરિવર્તનોને નિર્દેશી આપ્યા છે. રમણભાઈના વિચારો, સામયિકમાં વિષય વહેચણી વગેરેની માહિતી આપી રમણભાઈના પત્રકારત્વના પ્રદાનને સ્પષ્ટ કરી આપ્યું છે. આ ગ્રંથને અંતે રમણભાઈના પ્રગટ ગ્રંથો, અગ્રંથસ્થ લખાણોની યાદી આપવામાં આવી છે. આમ, આ ગ્રંથ સાહિત્યના અભ્યાસીઓના લખાણો દ્વારા તૈયાર થયો છે જે એકંદરે રમણભાઈના સાહિત્યિક પાસાઓને વ્યવસ્થિત અને વસ્તુલક્ષી ધોરણે મૂલવી આપે છે. સંપાદકના આ કાર્યની નોંધ લેવી એ કારણે ઘટે કે રમણભાઈની સાહિત્યયાત્રાનાં સર્વાંગી પાસાઓને વિદ્વાનો દ્વારા લખાવી આપણને આ ગ્રંથ સુલભ કરી આપ્યો છે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

વિવેચન શ્રેણી અંતર્ગત ‘ઝવેરચંદ મેઘાણી’ ગ્રંથની પ્રથમ આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૯૬૮ માં પ્રાપ્ત થાય છે. આ સંપાદનમાં મેઘાણીના સર્જનાત્મક-વિવેચનાત્મક પાસાઓને આવરી લેતા નવ લેખો સાંપડે છે. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે આવા સંપાદન કાર્ય પાછળના પોતાના આશયને સ્પષ્ટ આ ગ્રંથના આરંભે નોંધ્યું છે કે “ ગુજરાતી સાહિત્યના અનેકવિધ ક્ષેત્રોમાં જેમણે મૂલ્યવાન પ્રદાન કર્યું છે તેવા સાહિત્યકારોની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનાં વિવિધ પાસાઓને નજરમાં રાખીને તે-તે ક્ષેત્રના તદ્વિદો અને અભ્યાસીઓના હાથે તેમનું વિવેચન કરાવીને તેમજ નીવડેલાં વિવેચન લેખોમાંથી પસંદગી કરીને તેમના પ્રદાનનું શક્ય તેટલું સમગ્રદર્શી અવલોકન એક જ ગ્રંથમાં સુલભ બનાવવાનો આ શ્રેણીનો હેતુ છે. પ્રત્યેક જમાનાના પોતાનાં આગવા કહેવાય તેવા સાહિત્યિક ધોરણો હોય છે. આ કાર્ય નિમિત્તે આપણા સમયનાં સાહિત્યિક ધોરણો ઉપસ્તા થશે. વિવેચન કરતાં કરતાં ધોરણો પોતે પણ કસોટી ચઢતા જશે; અને એ કસોટીમાંથી પસાર થઈને સ્થિરતા પ્રાપ્ત થશે, તો તેનો લાભ ન ગણ્ય નહિ હોય.” મેઘાણી : શબ્દના સોદાગર’ લેખ અંતર્ગત અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે ચર્ચા કરી છે. આ લેખ ‘અન્વીક્ષા’ વિવેચન ગ્રંથમાં સમાવિષ્ટ થયો હોય વિવેચનના પ્રકરણમાં વિસ્તૃત સમીક્ષા કરી છે જેથી પુનરાવર્તન ન થાય એવા આશયથી અહીં ચર્ચા કરવાનું ટાળ્યું છે. તેમની વિવેચન દ્રષ્ટિનો લાભ પણ આ ગ્રંથને મળ્યો છે. તે મેઘાણી શબ્દના : સોદાગર’ લેખને આધારે

કહી શકાય. સુમન શાહ નોંધે છે કે “ મેઘાણી: શબ્દના સોદાગર’ આખા પુસ્તકના કીમતી આમુખ જેવો છે. એમાં કશી સળંગસૂત્રતા નથી છતાં મેઘાણીના વ્યક્તિત્વની ઘોતક રેખાઓના અંકનથી થોડામાં ઘણું કહેવાના લાઘવ ગુણવાળો છે.” ‘મેઘાણીની વિવેચન પ્રવૃત્તિ’ લેખ જયંત કોઠારી પાસેથી મેળવેલો છે. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટના ભારપૂર્વકના આગ્રહને માન આપી જયંત કોઠારીએ આ લેખ લખ્યો છે. તેમણે ‘પરિભ્રમણ’, ‘એકતારા’ની પ્રસ્તાવનાને ધ્યાનમાં રાખીને ચર્ચા કરી છે. જયંત કોઠારીએ નમ્રતાપૂર્વક નોંધ્યું છે કે, “મેઘાણીના આ ત્રણેય ગ્રંથોમાં સાહિત્યેતર ઘણું બધું છે એટલું જ નહિ સાહિત્ય વિષે પણ કેટલુંય એવું છે કે જેનું ‘વિવેચનાત્મક આલોચનાત્મક લખાણો’ના સંગ્રહ તરીકે ઓળખાયેલા આ ગ્રંથમાં સ્થાન હોઈ શકે કે કેમ એવો પ્રશ્ન સહેલાઈથી પૂછી શકાય. (પૃ. ૨૧) પ્રમોદકુમાર પટેલ દ્વારા નવલકથાકાર મેઘાણી વિશે ‘મેઘાણી : નવલકથાકાર’ લેખ અંતર્ગત વિચારણા થઈ છે. મેઘાણીની નવલકથા પાછળ પત્રકારત્વના વ્યવસાયને જુવે છે તો સર્જકતાના મૂળમાં લોકસાહિત્યનું પરિશીલન હોવાનું સૂચવ્યું છે. મેઘાણીની નવલકથાઓને ચાર વિભાગમાં વહેચી છે. ઐતિહાસિક, સામાજિક, રોમેન્ટિક તત્ત્વોના પ્રવેશવાળી અને સોરઠી પ્રાદેશિક વાતાવરણવાળી, મેઘાણીની નવલકથાના વિષયો, સામાજિક સંદર્ભો, સોરઠી પ્રાદેશિક વાતાવરણ સંદર્ભે ચર્ચા કરી છે જે ધ્યાનપાત્ર બને છે. ‘મેઘાણીની નવલિકાઓ’ રમણલાલ પાઠક દ્વારા લખાયેલો લેખ છે. જેમાં મેઘાણીની નવલિકાકાર તરીકેની જણાતી સબળ વિલક્ષણતા અને મર્યાદાઓને ચીંધી આપી છે. રમણલાલ પાઠકના કેટલાંક સૂક્ષ્મ અવલોકનો ધ્યાનપાત્ર બને છે, જેમકે તેઓ નોંધે છે “ નવલિકાના કલાઘાટમાં નવવિધાન કરવાનો પુરુષાર્થ તેમણે આદર્યો-‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’માં -અલબત્ત, આ કાર્યને શુદ્ધ નવલિકાની દ્રષ્ટિએ મૂલવતાં સફળતા કદાચ અલ્પ ગણાય- બહુ જ ઓછી કૃતિઓ શુદ્ધ, કલાત્મક નવલિકાઓ બની શકી છે: પરંતુ નવલિકા લેખનની હથોટી એમાંથી જ કેળવાઈ અને એમાંથી જ મૌલિક નવલિકા સર્જનનું માર્ગ સૂચન એમણે મળ્યું.” (પૃ. ૭૨) લોકસાહિત્યના જીવંત સંપર્ક, પત્રકારત્વ વગેરેને કારણે મેઘાણીનું ગદ્ય ઘડાયું હોવાનું સૂચવ્યું છે. કેટલાંક વિવેચકોએ ‘પ્રાચીનતા પ્રેમી’ તરીકે ઝવેરચંદ મેઘાણીને ઓળખાવ્યા છે. આ ઉપર તેમણે વિચારણા કરતા મેઘાણી પ્રાચીનતા પ્રેમી કે નવીનનિંદક નથી પરંતુ તેઓ પ્રાચીન સંદેશોને બિરદાવતા અને અર્વાચીન સંદેશોને મૂલવતા જણાયા છે. મેઘાણીની ગદ્ય શૈલી પર ધૂમકેતુની અસર જુવે છે. પુષ્કર ચંદરવાકર ‘લોકસાહિત્યકાર મેઘાણી’ માં મેઘાણીની લોકસાહિત્યકાર તરીકેની છબીને સ્પષ્ટ કરી આપે છે. લોકસાહિત્યમાં મેઘાણીનું કાર્ય અગ્ર હરોળમાં રહ્યું છે. આરંભે જ લોકસાહિત્યના ગ્રંથોમાં મૂકેલી મેઘાણીની નોંધો પરત્વે ધ્યાન દોર્યું છે. તેઓ નોંધે છે કે “ આવી નોંધો મૂકવી તે આજે લોકસાહિત્યની વૈજ્ઞાનિક રીતિ અપનાવનાર સંપાદક માટે જરૂરી પણ લેખાય છે, કેમકે તેનાથી બોલી, પ્રદેશ અને જાતિ

અંગેનું તારણ સમાજશાસ્ત્રી કાઢી શકે અને ઈતિહાસકારને ખપમાં આવે.” (પૃ. ૮૯) ઝવેરચંદ મેઘાણીની કવિતાને મૂલવતો લેખ ‘લોકરંગનો કવિ’ શીર્ષક હેઠળ ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ ચર્ચા કરી છે. બળવંતરાય ઠાકોર અને ઉમાશંકર-સુંદરમ્ ની સર્ગ શક્તિ વચ્ચે રહેવા છતાં પોતાના આગવા રસાયણથી કાવ્યો રચના કરી જુદા પડ્યા પરંતુ ઉત્તમ રચનાઓ સિદ્ધ કરી શક્યા નથી એમ સ્પષ્ટ કરે છે. તેઓ કાવ્યોના ઉદાહરણો સાથે ચર્ચા કરે છે અને તટસ્થ અને અભ્યાસકીય અવલોકનો રજૂ કરે છે. ‘અનુવાદકનું રસાયણ’ માં ભોળાભાઈ પટેલ મેઘાણીની અનુવાદ પ્રવૃત્તિનું આકલન કરે છે. મેઘાણીના અનુવાદોને માત્ર ભાષાંતર રૂપે ન જોતાં સર્જન પ્રવૃત્તિના એક અંશ રૂપે જુવે છે. મેઘાણીના અનુવાદની ભાષા, લય સંદર્ભે ચર્ચા કરતાં તેઓ નોંધે છે. “ રવીન્દ્રનાથની કવિતાના હાઈને તો મેઘાણી કદાચ પામ્યા છે, પણ રવીન્દ્રકાવ્યની ઈબારતના મહત્ત્વનો ખ્યાલ અનુવાદક મેઘાણીએ નથી કર્યો.” (પૃ. ૧૨૭) મેઘાણીનું પત્રકારત્વ ક્ષેત્રે મહત્ત્વનું પ્રદાન રહ્યું છે ત્યારે ‘મેઘાણીનું પત્રકારત્વ’ શીર્ષક હેઠળ ચર્ચા કરતાં જયંત જોષીએ મેઘાણીના પત્રકારત્વના ક્ષેત્રનું યથાર્થ મૂલ્યાંકન કરી આપ્યું છે. આમ, આ સંપાદનની વિશેષતા જોઈએ તો સાહિત્યના જાણીતા વિદ્વાનો દ્વારા મેઘાણીની સાહિત્યયાત્રાની સમીક્ષા થઈ છે જેમાં મેઘાણીની બહુવિધ છબી ઉચિત રીતે ઉઘડતી જણાય છે.

મણિશંકર ભટ્ટ ‘કાન્ત

વૈવિધ્યપૂર્ણ લેખો આ ગ્રંથની વિશેષતા તરીકે જોઈ શકાય છે. પંદર લેખો જે કાન્તના સાહિત્યમાં કલાપક્ષ કેન્દ્રી વિચારણા કરે છે. આ સંપાદન સંદર્ભે નિવેદનમાં સંપાદક નોંધે છે કે “ આ ગ્રંથમાંના ઘણાખરા લેખો પૂર્વકાલીન મંતવ્યોની ફેરતપાસ કરે છે. કેટલાંક લેખો નવી દિશાના છે. શ્રી યોગેન્દ્ર વ્યાસનો લેખ કૃતિના ભાષાકીય માળખાને તપાસીને અમુક અભિપ્રાયો પર આવવાના પ્રયત્નરૂપ છે. ટોપીવાળાનો લેખ કૃતિના છંદોબંધ અને શબ્દબંધને આધારે કૃતિને કૃતિરૂપે-કવિકર્મ રૂપે જુએ છે. કાવ્યકૃતિઓની વિવેચના કરતાં લેખોમાં વિભિન્ન અભિગમો તરત ધ્યાન ખેંચશે.” કાન્ત’ના કૃષ્ણ પરત્વે આરંભનો લેખ ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણી સાહેબનો છે. પૂર્વકાલીન મંતવ્યોની ફેરતપાસ રૂપે આ લેખો એટલે પૂર્વ વિવેચનને ધ્યાનમાં રાખીને પોતાની ચર્ચાની માંડણી કરતાં લેખો છે. રામનારાયણ પાઠક અને નિરંજન ભગત કાન્તના કૃષ્ણ સંદર્ભે રજૂ થયેલા અવલોકનોને ધ્યાનમાં રાખીને કાન્તના કાવ્યોને જોવાનો નવો દ્રષ્ટિકોણ આપે છે. “ રામનારાયણ પાઠક તેને પશ્ચિમમાં ટ્રેજિક (ભવ્યકૃષ્ણ) ગણાતા રસને વધારે મળતો આવતો ગણાવે છે, તો નિરંજન ભગત ‘વસંત વિજય’, ‘અતિજ્ઞાન’ અને ચક્રવાકમિથુન’ના પાત્રોને ‘ટ્રેજિક નહીં, ‘પેથેટિક’ ગણે છે.” (પૃ. ૦૯) હરિવલ્લભ ભાયાણી વસંતવિજય, અતિજ્ઞાન અને

ચક્રવાકમિથુન આ ત્રણ કાવ્યોમાં નાયક સંદર્ભે તપાસ કરે છે. ‘અતિજ્ઞાનનું કવિકર્મ’ માં ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા કાન્તની કવિ પ્રતિભાને મૂલવતા બહુ જ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે “ કાન્ત પહેલા કે પછી, ખંડકાવ્યો લખાયા જ નથી.” કાવ્યમાં આરંભે જ કવિએ પ્રયોજેલ શબ્દોની છણાવટ કરતા ‘ઉદ્ગ્રીવ’ અને ‘શૂન્યનભ’ શબ્દો દ્વારા સંઘર્ષ રચી આપવા તરફ વિવેચક ધ્યાન દોરે છે. છંદ પ્રયોજન, ભાવ પરિસ્થિતિ પરત્વે સાધેલી કાર્યસાધકતાની ચર્ચા દ્વારા કાન્તના કવિ કર્મને મૂલવે છે. ‘વસંતવિજય’ની સંરચના-એક તપાસ’માં યોગેન્દ્ર વ્યાસ કાળ અને છંદ સંદર્ભે ચર્ચા કરતાં કલાત્મકતા, કાળના ઉપયોગને છંદ સાથે જોડવાની સાથે ભાવવળાંક સાથે જોડી ઉપસ્તા સુરેખ આકાર, વિરામચિહ્નોની સાર્થકતા કાન્તની શૈલીમાં કોમળતા, માધુર્યને દર્શાવી આપે છે. ‘દેવયાનીમાં કાન્તનું કવીકર્મ’ અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ દ્વારા લખાયેલો લેખ છે જેમાં કાન્તનો કચ તટસ્થ છે કે નથી એ પ્રશ્નને આધારે ચર્ચા કરી છે. મોટા ભાગના વિવેચકોએ કાન્તના કચને તટસ્થ ગણ્યો નથી તો ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા કચ તટસ્થ હોવાનું માને છે. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ આ વિવેચનાને સાથે રાખીને કેટલાંક વસ્તુલક્ષી ધોરણે અવલોકનો આપે છે. તેઓ નોંધે છે કે “ કચે દેવયાનીને અતિશય લજ્જા પ્રસરતી જોઈ ત્યાર પછીથી, કચમાં રતિભાવનો ઉદય થાય છે.” (પૃ. ૬૩). ભોળાભાઈ પટેલ ‘કાન્તના ઊર્મિકાવ્યો’ માં કાન્તને ઊર્મિકવિ ગણાવતા કાન્તની પ્રારંભિક અને ત્યાર પછીની કવિતા સંદર્ભે ચર્ચા કરે છે, કાન્તની ધર્મપ્રધાન રચનાઓને સામાન્ય કક્ષાની ગણાવી છે. ‘ઉપહાર’ કાવ્યમાં દાખવેલી સિદ્ધિની નોંધ તેઓ લે છે. અતિજ્ઞાન, ચક્રવાકમિથુન, વસંતવિજય, દેવયાની, ઉપહાર, ઉદગાર, વત્સલનાં નયનો, સાગર અને શશી કાવ્યને કાન્તના અમર પ્રદાન તરીકે જુવે છે. છંદની દ્રષ્ટિએ ‘પૂર્વાલાપ’ ની ભૃગુરાય અંજારિયા દ્વારા ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તેમની આ ચર્ચા એ કારણે પણ છાપ ઊભી કરે કે તેમણે નર્મદ-દલપરામથી પ્રયોજાયેલા સંસ્કૃત વૃત્ત અંગે ચર્ચા કરતા ગુજરાતી અર્વાચીન કવિતામાં સંસ્કૃત વૃત્તો સ્થિર કરવામાં કાન્તે ભાગ ભજવ્યો હોવાનું તારણ આપે છે. અનંતરાય રાવળ ‘ધર્માન્તર અને કાન્તની કવિતા’ માં કાન્તે ધર્મ પરિવર્તન કર્યું એ પાછળના પરિબળોને વ્યવસ્થિત રીતે તારવી આપે છે. તેઓ નોંધે છે કે “ ધર્માન્તરમાં પરિણમેલી ‘કાન્ત’ની ધર્મ ખોજ માનવસ્વભાવની, સમાજશાસ્ત્રની, ધર્મની, તત્ત્વજ્ઞાનની અને ખાસ તો ગયા શતકના ઉત્તરાર્ધના સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસની દ્રષ્ટિએ રસપ્રદ અને બોધક ઘટના છે.” (પૃ. ૧૧૪) સ્વીડનબોર્ડના પુસ્તકોના વાચને એમની ખિસ્તી ધર્મ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા દ્રઢ બની. અંગ્રેજી કેળવણી પછી નવજાગૃતિ, ધર્માચારમાં પરિવર્તનની જરૂરિયાત એ સર્વ પરિબળોને કાન્તના ધર્મ પરિવર્તન સાથે સાંકળે છે. “કવિએ ખિસ્તી ધર્મબોધિત પ્રભુશ્રદ્ધા પોતાની કરી લીધી હોઈને કવિ પોતે સર્જક કવિ કરતાં ઈશ્વર પ્રસન્ન ભક્તની મનોદશમાં આવી ગયા હોઈ એમની કલમે પ્રાર્થનાના કાવ્યો વિશેષ લખાયા છે.” (પૃ.૧૧૫) આ રીતે

કાન્તનું ધર્મ પરિવર્તન અને કવિતા પર અસરને વિવેચક ચીંધી આપે છે. ‘મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટના ‘નાટકો’ નાટકો વિશે સુમન શાહ પાસેથી લેખ પ્રાપ્ત થયો, અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ સુમન શાહને નાટકો વિશે લખવાનું આમંત્રણ પાઠવે છે. આ લેખના આરંભે બહુ જ સ્પષ્ટ ભાવે સુમન શાહ કહે છે કે “ કાન્તનાં નાટકો વિશે અભ્યાસલેખ કરી આપવા તમે મને કહ્યું ત્યારે તો હસી પડાયું હતું. નથી તેને છે -રૂપે સ્થાપી આપવાની વિવેચનામાંથી, દબાવમાંથી છૂટવું હતું.” (પૃ. ૧૩૨) અને બીજું એ કે કાન્તે નાટકો શા માટે લખ્યા હશે એ પ્રશ્ન વિવેચકનો રહ્યો છે. કવિતા ક્ષેત્રે જે સિદ્ધિ કાન્તે દાખવી એવી નાટ્યક્ષેત્રમાં દાખવી શક્યા નથી. તેમનાં નાટકોમાં રહેલી કેટલીક શિથિલતાઓ તરફ સુમન શાહ ધ્યાન દોરે છે. તેમણે જણાવ્યું છે કે “ એમની કવિતા પ્રતિભા અને એમનામાં રહેલો સંસ્કૃત-અંગ્રેજી કાવ્યનો અભ્યાસુ પણ આ કૃતિઓના દેહ અને બંધ પરત્વે ચૂપ કેમ છે.” (પૃ. ૧૩૨) વિવેચક કાન્તના નાટકોમાં રહેલી કચાશો તરફ ધ્યાન તો દોરે છે એ ઉપરાંત નાટકો પાછળ રહેલા કાન્તના આશયને પણ સ્પષ્ટ કરવા સુધી ગયા છે. ‘ત્રુટિત સરખા’ રમણલાલ જોશીએ ‘ત્રુટિત પત્રસંચયમાંથી ઉપસ્તી કાન્તની છબી વિશે છણાવટ કરી આપી છે. કાન્તના વિચારો, કાન્તના પોતાના કાવ્ય સંબંધી વિચારો પણ આવા પત્રો દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. કેળવણીની ફલપ્રદ વિચારણા’માં અમૃતલાલ યાજ્ઞિકે કાન્તના ‘શિક્ષણનો ઈતિહાસગ્રંથ’ની મહત્તા દર્શાવી આપી છે. દુર્ગા શંકર કે શાસ્ત્રી ‘સ્વ. કાન્તનું આધ્યાત્મિક મંથન’ વિશે ચર્ચા કરતાં ‘પત્રધારામા’ મણિભાઈનું જીવન પારદર્શક દેખાતું’ હોવાનું જણાવ્યું છે. તેમનો ધર્મભાવ કેવી રીતે તીવ્ર બને છે તે વિશે પણ અહીં ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ઘણું ખરું એવું સાહિત્ય છે જેની ઉપર બધાની નજર નથી જતી ત્યારે એવા જ એક વિષય પર જ્યંત કોઠારી ચર્ચા કરે છે અને એ ચર્ચા છે કાન્તના ગદ્યની. કાન્તના ગદ્યની સમીક્ષા કરવા ‘સંસ્મરણો’ અને ‘નર્મદા: એક પ્રેમ કથા’, અને વાર્તાઓને સામે રાખે છે. ‘કાન્તનું અક્ષરધન’ માં કનુ જાનીએ વિગતવાર કાન્તના સાહિત્ય સર્જનની નોંધ લીધી છે. આ ગ્રંથના અંતે ‘અભ્યાસસૂચિ’ અને ‘સૂચિ’ આપવામાં આવી છે. આમ, કાન્તના જીવન, શિક્ષણ, ધર્મ, સાહિત્યની સમીક્ષા કરતો મહત્વનો ગ્રંથ બની રહે છે. સાહિત્ય ક્ષેત્રના જાણકારો પાસેથી આ કાર્ય અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે કરાવ્યું છે. આ ગ્રંથમાં વસ્તુલક્ષી ધોરણે થયેલી વિચારણા અને આપેલા અવલોકનો બહુ જ સ્પષ્ટ છે.

સર્જકલક્ષી સ્વાધ્યાય શ્રેણીની જેમ કૃતિલક્ષી સ્વાધ્યાય શ્રેણી પણ સંપાદકે તૈયાર કરી છે. જેમાં ‘કાન્તા’, સુદામા ચરિત્ર, કુંવરભાઈનું મામેરું નો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રકારની શ્રેણીનો આરંભ કરવો એની પાછળના હેતુઓ ઉમદા હતાં. તેઓ નોંધે છે કે “ ‘સ્વાધ્યાય શ્રેણી’નું પુસ્તક ગુજરાતી ભાષાની કોઈ પ્રશિષ્ટ કૃતિ કે કૃતિઓના સંગ્રહ વિશે, ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ અગત્ય ધરાવતી કોઈ કૃતિ કે કૃતિઓના સંગ્રહ વિશે અથવા તો અસરકારક નિવડેલી કોઈ કૃતિ વિશે હશે. કૃતિ કે કૃતિ સંગ્રહના પ્રકાશન સમયથી

તે આજ સુધીમાં એને વિશે જે અવલોકનો, વિવેચનો, અભ્યાસો ચર્ચા લેખો વગેરે પ્રગટ થયાં હોય તેમાંથી ચયન કરીને અભ્યાસીને વાંચનમાં મદદરૂપ થવાનો આ શ્રેણીનો એક હેતુ છે. એનો બીજો હેતુ આ પુસ્તકના વાંચન પછી ફરી વાર મૂળ કૃતિ કે કૃતિ સંગ્રહ પાસે નવા દ્રષ્ટિકોણ અને નવા પ્રશ્નો લઈને જાય તે જોવાનો છે. એનો ત્રીજો હેતુ અભ્યાસીઓએ જુદાજુદા સમયે કયા ધોરણે કૃતિને જોઈ-તપાસી છે, તેને વિશે વિચારવાની તક વાચકને પૂરી પાડવાનો છે. ”(પૃ.૪) આવા હેતુઓને ધ્યાનમાં રાખીને ઉમદા કહી શકાય એવું કાર્ય થયું છે, ન માત્ર વાચક સીધું પીરસી દેવાનો હેતુ પણ વાચક પણ નવા દ્રષ્ટિકોણથી વિચારતો થાય એવા આશય સાથે આવા ગ્રંથ તૈયાર કર્યા છે. આવી પ્રેરણા ક્યાંથી મળી તેનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે જેમાં અંગ્રેજીમાં મળતી ‘casebook series’ ને જોયા પછી આવા કાર્યનો વિચાર આવ્યો. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ આધુનિક સાહિત્યના સર્જક-વિવેચક હતાં પણ મધ્યકાળ અને અર્વાચીન સાહિત્યની પણ એટલા જ સત્કારથી આરાધના કરી છે જેનું પ્રમાણ એમના સંપાદનો આપે છે. આ સ્વાધ્યાય શ્રેણી વિશે ‘કાન્તા’ સંપાદનના આરંભે નોંધ્યું છે કે “ગ્રંથકાર વિશેના વિવેચનોના સંગ્રહો એ સ્વાધ્યાયનો આપણે ત્યાં અજમાવાયેલો પ્રકાર છે, પણ આ પ્રકાર આપણે ત્યાં ખાસ્સો વિરલ છે. પશ્ચિમના દેશોમાં છે તેવી સુવિધાઓ આપણે ત્યાં નહિ હોવાથી અને ઉપયોગી વિવેચનલેખો યત્રત્ર વેરાયેલા પડ્યા હોવાથી એક જ ગ્રંથમાં તેમને સુલભ કરી આપવા એ અભ્યાસીઓને સ્વાધ્યાયમાં પ્રેરનારો ઉત્તમ ઉપચાર બની રહેશે. વિદ્યાર્થીઓના આ શ્રેણી ઉપર આશીર્વાદ ઉતરશે.” બહુવિધ હેતુઓને ધ્યાનમાં રાખીને અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે આવી શ્રેણીનો આરંભ કરેલો એ દ્રષ્ટિએ પણ સંપાદનોનું મૂલ્ય નકારી ન શકાય.

કાન્તા

આ સંપાદનમાં ‘ઉપક્રમ’ અને અન્ય છ લેખો સમાવિષ્ટ થયાં છે. આ સંપાદનને પણ સારા એવા અભ્યાસીઓનો લાભ મળ્યો છે. ‘ઉપક્રમ’ અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ દ્વારા આપવામાં આવ્યો છે. જેમાં આ ગ્રંથમાં અન્ય વિવેચકોની વિવેચનાને સાથે રાખીને પોતાના અભિપ્રાયો આપ્યા છે. હારની ઘટના, વસ્તુસંકલના, ચરિત્રનિરૂપણ, નાટકની ભાષા, પદ્યખંડો વગેરે વિશે ચર્ચા કરી જ્યાં મર્યાદાઓ, કચાશો જણાઈ તે તરફ પણ આંગળી ચીંધી છે. નવલરામ પંડ્યા ‘કાન્તા’ લેખમાં વિસ્તૃત ચર્ચા કરતા નાટકમાં ઘણા દોષ હોવાનું સૂચવે છે પરંતુ નાટક સારું હોવાનો પણ અંતે અભિપ્રાય બાંધે છે. ધીરુભાઈ ઠાકર ‘કાન્તા : એક અવલોકન’ માં નવલરામે ચર્ચેલા મુદ્દાને છેડે છે. ‘કાન્તા’ નાટકમાં હારની ઘટનાને વિવેચકો જુદા જુદા સંદર્ભે તપાસતા રહ્યા છે ધીરુભાઈ હારની ઘટના વિશે નોંધે છે કે “ હારના પ્રસંગને કેવળ બુદ્ધિની ભૂમિકા ઉપરથી નહિ જોતાં તેની પાછળ રહેલી શ્રદ્ધા અને લોકમાન્યતાને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો કશું

અજુગતું નહિ જણાય.”(પૃ.૪૭) વસ્તુસંકલનામાં રહી ગયેલી ક્યાશો સંદર્ભે નવલરામે બતાવેલી અસંગતાઓનો ખુલાસો આપ્યો છે પરંતુ તેમણે પણ સ્વીકાર્યું છે કે વસ્તુગૂંથણીમાં શિથિલતા અને અસંભવદોષની શંકા ઊભી કરે એવી ક્યાશો રહી છે. પાત્રનિરૂપણ અંગે મણિલાલની ફાવટ બાબતે નોંધ લીધી છે. જ્યંત પાઠકે ‘કાન્તા’નાટક : વસ્તુ અને રચના’ માં વસ્તુસંકલનાનો વિચાર કર્યો છે. ભૂપેન્દ્ર બાળકૃષ્ણ ‘નાટકમાં હારનું મહત્ત્વ ચીંધી બતાવે છે, તો ‘કાન્તા:સમન્વયી નાટ્યકારની કૃતિ તરીકે મૂલવી આપે છે. આમ. આ સંપાદન પણ વિવિધતાપૂર્ણ સંપાદન છે જેમાં ‘કાન્તા’ નાટકના વિવિધ પાસાઓની ચર્ચા કરતાં સર્જક કર્મને વસ્તુલક્ષી ધોરણે ઉઘાડી આપે છે. ખાસ જોઈએ તો વિવેચકો અહીં માત્ર આ નાટકની પ્રશંસા જ નથી કરતાં પણ નાટકમાં દેખાતી મર્યાદાઓ પણ તટસ્થ રીતે દર્શાવી આપે છે.

સુદામાચરિત્ર

સ્વાધ્યાય શ્રેણી-૨ અંતર્ગત આ ગ્રંથ તૈયાર થયો છે. સંપાદકીયમાં આ શ્રેણી પાછળના હેતુઓ સ્પષ્ટ કર્યા છે જે વિશે અગાઉ ચર્ચા કરી છે. ત્યાર બાદ ‘ઉપક્રમ’ માં અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ આ ગ્રંથમાં સંગ્રહિત વિવેચનાને સાંકળીને ચર્ચા કરે છે અને પોતાના અભિપ્રાયો દર્શાવે છે અને જ્યાં કોઈ વિવેચકના અભિપ્રાયોનો અસ્વીકાર કરવો પડ્યો ત્યાં સ્પષ્ટ પણે કર્યો છે. પોતાના જ ગ્રંથમાં સમાવિષ્ટ વિવેચકોના મંતવ્યોને યથાર્થ માનીને જ ચાલતા નથી, જ્યાં કશુંક ખૂટતું કે અપૂરતું જણાયું છે ત્યાં સ્પષ્ટ કરી આપે છે. આજે સંપાદનની પ્રવૃત્તિ તો વિશાળ પાયા પર થતી રહી છે પરંતુ ઘણા સંપાદનો જોઈએ તો જે મળ્યું એ સ્વીકાર્યું, ખાસ એમ જ જોવા મળતું હોય છે. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટના સંપાદનોમાં મને ખાસ એ મહત્ત્વની અને નોંધવા જેવી વસ્તુ જણાય છે કે જેમાં ચિંતન છે, કૃતિઓની ઝીણવટભરી તપાસ છે અને તારમ્યો છે. કોઈ વિવેચકે કહ્યું એને સ્વીકારી લેવાની વૃત્તિ અનિરુદ્ધમાં નથી. એ મુદ્દાને વસ્તુલક્ષી ધોરણે તપાસી તારણો આપે છે આ બાબત ‘ઉપક્રમ’ ને જોતાં જ સ્પષ્ટ થાય.

સુદામાનું લોભીપણું મગનભાઈ દેસાઈને જણાય છે ત્યાં અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ કૃતિને તપાસતા દર્શાવી આપે છે કે સુદામાનું અજાયકવત છેવટ સુધી જળવાયેલું રહે છે. તેઓ માત્ર એક લોભી બ્રાહ્મણ તરીકે જ સુદામાને જોતાં નથી. પ્રેમાનંદની રસનિરૂપણકલા અંગે પણ ઉદાહરણો દ્વારા ચર્ચા કરી એક રસમાંથી બીજા રસમાં સંક્રાંત કરવાની પ્રેમાનંદની કળાને દર્શાવી આપી છે. નગીનદાસ પારેખ ‘સુદામાચરિત્ર : એક મૈત્રી કાવ્ય’ અંતર્ગત ‘સુદામાચરિત્ર’ને એક મૈત્રીકાવ્ય તરીકે જુવે છે તો જ્યંત કોઠારી ‘સુદામાચરિત્ર : એક મૈત્રી કાવ્ય ?’ લેખ આપે છે. નગીનદાસે મૈત્રીકાવ્ય તરીકે અંતિમ અભિપ્રાયો બાધ્યા જેના ઉપર જ્યંત કોઠારી પ્રશ્નાર્થ મૂકે છે અને ‘સુદામાચરિત્ર’ની સમીક્ષા કરી નગીનદાસ પારેખના

વિચારની તપાસ આદરે છે અને એમાં મૈત્રી સ્થૂળ માત્ર હોવાનું તારણ આપે છે. આમ આ સંપાદનમાં વિવેચકોના મંતવ્યોની ફેરતપાસ પણ ધ્યાનપાત્ર બને છે. ‘સુદામાચરિત્ર’માં વસ્તુ, રસનિરૂપણ, મૈત્રી કે ભક્તિકાવ્ય જેવા વિષયોને આવરી લઈને તલાવગાહી નિરીક્ષણો મળી રહે છે. જેમાં ન માત્ર ‘સુદામાચરિત્ર’ પરંતુ પ્રેમાનંદે દાખવેલી કલાત્મક સિદ્ધિઓના ઉચિત અને વસ્તુલક્ષી નિરીક્ષણો મળે છે.

કુંવરબાઈનું મામેરું

પ્રેમાનંદકૃત ‘કુંવરબાઈનું મામેરું’નું સંપાદન કર્યું જે મરણોત્તર પ્રકાશન છે. જેનો ‘ઉપક્રમ’ જયંત કોઠારી દ્વારા આપવામાં આવ્યો છે. નવલરામનો ‘મામેરું’ વિશેનો લેખ, રા.વિ. પાઠકનો ‘મામેરુંમાં પ્રેમાનંદનો હાસ્યરસ, મામેરુંમાં શ્રદ્ધાનો પ્રશ્ન’ માં મગનભાઈ દેસાઈનો લેખ, તુલનાત્મક લેખો પણ આ ગ્રંથની વિશેષતા રૂપે જણાય છે જેમાં ભોગીલાલ સાંડેસરાએ ‘પ્રેમાનંદનું મામેરું અને વિષ્ણુદાસનું ‘મોસાળું’ કાવ્યોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ પ્રસ્તુત કર્યો છે. ‘મામેરું વિશ્વનાથ જાનીનું અને પ્રેમાનંદનું: એક તુલના’ મહેન્દ્ર દવે પાસેથી પ્રાપ્ત થયો છે, નગીનદાસ પારેખનો ‘મામેરું: થોડી પાઠ ચર્ચા’, તો ‘મામેરું મનમુદાનું કાવ્ય’માં ચંદ્રશંકર ભટ્ટની સ્વાધ્યાય શક્તિનો પરિચય મળે છે. આમ આ સંપાદન જોઈએ તો મામેરું સંદર્ભે વૈવિધ્યપૂર્ણ કહી શકાય

‘એબ્સર્ડ’ સંપાદનમાં ‘એબ્સર્ડ’ સંજ્ઞા, વિભાવનાને સ્પષ્ટ કરતાં છ લેખ છે, જ્યારે ચાર નાટકોના અનુવાદ છે. એક સંપાદક તરીકે આ પ્રકારની પસંદગી પાછળ સંપાદકમાં રહેલો ભાવક નજરે ચઢે. કૃતિના ભાવવિશ્વને પામવા ‘એબ્સર્ડ’ વિશેના લેખો પ્રથમ મૂકી આપ્યા છે અને ત્યાર બાદ કૃતિઓના અનુવાદો મૂક્યા છે. આધુનિક સાહિત્યમાં જાણીતી બનેલી આ સંજ્ઞા છે, અને એ ગાળા દરમ્યાન અનેક કૃતિઓ મળી જેમાં ‘એબ્સર્ડ’ સંવેદન અભિવ્યક્ત પામ્યું છે. જોકે અનુઆધુનિકયુગમાં એ પ્રભાવ ઓસરી ગયો. સર્જનાત્મક સાહિત્યમાંથી આ સંવેદન ઓછું થયું છે. કારણકે absurd એક સંવેદના છે, એક અનુભૂતિ છે. ‘એબ્સર્ડ’ સંજ્ઞા સંદર્ભે સંપાદકે નોંધ્યું છે કે “ આપણા અસ્તિત્વ દરમ્યાન બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયો વચ્ચેની વિસંગતિ આપણે અનુભવીએ, કશું પણ પૂર્ણપણે અને શાશ્વતીને પામવાના આપણા બધા જ પ્રયત્નો નિષ્ફળ અને અસંગત બની રહે. ચિત્ત ઇન્દ્રિયો દ્વારા જે વિશ્વનો અનુભવ કરે છે તે, અને ચિત્તને તે અનુભવની જરૂર છે તે બંને વચ્ચે સંગતતાનો અભાવ તે એબ્સર્ડની અનુભૂતિ.” (પૃ. ૦૬) જગત અને માનવ વચ્ચેની વિસંવાદિતા રૂપે પણ આપણે આ સંજ્ઞાને જોઈ શકીએ છે. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ સંપાદકીયમાં એબ્સર્ડ વિશે વિસ્તૃત ચર્ચા નથી કરતાં. પરંતુ તેમની ઉપરોક્ત વ્યાખ્યામાં એબ્સર્ડ સંજ્ઞાને ઉઘાડી આપે છે. જોકે અનુઆધુનિક યુગમાં ખાસ હવે એ પ્રકારની રચનાઓ થતી નથી. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે ‘કિમપિ’

સામયિકમાં ‘absurd’ નો વિશેષાંક કરેલો. પરંતુ તેમાં પાનાંની મર્યાદાને લીધે ‘absurd’ સાથે જોડાયેલા મહત્વના બધા સર્જકોનો સમાવેશ થયો ન હતો. તેના પરિણામ સ્વરૂપે આ ગ્રંથ અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ તૈયાર કરે છે. એબ્સર્ડ સાથે આલ્બેર કામૂનું નામ જોડાયેલું છે. ‘એબ્સર્ડ સામેનો વિદ્રોહ: કામૂનું તત્ત્વજ્ઞાન’ માં મધુસૂદન પારેખે કામૂના ‘ધ મીથ ઓફ સિસિફસ’ અને ‘ધ રેબેલ’ ની વિચારણા કરતાં કામૂના તાત્ત્વિક અને નૈતિક અભિગમને સ્પષ્ટ કરી આપ્યો છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ‘absurd’ વિશેનો આ ગ્રંથની વિશેષતાઓ જોઈએ તો ‘aburd’ ની વિભાવનાને સ્પષ્ટ કરતાં લેખો ઉપરાંત aburd નાટકોના અનુવાદો પણ વિશેષ ધ્યાનપાત્ર છે.

શર્વિલક

‘શર્વિલક’નું સંપાદન ઈ.સ. ૧૯૮૪ માં થયેલું, આ મરણોત્તર સંપાદન છે. અનિરુદ્ધભાઈના અવસાનને લીધે ઉપક્રમ લખવાનો બાકી રહી ગયેલો જે પછી જયંત કોઠારી દ્વારા લખવામાં આવ્યો છે. આ ગ્રંથમાં ‘શર્વિલક’ નાટક ઉપર થયેલી વિચારણાના લેખો સંપાદિત થયા છે, એમાંય ખાસ ધ્યાનપાત્ર બનતી બાબત એ છે કે સાહિત્યના જાણકારો પાસેથી મેળવેલા લેખો છે. ‘ઉપક્રમ’માં જયંત કોઠારી આરંભે આ નાટકમાં અનુવાદિત અંશો અને સ્વતંત્ર વસ્તુ કેટલી તેની વિગતે ચર્ચા કરતા નોંધે છે કે “ મૃચ્છકટિક’ના કેટલાંક અંશોનો સીધો ઉતારો કર્યો એટલા માત્રથી એમને અનુવાદક ગણાઈ જવાનો ગેરલાભ ન આપવો જોઈએ.” (પૃ. ૦૪) તેઓ માત્ર અનુવાદ તરીકે સ્વીકરતા નથી. રસિકભાઈના નાટકમાં પાત્રો-પ્રસંગોને આવશ્યકતા અનુસાર આપેલા વળાંક, નવા હેતુની કલ્પનાને જોતાં રસિકભાઈના નાટક તરીકે જ સ્વીકારે છે. નાટકમાં મૌલિકતાને લઈને વિશેષ ચર્ચા કરી છે. રા. બ. આઠવલેએ ‘શર્વિલક : પ્રરોચના’માં એક મિત્રભાવે નહિ પણ નાટકના સૂક્ષ્મ અભ્યાસ દ્વારા અભિપ્રાયો આપ્યા છે. તેમણે પણ આ નાટક અનુવાદ છે કે સ્વતંત્ર એ પ્રશ્નને છેડ્યો છે અને તેના અનુવાદમાં પણ ઘણો ફેરફાર કર્યો હોવાનું અવલોકન રજૂ કર્યું. ડોલરરાય માંકડ ‘શર્વિલક’ લેખમાં વસ્તુની ચર્ચા કરતાં ગ્રંથમાં નિરૂપાયેલા ઇતિહાસદર્શનને કાન્તદર્શી કહે છે અને એ રીતે નાટકનું મૂલ્ય આંકે છે. ગૌરીપ્રસાદ ઝાલા ‘શર્વિલક’ ને સાચાં અર્થમાં ‘મૃચ્છકટિક’નું સાચાં અર્થમાં સંસ્કરણ કહે છે. તેમણે ઓછાં શબ્દોમાં નાટકના હાઈને ઉઘાડી આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ‘ફાંકડો ફિતુરી : પ્રાચીનલેખાશમાં’ લેખ યુનીલાલ મડિયાનો છે. આ નાટકમાં લેખકે સ્પોટલાઇટ શર્વિલક અને મદનિકા ઉપર મૂકી હોવાનું અવલોકન રજૂ કર્યું. રસિકલાલે કરેલાં પરિવર્તનો દર્શાવ્યા. પાત્રોની ભૂમિકા અંગે મહત્ત્વપૂર્ણ ચર્ચા કરી છે. તેઓ નોંધે છે કે “ મદનિકા વિનાનો શર્વિલક માત્ર ફિતુરી બની રહેત;

મદનિકાના સંગ્રાથમાં એ ફાંકડો બની રહે છે.” (પૃ. ૩૮) કાકાસાહેબ કાલેલકર ‘શર્વિલક’નો આનંદ’ માં નાટક અંગે ચર્ચા કરતાં કેટલીક રંગમંચ સંદર્ભે કઠ્ઠી વસ્તુઓ દર્શાવી આપી છે. ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા પાસેથી ‘શર્વિલક:એક દ્રષ્ટિ’ લેખ પ્રાપ્ત થયો છે તો ડૉ. હસમુખ દોશીએ ‘શર્વિલક’સકલંક મયંક’ માં નાટક અંગે ચર્ચા કરી છે. આમ આ ગ્રંથમાં નાટક અંગે વિવિધ દ્રષ્ટિકોણથી થયેલા અભ્યાસ લેખો પ્રાપ્ત થયા છે.

સહસંપાદનો

અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે સ્વતંત્ર સંપાદનો કર્યા તેમ અન્ય સાથે પણ સહસંપાદક તરીકેની કામગીરી કરી પોતાની સંપાદક તરીકેની સૂઝનો લાભ આપ્યો છે. જેમાં સંચયિતા, જયંતિ દલાલની પ્રતિનિધિવાર્તાઓ, પતીલના ચૂંટેલા કાવ્યો, નાટક વિશે જયંતિ દલાલ, ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તાઓનો સમાવેશ થાય છે. 'સંચયિતા' ઈ. સ.૧૯૭૧ માં પ્રગટ થયેલો ગ્રંથ છે. જેનું સંપાદન અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે પ્રકાશ મહેતા સાથે કર્યું છે. દરેક સંપાદન પાછળ સંપાદકનો ભિન્ન દ્રષ્ટિકોણ રહેલો હોય છે તેમ આ સંપાદન પણ એક અલગ હેતુથી તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. મુંબઈ યુનિવર્સિટીની ગુજરાતી વિષયની અભ્યાસ સમિતિએ આપેલ રૂપરેખાને ધ્યાનમાં રાખીને સંપાદન કરવામાં આવ્યું છે. ખાસ વાણિજ્યના વિદ્યાર્થીઓ માટે હાથ ધરવામાં આવેલ આ સંપાદનમાં વૈવિધ્ય છે. પદ્ય અને ગદ્ય બંને સ્વરૂપોમાંથી પસંદગી કરવામાં આવી છે. પદ્ય અને ગદ્ય એવા બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. ગદ્ય વિભાગમાં વાર્તા, એકાંકી, લલિત નિબંધ, આત્મકથામાંથી પ્રકરણ, પ્રવાસ વર્ણનમાંથી અંશો વગેરેનો અહીં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જેથી ગુજરાતી સાહિત્યના વિવિધ સાહિત્ય સ્વરૂપોનો ખ્યાલ, ગુજરાતી ભાષાના ગદ્યમાં રહેલી વિવિધ છટાઓનો ખ્યાલ અને મહત્ત્વનાં વળાંકો વિશે વિદ્યાર્થીઓને ખ્યાલ મળી રહે એવો આશય જોઈ શકાય છે. આ સંપાદનનું બીજું ધ્યાનપાત્ર પાસુ એ પણ છે કે માત્ર કૃતિઓ જ સંપાદિત કરીને સંપાદકો અટકી ગયા નથી પરંતુ. જેતે કૃતિના સર્જકના ગુજરાતી સાહિત્યમાં મહત્ત્વના પ્રદાનની અને તેમના સ્થાનને અંકિત કરી આપતી રેખાઓનો નિર્દેશ પણ કર્યો છે, તો સાથે સાથે કૃતિના વિશ્વને પામવા કૃતિના ભાવવિશ્વની રેખાઓ અંકિત કરી આપી છે, જેથી વાચક કૃતિના વિશ્વને પામી શકે. એટલે કે સંપાદકોએ વિદ્યાર્થીલક્ષી કાર્ય કર્યું હોય કૃતિઓને સમજવામાં સરળતા ઊભી કરી આપી છે. 'જયંતિ દલાલની

પ્રતિનિધિ વાર્તાઓ' રાધેશ્યામ શર્મા અને દિગ્ગીશ મહેતા સાથે કરેલું સંપાદન છે. જેની પ્રથમ આવૃત્તિ ઈ.સ.૧૯૮૬ માં પ્રગટ થયેલી. જ્યંતિ દલાલનું નવલકથાકાર તરીકેનું પાસું સબળ રહ્યું છે તેવીજ રીતે વાર્તાના ક્ષેત્રમાં પણ નોંધપાત્ર પ્રદાન રહ્યું છે. જૂજવા, મૂકમ કરોતિ, આ ઘેર પેલે ઘેર, અડખે પડખે, યુધિષ્ઠિર?, ઈષત્, વાર્તાસંગ્રહોમાંથી કલાત્મક ધોરણે ઉત્તમ નિવડેલી વાર્તાઓ પસંદ કરી આ સંચય આપ્યો છે. જેમાં ૧૬ વાર્તાઓ પસંદ કરવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત ધ્યાનપાત્ર બને છે ટૂંકીવાર્તા વિશે જ્યંતિ દલાલના વિચારોને વ્યક્ત કરતો તેમનો લેખ અને સંપદકોએ સંગ્રહને અંતે આપેલી મિતાક્ષરી. જેમાં અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે 'આ ઘેર પેલે ઘેર', 'મૂકમ કરોતિ', 'સામા બારણાની વાત' અને 'સમડી' વાર્તાઓ વિશે મિતાક્ષરી આપી છે. 'મૂકમ કરોતિ' વાર્તામાં સર્જકે જે સિદ્ધ કર્યું છે તેનો ખ્યાલ આપ્યો છે. 'આ ઘેર પેલે ઘેર' વાર્તામાં સર્જકે ભૂત-વર્તમાનને કઈ રીતે વણી લીધો, વાર્તામાં આવતા વળાંક જેવા પાસાઓ ચીંધી બતાવ્યા છે. 'સામા બારણાની વાત' માં શહેરી જીવનને ઝીણવટપૂર્વક આલેખન, focal point પર સર્જકની પકડ અને વાર્તામાં વસ્તુસંકલના જેવા જ્યંતિ દલાલના વિશેષોને દર્શાવી આપ્યા છે. ટૂંકમાં આપેલી આ મિતાક્ષરી નોંધમાં અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટની ટૂંકીવાર્તા વિશેની સૂઝ પ્રગટ થયેલી જોવા મળે છે. આ સંપાદનમાં આપેલી આ મિતાક્ષરી નોંધ વાર્તાઓને સમજવા માટે કેટલીક રેખાઓ સ્પષ્ટ કરી આપે છે જે એક સંપાદકીય સૂઝનો પરિચય આપે છે. 'પતીલનાં ચૂંટેલાં કાવ્યો', 'પતીલ' ભૂધરભાઈ મગનભાઈ પટેલ બહું ઓછું જાણીતું નામ. આ સંગ્રહમાં 'અલ્લડ આદમી : અલગારી કવિ' શીર્ષક હેઠળ ભોગીલાલ ગાંધી અને સુભદ્રા ગાંધીએ 'પતીલ'ને અંજલિ આપી છે. ભોગીલાલ ગાંધી 'વિશ્વમાનવ' ચલાવતા એ દરમ્યાન કૃતિ આપવા આવતા એ રીતે તેમની સાથે ભોગીલાલ ગાંધીની મુલાકાત થયેલી. તેમની મહત્તા ભોગીલાલ ગાંધીએ સ્વીકારી છે, તેઓ લખે છે કે "વિશ્વમાનવ એમની કૃતિઓથી (૧૯૫૮-૬૦) દરમ્યાન સમૃદ્ધ બન્યું. એમાં વળી, ગુજરાતી કવિતાનો આસ્વાદ કરાવવાનું સુરેશભાઈએ સ્વીકાર્યું અને પતીલની 'સદ્ભાવના'ના આસ્વાદથી એનો આરંભ થયો." (પૃ.૧૧) સુરેશ જોષી પતીલના કાવ્યથી આસ્વાદની પ્રવૃત્તિ આરંભે એ ઘટના નાની ન ગણાય. સુરેશ જોષીએ જે 'સદ્ભાવના' કાવ્યનો આસ્વાદ કરેલો તે કવિતા અને કવિતાના છંદની ચર્ચા કરતો લેખ 'ઉશનસ'નો જે અહીં ગ્રંથસ્થ થયો છે. બ. ક. ઠાકોર જેવા કવિ-વિવેચક 'પતીલ'ના કાવ્યોની પ્રશંસા કરે એ પણ મહત્ત્વની ઘટના રૂપે જ જોઈ શકાય. આજના સમયે 'પતીલ'ને ઓછા જ જાણતા હશે કે વાંચતાં હશે પરંતુ તેના સમયમાં તેનું કવિ તરીકે મહત્ત્વ અંકાયું છે એ પણ સારા અભ્યાસીઓ દ્વારા, તેની શાખ આ સંપાદન પૂરે છે. બ. ક. ઠાકોરે પતીલના 'પ્રભાતનર્મદા' કવિતા સંગ્રહને વધાવ્યો છે. પતીલના પરિચયથી માંડી તેની કાવ્યની વિવિધ તરેહો અને નવતર પ્રયોગોનું આકલન કરતું મહત્ત્વનું સંપાદન કહી શકાય. ગુજરાતી વાર્તાઓ (શ્રી

યશવંત શુક્લ સાથેનું સંપાદન), ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તા સંપાદનનો મરાઠીમાં અનુવાદ દિપક કુમારે ‘કથા ભારતી: ગુજરાતી કહાનિયા’ શીર્ષક હેઠળ કર્યો છે. સંપાદકે અર્વાચીનયુગના મલયાનિલથી માંડીને આધુનિકયુગ સુધીના સર્જકોની પસંદ કરેલી વાર્તાઓને સ્થાન આપ્યું છે. જોઈએ તો ખેમી, મારી ચંપાનો વર, નીલીનું ભૂત, લોહીની સગાઈ, કુરુક્ષેત્ર, ન કૌસમાં, ન કૌસ બહાર જેવી વાર્તાઓ સ્થાન પામી છે. આજે પણ વિવેચના થતી રહી છે એવી આ વાર્તાઓ એ સમયે સંપાદિત કરી આપવા પાછળ સંપાદકોની વાર્તાકળાની સૂઝને નિર્દેશે છે. ‘નાટક વિશે જયંતિ દલાલ’ અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ, રાધેશ્યામ શર્મા, પ્રકાશ ન. શાહનું સહસંપાદન છે. ‘નાટક વિશે’ જયંતિ દલાલની જે સૂઝ હતી તેની પ્રતીતિ આ સંપાદન દ્વારા મળી રહે છે. અગિયાર લેખો અહીં સંગ્રહિત થયા છે. પ્રથમ ‘એસ્કાઈલસ અને ‘એગામેમ્નોન’ વિશેનો લેખ કે જેમાં એસ્કાઈલસની જીવનસંબંધી વિચારણા, ગ્રીક થિયેટરની પરંપરાને વ્યવસ્થિત રીતે ઉઘાડી આપી ‘એગામેમ્નોન’નો અભ્યાસ પ્રસ્તુત કર્યો છે. ‘ઉમાશંકરનાં નાટકો’ માં ઉમાશંકરના નાટકોમાં રહેલી મર્યાદાઓને તટસ્થ પણે દર્શાવી આપી છે. ડાહ્યાભાઈના ‘રામવિયોગ’ નાટકને નાટક શિલ્પની દ્રષ્ટિએ અત્યંત તેજસ્વી નાટક તરીકે ગણાવતા નાટકની વસ્તુસંકલના, ઘડતર-ચણતરની બાબતે ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક પ્રભાવશાળી નાટક તરીકે સ્વીકાર્યું છે. ‘પ્રેમ-ધિક્કારની કરપીણ કવિતા’ લેખમાં યુરીપીડિસના ‘મીડિયા’ નાટકનું ચંદ્રવદન મહેતા દ્વારા રૂપાંતરિત નાટક ‘મદીરા’, કે જેમાં કરેલાં ફેરફારો સંદર્ભે તપાસ કરી છે. ‘અભિપ્રેત પ્રતીત થયું છે ?’ માં પૌરાણિક કથાનકોને આધારે રચાતા ગુજરાતી નાટકોનો આલેખ આપી દર્શકના ‘પરિત્રાણ’ નાટકની સમીક્ષા કરી છે. ‘કોઈદાન કારેલાંની ગળથૂંથી’ માં શિવકુમાર જોષીના ‘સંધિકાળ’ નાટકની ચર્ચા કરતાં પાત્રો, વિષયવસ્તુ સંદર્ભે જણાતી મર્યાદાઓ ચર્ચા આપી છે. ‘લાખ જીવ, એક મુશીબત’ માં લાભશંકર ઠાકર અને સુભાષ શાહના નાટક ‘એક ઉંદર અને જદુનાથ’ ની એબ્સર્ડ સંદર્ભે ચર્ચા કરતાં જણાવેલી મર્યાદાઓ દર્શાવી આપી છે. આવા લેખો જયંતિ દલાલની નાટ્ય સૂઝને નિર્દેશે છે એમ કહેવું યોગ્ય જ જણાય છે. ગુજરાતી સાહિત્યના નાટકો વિશે તો જાણવા મળે છે એથીય એક નાટ્ય વિવેચન ક્ષેત્રમાં જયંતિ દલાલની ઊંડી સમજણ હતી એની પ્રતીતિ આ ગ્રંથમાંથી પસાર થનારને ચોક્કસ થાય.

અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટના સાહિત્યિક સામયિકો

ગુજરાતી સાહિત્ય સર્જન- વિવેચન પ્રવૃત્તિને વેગ આપવામાં સાહિત્યિક સામયિકોની મહત્ત્વની ભૂમિકા રહી છે. સામયિકોના સંપાદન પાછળ સંપાદકનો આગવો દ્રષ્ટિકોણ રહ્યો હોય છે. સામયિકમાં પ્રગટ થતી કૃતિઓ કે લેખો સંપાદકની સૂઝને નિર્દેશે છે. સંપાદકીય સૂઝ અને સમજ વિના નિમ્નકક્ષાના સામયિકો પ્રગટ થતાં હોય છે. પરંતુ અહીં સંપાદન પ્રવૃત્તિ વિશે ચર્ચા કરવાનો આશય નથી. અહીં સામયિકોના સંપાદક તરીકે અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટનો સંપાદકીય દ્રષ્ટિકોણ સ્પષ્ટ કરવાનો આશય છે. આમ તો મુખ્યત્વે ‘ભૂમિકા’ અને ‘કિમપિ’ સામયિકના તંત્રી તરીકે તેઓ જાણીતા છે પરંતુ ‘વિશ્વમાનવ’ સામયિક સાથે પણ તેમની કામગીરી રહી છે. ‘વિશ્વમાનવ’ ભોગીભાઈ ગાંધી દ્વારા ઈ. સ. ૧૯૫૮ માં શરૂ કરવામાં આવેલું. આધુનિકતાની આબોહવા આ સામયિક દ્વારા બંધાયેલી. સુરેશ જોષી, ગુલામ મહોમ્મદ શેખ પણ આ સામયિકનો હિસ્સો રહ્યા છે. સાહિત્ય વિભાગ સાથે સુરેશ જોષી, કલા વિભાગ સાથે ગુલામ મહોમ્મદ શેખ અને વિજ્ઞાન વિભાગ સાથે મધુકર શાહ જોડાયેલા હતા. ત્યાર પછી ઉત્તરોત્તર નવાં સાહિત્યકારો આ સામયિકની કામગીરી કરતાં રહ્યા તેમાં અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટની કામગીરી પણ સામયિકના સાહિત્ય વિભાગ સાથે રહી છે. ઈ. સ. ૧૯૭૦ ના ગાળા દરમ્યાન તેઓ આ સામયિકના સાહિત્ય વિભાગ (સર્જન) સાથે જોડાયેલા રહ્યા. એ રીતે ‘વિશ્વમાનવ’ સામયિકમાં તેમનો પણ ફાળો રહ્યો છે. પરુત ખાસ ‘ભૂમિકા’ અને ‘કિમપિ’ સામયિક સાથે મહત્ત્વની કામગીરી રહી છે. આ બંને સામયિકો તેમના તંત્રી પદે પ્રકાશિત થતા હતા. આરંભે એટલે કે જાન્યુઆરીમાં ઈ.સ. ૧૯૭૬ માં આ સામયિક પ્રવૃત્તિ શરૂ કરેલી. ‘ભૂમિકા’ અને ‘કિમપિ’ બંને સામયિકો સાહિત્યિક દ્વિમાસિક હતા. જ્યારે પ્રથમ સામયિક શરૂ કર્યું ત્યારે તે સામયિક ‘ ભૂમિકા’ નામે શરૂ કર્યું હતું. જે ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય વતી ઠાકોરલાલ ગોવિંદલાલ શાહ દ્વારા પ્રકાશિત થતું હતું. ‘ભૂમિકા’ નામે માત્ર ત્રણ અંક પ્રગટ થયા હતા. ત્યાર બાદ ‘ભૂમિકા’ સામયિક ‘કિમપિ’ નામે શરૂ રહ્યું અને જેના પણ ત્રણ અંકો પ્રાપ્ત થયા છે. ‘ભૂમિકા’ સામયિક વિશે જોઈએ તો આરંભે ‘તંત્રીનોંધ’ માં ‘થોડુંક આરંભે’ એ શીર્ષક હેઠળ આ

સામયિકના ઉદ્દેશને સ્પષ્ટ કર્યો છે જેમાં એક તંત્રી તરીકેની તેમની અભિજ્ઞતા પણ પ્રગટ થતી અનુભવાય છે. કોઈ પણ કાર્યનો આરંભ કોઈ ચોક્કસ હેતુ સાથે થતો હોય છે અને કાર્ય કરનારના મનોચિત્તમાં એ હેતુ સ્પષ્ટ ન હોય તો કાર્યની દિશા અને દશા બદલાઈ જવાની સંભાવના રહેવા પામે છે. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટના આ તંત્રી લેખમાં તેમના ઉદ્દેશ્યો સ્પષ્ટ છે. કઈ દિશામાં ગતિ કરવાની એ માર્ગ તેમના મનમાં અંકિત થયેલો છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં જ બધું ઉત્તમ છે અને એજ બધું સારું છે એવો સંકુચિત ખ્યાલ અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટનો નથી. તેમનું જ એક વિધાન જોઈએ જેમાં આ સામયિક શરૂ કરવા પાછળની ભૂમિકા સ્પષ્ટ થાય છે. “ ગુજરાતમાં સામયિક ચલાવવું અઘરું નથી, પણ અમુક વિષયનું સામયિક ચલાવવું ખૂબ અઘરું છે, એવા મારા સમર્થ પુરોગામીઓના અનુભવો છે; અને છતાં વસંત’, કૌમુદી’, પ્રસ્થાન, રેખા, મનીષા, ક્ષિતિજ, વગેરે સામયિકોએ જે કામગીરી બજાવી છે તે એક વધુ અનુભવ લઈ જોવાનું સાહસ પ્રેરે એ પ્રકારની છે, એમ તો કોણ નહિ કહે ?” (પૃ. ૦૧) અહીં સ્પષ્ટ છે કે અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટને પોતાના પુરોગામી સામયિકની સ્થિતિનો પૂરો ખ્યાલ રહેલો છે. ત્યાર બાદ સર્જનાત્મક સાહિત્યના વિકાસમાં અને સાહિત્ય અને સાહિત્યકારને મૂલવી આપવાનું ક્ષેય પણ સામયિકનું ગણાવ્યું છે. આ વાતને વધુ સ્પષ્ટ કરવા માટે ઇમેજિસ્ટ કવિતાની હલચલ માટે કે ‘egoist’ ને આભારી ગણ્યું છે. એક તંત્રી તરીકેની પોતાની સભાનતા અને ‘ભૂમિકા’ સામયિકની ભૂમિકા કેવી રહેશે તેનો ખ્યાલ આપતા નોંધ્યું છે કે “કોઈ પણ સામયિક કેટલાં નવા શક્તિશાળી નામો સ્થિર કરી આપે છે અને પોતાના સમયની વૈચારિક આબોહવા ઘડવામાં તે કેટલો ફાળો આપે છે વગેરે પર એની સફળતા-નિષ્ફળતાનો આધાર રહે છે. વિદેશી નિવડેલી કૃતિઓના અને સાહિત્યિક સૂઝને પરિમાર્જિત કરે એવા લેખોનાં અનુવાદો પ્રગટ કરીને કોસ-ફર્ટિ લાઈઝેશનનું કાર્ય પણ દરેક જમાને જરૂરી ગણાયું છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ વિદેશમાં વધવા માંડ્યો છે. આપણે ત્યાં કેટલુંક પાયાનું કાર્ય પણ એ દિશામાં ઝાઝું નથી. ભૂમિકા સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્રના અને પશ્ચિમી સૌંદર્યશાસ્ત્રના પરિશીલનરૂપ લેખો પ્રગટ કરવા પણ પ્રયત્નશીલ રહેશે.” (પૃ.૦૩) અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટની નજર પશ્ચિમ અને સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્ર તરફ રહી હતી તેનો ખ્યાલ અહીં જોવા મળે છે. માત્ર આ સામયિક દ્વારા જ તેમનો આ હેતુ પ્રગટ થતો નથી પરંતુ તેમણે કરેલો ‘એરિસ્ટોટલનું કાવ્યશાસ્ત્ર’ અને ‘ગુણ અને રીતિવિચારણા’ જેવા પશ્ચિમ અને સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો વિશેના ગ્રંથો પણ તેમના ખ્યાલને પુરસ્કારે છે. માત્ર આપણું જ ઉત્તમ છે એટલે કે ગુજરાતી સાહિત્યથી ચલાવી લેવાનું કામ તેમણે ઈચ્છ્યું નથી.

‘ભૂમિકા’ ના પ્રથમ અંકમાં અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે ઇટાલિયન કવિ યુજેનિઓ મોન્તાલેના એક કાવ્યનો અનુવાદ ‘સૂર્યમુખી’ શીર્ષક હેઠળ કર્યો તે અહીં પ્રથમ મૂકવામાં આવ્યું છે. એ કાવ્યમાં કવિની જે અભિલાષા છે તેવી જ અભિલાષા અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટની રહી હોવાનો ખ્યાલ આવે છે. અથવા તો એમ પણ કહી શકાય કે અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટના કેટલાંક વિચારો સાથે સંગત હોવાનું પ્રતીત થાય છે. એ કાવ્યની પંક્તિઓ જોઈએ તો તેનો ખ્યાલ આવશે,

“ મને લાવી આપો સૂરજમુખી મારે માટે

મહેરામણના છંટકાવથી બળેલીઝળેલી

મારી ભૂમિમાં એને રોપું

દેખાડું દિવસભર આકાશની ઝિલમિલ નીલીમાને

એ- સુવર્ણમુખીની વેદના.” (પૃ. ૦૩)

સૂર્યમુખીનું ફૂલ તો અમેરિકન એટલ કે વિદેશી છે. જેમ કવિની અભિલાષા આ વિદેશી પુષ્પની છે એ વીજ રીતે અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટના વિદેશી સાહિત્યને ગુજરાતી સાહિત્યના સંપર્કમાં લાવવાનો ઉદ્દેશ્ય પણ કળી શકાય એમ છે. પ્રથમ અંકના સમગ્ર લેખો વિશે જોઈએ તો મોટાભાગના લેખો વિદેશી સાહિત્ય અને ગુજરાતી આધુનિક સાહિત્ય વિચાર કેન્દ્રી લેખો છે. સૂર્યમુખી, કદાચ કોઈ સવારે, ઘણીવાર મળ્યો છું જે ત્રણ કાવ્યો મોન્તાલેના કાવ્યના ગુજરાતીમાં અનુવાદ છે અને ત્રણેય કાવ્યનો અનુવાદ અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે આપ્યો છે. સામયિક દ્વારા અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટની વિદેશી સાહિત્યના અનુવાદની પ્રવૃત્તિ થઈ હોવાનો ખ્યાલ આવે છે. આ ઉપરાંત તેમણે સુંદરમ્ ના ‘તારી થાળે’ કાવ્યની સમીક્ષા, ‘કવિતાની સમજ માટેનું મનોચત્ન’ હેમંત દેસાઈને લખેલો પત્ર અને ‘મેલોડ્રામા’ લેખ સમાવિષ્ટ થયો છે. આ ત્રણ લેખો પછીથી તેમના વિવેચન સંગ્રહમાં સંગ્રહિત થયા છે.

અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટમાં પાશ્ચાત્ય અને સંસ્કૃત સાહિત્ય તરફનો જે લગાવ છે એ આપણને ઘણી જગ્યાએ સ્પષ્ટ દેખાય છે. ગુજરાતી સાહિત્ય સાથે સંસ્કૃત અને પશ્ચિમનું સાહિત્ય પણ તેમણે મન ઘણું મહત્ત્વનું રહ્યાનો ખ્યાલ આવે છે. તેમના સામયિકો ગુજરાતી સાહિત્ય કરતાં પશ્ચિમ સાહિત્યને વધારે મહત્ત્વ આપતા જણાય છે એનો અર્થ એ નથી કે તેમણે ગુજરાતી સાહિત્યની ઉપેક્ષા કરી છે પરંતુ આવા વિદેશી સાહિત્ય દ્વારા આપણું ગુજરાતી સાહિત્ય વધુ સમૃદ્ધ બને એવો આશય જોવા મળે છે અને તે ગુજરાતી સાહિત્ય માટે ખૂબ અગત્યની વિચારસરણી ગણાવી શકાય, ‘ભૂમિકા’ ના પ્રથમ અંકમાં જ

આપણને તેનો ખ્યાલ આવે છે, મોન્તાલેના ત્રણ કાવ્યોનો આસ્વાદ સંપાદકે સ્વયં કરાવ્યો છે તો નલિની બ્રહ્મભટ્ટે ‘ઈવા એન્દ્રિયની વાર્તાનો’ ઝોલા- પુલ શીર્ષક હેઠળ અનુવાદ આપ્યો છે. સુંદરમ્ના ‘તારી થાળે’ કાવ્યનો કૃતિકેન્દ્રી અભિગમથી આસ્વાદ કરાવ્યો છે તો ‘મેલોડ્રામા’ સંજ્ઞા અને ઉત્પત્તિના સ્થિત્યંતરોની ચર્ચા દ્વારા ‘મેલોડ્રામા’ સંજ્ઞાને ઉઘાડી આપે છે એ દ્રષ્ટિએ આ લેખ પણ મેલોડ્રામાની વિભાવના સમજવા માટે અગત્યનો બની રહે છે. તેમનાં વિવેચન ગ્રંથમાં આ લેખ સમાવિષ્ટ થયો હોય તેની ચર્ચા વિવેચન પ્રકરણ અંતર્ગત કરી છે. તેથી વિગતે ચર્ચા કરવાનું ટાળ્યું છે. બીજો અંક માર્ચ- એપ્રિલ, ૧૯૭૬ માં પ્રગટ થાય છે. આરંભે તંત્રીલેખ ‘કમર કસીશું ?’ શીર્ષક હેઠળ અંગ્રેજી ભાષા કેન્દ્રી વિચારણા આપી છે. ઉમાશંકરની અંગ્રેજી ભાષાની અનિવાર્તા અંગેની વિચારણાને મૂકી પોતે પણ એજ પ્રકારનો આગ્રહ સેવતા અંગ્રેજી કૃતિઓના અનુવાદ પર વિશેષ ભાર મૂક્યો છે. આ અંકમાં યોગેશ જોશીના સાત કાવ્યો મૂકાયા છે. કોઈ એક સર્જકની સાત કૃતિ આપણને એક જ અંકમાં જોવા મળે એવું ભાગ્યે જ બને છે. પરંતુ અહીં કોઈ બંધનમાં બંધાયા સિવાય સાહિત્યિકતાના ધોરણે જે યોગ્ય જણાયું છે તે સ્વતંત્ર રીતે પ્રગટ કર્યું હોવાની પ્રતીતિ થાય છે. ‘ગ્રીષ્મ’ અંગત નિબંધમાં અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે ઉનાળાની ‘બપોર’નું કલ્પન- પ્રતીકો વળે સૌંદર્ય રચી આપ્યું છે, તો ખાસ ઉપમાઓ અને સજ્જવારોપણ દ્વારા ગ્રીષ્મને જીવંત કરતી તેમની ભાષા પ્રમાણવા જેવી છે. તેઓ કહે છે “ વૈશાખની બપોર ધરતી અન્યમનસ્કા છે. એને શું યાદ આવતું હશે? ઘૂઘવતો હોલો પણ જાણે કે થોડી વાર માટે જંપી ગયો છે. પવન પણ આંબાની ઘટામાં ભરાઈ ગયો છે. બારણું ઉઘાડીને ઊભો રહી જાઉં છું, બહાર નીકળવાની હિંમત ચાલતી નથી. ‘અયમય ભો: કરીને વૈશાખ બારણે આવીને ઊભો રહે છે.’ (પૃ.૭૮) લેખકની ભાષામાં એક પ્રકારની તાજગીનો અનુભવ થાય છે. ગ્રીષ્મનો તડકો કવિની ઇન્દ્રિયગોચર અનુભૂતિથી આહ્વાદક રૂપે પ્રત્યક્ષ થતો અનુભવાય છે. પ્રકૃતિ સાથેનો તેમનો લય અને એ લય સાથે ભાવકનું તાદાત્મ્ય સઘાય એવી અભિવ્યક્તિ અહીં કારગર નીવડી છે તો સાથે સાથે તેમનો પ્રકૃતિ સાથેનો લગાવ પણ વિશેષ રૂપે ઊભરી આવતો અનુભવાય છે. ગ્રીષ્મની સવારને શિરીષ, બપોરની પ્રખરતાને ગુલમોર, અને રાત્રીઓને નિશિગંધા જેવી ઉપમાઓ આપી ગ્રીષ્મનું એક મનોરમ્ય દ્રશ્ય સર્જ્યું છે. કવિ તરીકેની તેમની પ્રતિભા આવા નિબંધોમાં અનુભવાય છે.

ડૉ. નાન્દીએ ‘ભૂમિકા’ના પ્રથમ અંકમાં ‘ચિત્રકાવ્ય’ અંગે વિચારણા કરેલી તેની બીજા અંકમાં જયંત કોઠારી ‘પત્રચર્ચા’ વિભાગમાં ચિત્રકાવ્યની વ્યાખ્યા, વિભાવનાની ચર્ચા નાન્દીની વિચારણાને કેન્દ્રમાં રાખીને કરે છે. નાન્દીની વિચારણા સામે પોતાની વિચારણા રજૂ કરી છે. તેમણે નોંધ્યું છે કે “ ચિત્રકાવ્ય’ એ સંજ્ઞામાં રહેલી analogy (સાદ્રશ્ય) ને યોગ્ય રીતે સ્ફુટ કરવાનું રહી ગયું છે. ડૉ નાન્દી લખે છે- ‘એની

રચના ફક્ત વાચ્ય અને વાચકના વૈચિત્ય અર્થાત શોભાને જ આધારે રહીને કરવામાં આવે છે અને તેથી તે ચિત્ર જેવું દેખાય છે માટે ‘ચિત્રકાવ્ય’ કાવ્ય કહેવાયું છે. ચિત્રકળા સંગીત અને સાહિત્યને મુકાબલે વધુ અધોન્મુખ મનાઈ છે. આથી આનંદવર્ધને અહીં ‘ચિત્ર’ જેવું એમ કહેવાનું પસંદ કર્યું જણાય છે. તેમના યુગમાં ચિત્રકળા વધારે વ્યંગ્યોન્મુખ નહિ હોય.” (પૃ. ૮૪) ઉપરોક્ત વિધાન મૂકીને જયંત કોઠારીએ ‘ચિત્રકાવ્ય’ સંજ્ઞાને યોગ્ય પરિપ્રેક્ષમાં તપાસવાનો આગ્રહ રાખ્યો અને આનંદવર્ધનના ‘ચિત્રકાવ્ય’ સંજ્ઞા સાથેના અભિપ્રેત અર્થને તાર્કિક દ્રષ્ટિકોણથી પ્રસ્થાપિત કરી આપ્યો છે. આનંદવર્ધને કાવ્યપ્રકાર માટે પ્રયોજેલી ‘આલેખ્યપ્રખ્યમ’ સંજ્ઞા અને અભિનવગુપ્તે આપેલી સમજૂતીને આધારે જે analogy ગોઠવાયેલી છે તેનો ખ્યાલ આપ્યો છે. તેમને ચિત્રકાવ્ય અંગેની analogy કઈ રીતે ગોઠવાયેલી છે તેની સરળ સમજૂતી આપી છે. તેઓ નોંધે છે કે “ આ કાવ્ય પ્રકારને આનંદવર્ધન ‘આલેખ્યપ્રખ્યમ’કહ્યો છે અને અભિનવગુપ્તે એવી સમજૂતી આપી છે કે ‘રસાદિજીવરહિત’, મુખ્યપ્રતિકૃતિરૂપ’, એટલે કે કોઈ મુખ્ય વસ્તુની ચિત્રમાં એની નકલ હોય, સ્થૂળ રૂપરેખા પણ એનો જીવન હોય, તેમ આ રચનામાં કાવ્યની નકલ હોય-આનંદવર્ધન એને ‘કાવ્યનું અનુકરણ’ કહે જ છે- કાવ્યનો આભાસ કે દેખાવ હોય, પણ કાવ્યનું જે પ્રાણતત્ત્વ ‘રસાદિ’ ધ્વનિ તે ન હોય, પ્રાણ વગરની આકૃતિ તે ચિત્ર, ધ્વનિ વગરનું કાવ્ય તે ‘ચિત્રકાવ્ય’” (પૃ.૮૫) આમ જયંત કોઠારીએ આપણે જેને ‘ચિત્રાત્મક’ કહીએ છે તે અને આનંદવર્ધનના મતે ‘ચિત્રકાવ્ય’ એ બંને વચ્ચેના ભેદને સ્પષ્ટ કરે અને આનંદવર્ધનને ‘ચિત્રકાવ્ય’ સાથેના અભિપ્રેત અર્થને દર્શાવી આપે છે.

‘શબ્દચિત્ર’માં અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે ‘ચન્દ્રવદન: હું એકલો ઊંડું’ લેખમાં ચન્દ્રવદન મહેતાના ઉમદાગુણો અને સાહિત્યપ્રત્યેની સંપ્રજ્ઞતાને સરળ પ્રવાહી ગદ્યમાં રજૂ કર્યા છે. લેખક વડોદરા અભ્યાસ કરતાં એ સમય અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં જોડાયા એ સમય દરમ્યાનની ચન્દ્રવદન સાથેની મુલાકાતોમાંથી ઊભી થયેલી ચન્દ્રવદનની છબીને અંકિત કરી છે.

ઈ.સ.૧૯૭૬ મે-જૂન નો અંક ‘એબ્સર્ડ’ વિશેનો, ત્યાર પછી ‘એબ્સર્ડ’ સંપાદન ગ્રંથ પણ તૈયાર કર્યો છે. આધુનિકયુગમાં વિશેષ ચર્ચાયેલી સંજ્ઞા છે. ‘એબ્સર્ડની સંવેદના’માં ‘એબ્સર્ડ’ સંજ્ઞામાં નિહિત સંવેદનને ખૂબ જ ઓછા શબ્દોમાં રજૂ કર્યું, જોકે અહીં વિસ્તૃત ચર્ચા કે કોઈ કૃતિને આધારે ચર્ચા કરી નથી. આ અંકમાં વિશેષ ધ્યાનપાત્ર બને છે એબ્સર્ડ નાટકોના અનુવાદો. જેમાં આર્થર આદામોવનું ‘પ્રોફેસર તારાને’ (અનુવાદ. પ્રમોદકુમાર પટેલ) અને સેમ્યુઅલ બેકેટનું ‘ ભોંય પડી.. (અનુવાદ, દિગ્વીશ મહેતા) નો સમાવેશ થાય. તો ‘એબ્સર્ડ’ વિભાવનાની ચર્ચા કરતાં લેખો ‘એબ્સર્ડનો વિદ્રોહ : કામૂનું

તત્ત્વજ્ઞાન' મધુસૂદન બક્ષી અને 'એબ્સર્ડની અર્થવત્તા' માર્ટિન એસલિનના લેખનો અનુવાદ પ્રમોદકુમાર દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે. એબ્સર્ડ સંવેદન અંગેની ચર્ચા અને સાથે એબ્સર્ડ સંવેદનના નાટકો દ્વારા એબ્સર્ડ સંજ્ઞાને ઉઘાડી આપી છે. 'એબ્સર્ડ' સંજ્ઞા સાથે કામૂનું નામ જોડાયેલું છે. વિવેચકે કામૂના ' ઘ મિથ ઓફ સિસિફસ' અને 'ધી રેબેલ' ના આધારે કામૂના તત્ત્વજ્ઞાન અને નૈતિક અભિગમોની અને 'એબ્સર્ડ' સામેના વિદ્રોહની કરેલી ચર્ચા મહત્ત્વપૂર્ણ અને ધ્યાનપાત્ર બને છે.

'કિમપિ' જુલાઈ-ઓગસ્ટ-૭૬ અંક કવિતા, વાર્તા, વિશેષાંક, લેખ અને ચર્ચા જેવા વિભાગમાં વહેચાયેલો છે. આ સામયિકમાં તંત્રીનોંધ અંતર્ગત 'સ્વ પ્રિયકાંત મણિયાર' ને અંજલિ રૂપે લખાયેલા લેખમાં પ્રિયકાંત મણિયારના સરળતા, મુગ્ધતા જેવા વ્યક્તિત્વના ગુણો અને કાવ્યમાં મિતભાષિતાની ચર્ચા કરતાં કાવ્યને રજૂ કરવાની પ્રતિભાલક્ષી નોંધ લીધી છે. 'રાષ્ટ્રીય એકાત્મકતા અને અનુવાદ પ્રવૃત્તિ' લેખ પણ તેમના દ્વારા લખવામાં આવ્યો છે. આરંભે રાષ્ટ્રીય એકતાને કેન્દ્રમાં રાખીને ભારતીય એકતા માટે ધર્મ ઉપર ભાર મૂક્યો છે. ધર્મ દ્વારા રાષ્ટ્રીય એકતા સ્થાપી શકાય એવો તેમનો સ્પષ્ટ મત રહ્યો છે. આ માટે તેમણે ભારતીય સંત પરંપરા ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો છે. આચાર્ય શંકરાચાર્ય દ્વારા વિવિધ દિશાઓમાં સ્થાપવામાં આવેલી મઠો, ભારતીય એકતામાં વિક્ષેપ કરતી જ્ઞાતિઓ બુદ્ધ દ્વારા નામશેષ, સંતો દ્વારા જ્ઞાતિઓના વાડા તોડવા, કબીર, સૂરદાસ, નરસિંહ, ચૈતન્ય જેવા સંતોની વાણી વગેરે દ્વારા ભારતીય એકતા જળવાઈ રહી છે એમ તેઓ સ્પષ્ટ કરે છે. અંગ્રેજોના આગમન પછી ભારતમાં સર્જાયેલી સાહિત્યિક પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં તેઓ કહે છે " આપણે પશ્ચિમ તરફ જોતાં થયા એ ખોટું ન હતું અને નથી, પણ આપણી જ આજુબાજુ ન જોતાં થયાં એ પરિણામ સોચનીય હતું. બન્યું એવું કે આપણા સાહિત્યના અભ્યાસીને રશિયન-અમેરિકન કે બ્રિટિશ સાહિત્યની જેટલી જાણકારી હોય છે તેટલી ભારતની અન્ય ભાષાઓના સાહિત્યની જાણકારી નથી હોતી. એનું કારણ કદાચ એ છે કે પડોશીની ભગિની ભાષા જાણવા- શીખવાની બેદરકારી અંગ્રેજોનો રાજ્ય-અમલ હતો ત્યારથી ચાલતી આવી છે અને શિક્ષણ સંસ્થાઓએ એને માટે કોઈ વિશેષ જોગવાઈ કરી હોય એવું, ગણ્યાગાંઠ્યા પ્રયત્નો સિવાય, ઝાઝું જોવા મળ્યું નથી" (પૃ. ૬૯) આમ, ભગિની ભાષા કઈ રીતે ઉપેક્ષિત થતી આવી છે તેનો ખ્યાલ તેમણે રજૂ કર્યો છે. ભગિની ભાષાના સાહિત્ય પરિચય માટે તે ભાષાના મૂળ ગ્રંથો વાંચીને અથવા અનુવાદો દ્વારા ભગિની ભાષાનો પરિચય મેળવી શકાય. મૌલિક ચીથરાઓ કરતાં મહાન ગ્રંથોના અનુવાદને તેઓ ચડિયાતો માને છે. ભગિની ભાષાના ઉત્તમ સાહિત્ય કૃતિઓની અનુવાદ પ્રવૃત્તિ દ્વારા સાહિત્યની થતી આપ-લે દ્વારા પ્રજા-પ્રજાને નજીક લાવી શકાય એવો મત રજૂ કર્યો છે. તદ્દન ભિન્ન સભ્યતાવાળી કૃતિઓના અનુવાદ વખતે ફૂટનોંધ અને સમજૂતી મૂકીને સંદર્ભ સ્પષ્ટ કરવો જોઈએ.

અનુવાદમાં Empirical અને Asthetic એવા બે શાબ્દિક અર્થો વિશે મહત્ત્વપૂર્ણ ચર્ચા કરી છે. વિદેશી ભાષાની કૃતિઓના સૌંદર્યગત અર્થને ધ્યાનમાં લઈને અન્ય ભાષામાં અનુવાદ થાય ત્યારે તેના ભાવજગતને લઈને પ્રશ્નો ઊભા થતાં હોય છે, સાંસ્કૃતિક સંદર્ભને ધ્યાનમાં લીધા વગર ભાવાનુવાદ અધૂરો રહવા પામે છે જ્યારે ભગિની ભાષાઓ વચ્ચેના આદાન-પ્રદાનમાં આવા પ્રશ્નો વિકટ બનતા નથી એમ તેઓ જણાવે છે. વિવેચકે સારા અનુવાદોને આવકાર્યા છે. ભગિની ભાષાઓના અનુવાદ પણ પ્રજાને નજીક લાવવા માટે પણ અગત્યના બની રહે છે એમ તેઓ સ્પષ્ટ કરે છે.

સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોમ્બર ૭૬ નો અંક જોઈએ તો તેમાં પણ વૈવિધ્ય છે. જેમાં તંત્રીનોંધ અંતર્ગત સ્વ. વિ. સ. ખાંડેકર અને સોલ બેલોનો પરિચય કરાવ્યો. જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર મેળવનાર વિ. સ. ખાંડેકરનું નામ આજે તો જાણીતું છે. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે તેમના જીવનની કેટલીક મહત્ત્વની ઘટનાઓ, તેમનો આદર્શ અને 'યયાતિ' નવલકથાને જ્ઞાનપીઠ મળ્યો એની પાછળના કારણોની ચર્ચા કરી લેખક તરીકે વિ. સ. ખાંડેકરનું મૂલ્ય આંક્યું છે. ધ્યેયલક્ષી અને માનવજીવનને સુંદર બનાવવાનાં સ્વપ્ન સેવી હતાં વિ. સ. ખાંડેકર એ સ્પષ્ટ કર્યું છે. 'યયાતિ' ને જ્ઞાનપીઠ મળ્યો એ પાછળના કારણ રૂપે માનવચિત્તમાં ચાલતાં ઊંડા નૈતિક સંઘર્ષના નિરૂપણને ગણાવે છે. પ્રેમના વિવિધ સ્વરૂપના આલેખનો કર્યા હોવાનું પણ અવલોકન રજૂ કરે છે. બીજા અમેરિકાના યહૂદી લેખક સોલ બેલો વિશે ચર્ચા કરી છે જેઓ પણ એક શિક્ષક હતાં. યુદ્ધોત્તર અમેરિકન સાહિત્યમાં બુદ્ધિશાળી નવલકથાકાર તરીકે જેની નામના થયેલી. 'શરદચંદ્ર : શિલ્પચેત'ના શિવકુમાર જોશીનો લેખ અને 'કવિતાનો આસ્વાદ અને ગુજરાતી વિવેચન' શિરીષ પંચાલનો લેખ સમાવિષ્ટ પામ્યો છે.

નવેમ્બર-ડિસેમ્બર '૭૬ નો અંક જેમાં તંત્રીનોંધમાં અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે 'આન્દ્રે માલરો' નો પરિચય આપ્યો. તો કવિતા વિભાગમાં રાઈનેર મારિયા રિલ્કે ના કાવ્યનો 'કવિ' શીર્ષક હેઠળ અનુવાદ આપ્યો. રાજેન્દ્ર શુક્લ, યોગેશ જોષીની ગઝલ અને રઘુવીર ચૌધરીની કવિતા મૂકવામાં આવી છે. હરિવલ્લભ ભાયાણીની 'દૂરતા' વાર્તાને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. બુદ્ધદેવ બસુના 'મહાભારતની કથા' લેખનો અનુવાદ અનિલા દલાલે કર્યો છે જેને પણ અહીં સમાવી લેવામાં આવ્યો છે. તો આપણા જાણીતા કવિ કાન્ત વિશે જયંત કોઠારીએ ચર્ચા કરી છે.

આમ, સમયની દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો આ સામયિકનો સમયકાળ વધારે નથી પરંતુ આ સામયિકનો પ્રારંભ અને ત્યાર પછી તેમાં જે સર્જનાત્મક, વિવેચનાત્મક અને અનુવાદિત સાહિત્ય પ્રગટ થયું એ વૈવિધ્યપૂર્ણ છે, કશુંક નવું અને સત્વશીલ આપવાની સંપાદકની ખેવના, ભારતીય ઉપરાંત વિશ્વસાહિત્યથી આપણને અવગત કરાવવાની ભાવનાને લીધે 'ભૂમિકા' અને 'કિમપિ' સામયિક મળ્યા જેની નોંધ લેવી જ ઘટે.

અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટનું પ્રકીર્ણ સાહિત્ય

અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ સાહિત્યિક સામયિકોની સાથે સમાચાર પત્રોમાં લખતા રહ્યા છે. કલાત્મક સાહિત્યની સાથે માનવ જીવન વિશે પણ વિચારતા રહ્યા, તેના પરિપાક રૂપે આપણને કેટલુંક સાહિત્ય પ્રાપ્ત થયું છે. આ પ્રકરણમાં હવે તેમના પ્રકીર્ણ સાહિત્યની ચર્ચા કરવાનો ઉપક્રમ છે. ‘ચલ મન વાટે ઘાટે’ નિબંધિકા છે અને ‘એરિસ્ટોટલનું કાવ્યશાસ્ત્ર’ જે તેમનો અનુવાદ છે પરંતુ તેને પણ અહીં આવરી લઈને ચર્ચા કરવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો છે.

‘ઋષિવાણી’ અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટનો ઈ. સ. ૧૯૮૨ માં પ્રગટ થયેલો ગ્રંથ છે. જેમાં તેમણે ઉપનિષદના ૩૦ સૂત્રોનું સુબોધ વિવરણ આપ્યું છે. ‘અખંડ આનંદ’ સામયિક સાથે અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટનું જોડાણ રહ્યું છે. ‘અખંડ આનંદ’ માં વાર્તાઓ, નિબંધો લખ્યા તેવી જ રીતે દર મહિને ઉપનિષદના સૂત્રો લઈને વિવરણ કરી આપવાનો પુરુષાર્થ તેમણે કર્યો છે. આ લેખો તેમણે ‘પાર્થ’ના ઉપનામથી લખેલા. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આધુનિકયુગ શરૂ હતો એવા સમયે અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ આ પ્રકારના આધ્યાત્મિક લખાણો લખી માનવીય મૂલ્યોનું સિંચન કરતાં રહ્યા છે. આધુનિક સાહિત્યએ છિન્નભિન્ન થયેલા માનવ અસ્તિત્વમાં રસ દાખવ્યો છે એવા સમયે અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે ઉપનિષદના સૂત્રોના વિવરણ દ્વારા જીવ, જગત, બ્રહ્મને સરળ ભાષામાં સમજાવવાનો પુરુષાર્થ કર્યો છે, એ તેમની સમાજની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ તરફની અભિજ્ઞતા છે, માનવીય જીવન, સમાજના પ્રશ્નોને સમજી તેના માટે દિશા સૂચનો કરવાની મથામણ

છે. ભોગીલાલ ગાંધીએ નોંધ્યું છે કે “ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રાણરૂપ પાયાનું સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલું; જે તત્ત્વચિંતન ખાસ્સું દુર્બોધ છે, એને જન સમાજ પાસે પોહચાડવાનું છે-દુર્બોધને સુબોધ સ્વરૂપે પ્રગટ કરવાનું-બીડું ઝડપે છે. ઉપનિષદના ઋષિઓએ સમગ્રવિશ્વ અને મનુષ્ય જીવન અંગે ગહન ચિંતનના પરિપાકરૂપે જે તારમ્યો સૂત્રસ્વરૂપે તારવ્યા છે તેમાંથી થોડાંક પસંદ કરીને, દરેક ઉપર ચોક્કસ શબ્દમર્યાદામાં અને સરળ ભાષામાં ભાષ્ય કરી આપવાનું અતિ કપરું કામ અનિરુદ્ધ માથે લે છે.” (પૃ. ૦૭) ભોગીલાલ ગાંધીના ઉપરોક્ત વિધાન સાથે સહમત થવું પડે કારણકે ઉપનિષદના સંસ્કૃત સૂત્રોથી આપણે એટલા પરિચિત નથી હોતા. સંસ્કૃત સૂત્રોના ભાવાર્થને પામવા માટે દરેક પાસે સંસ્કૃત ભાષાનું પૂરતું જ્ઞાન પણ નથી હોતું. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે આ કાર્ય ‘અખંડઆનંદ’ સામયિક દ્વારા કરી સામાન્ય જનસમાજ માટે મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું છે એ વાતનો સ્વીકાર કરવો પડે. હવે કંડિકાઓના મર્મને કેવી રીતે ઉચિત ઉદાહરણો દ્વારા ઉઘાડી આપ્યા છે તે જોઈએ,

યંત્રયુગીન જીવનમાં મસ્ત બનેલા માનવીને જગાડવાનું અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટને અનિવાર્ય જણાયું છે. આથી ‘ઋષિવાણી’ ની પ્રથમ કંડિકામાં ઉઠી, જાગીને શ્રેષ્ઠ પુરુષો પાસે જઈને બોધ મેળવવાની વાત કરી છે, જેમાં તેમણે આધ્યાત્મ અનુભવના વિચારને જોડ્યો છે. મનુષ્ય પોતાના જીવનને વધુ સગવડભર્યું કરવા મથી રહ્યો છે અને તેટલું જ જીવન સંકુલ બની રહ્યું છે પરિણામ સ્વરૂપે મનની શાંતિ હોળાઈ ગઈ એવી સ્થિતિમાં મનને જગાડવાની અનિવાર્યતા તેમણે જણાઈ છે. તેમણે સ્થૂળ રીતે જાગ્રત થવાની વાત કરી નથી પરંતુ આ સંસારના સુખ દુઃખ મનુષ્યને ભ્રાંતિમાં ધકેલી દેતા ભ્રામક હોય છે માટે તેમાંથી મનુષ્ય મુક્ત બની અધ્યાત્મ લોકમાં જાગ્રત બને એ વાત તેમણે આ સૂત્રના વિવરણ દ્વારા રસપ્રદ રીતે મૂકી આપી છે.

ધનના લોભથી આંધળી ડોટ મૂકતાં મનુષ્યને કેન્દ્રમાં રાખીને કરેલી ચર્ચા પણ મનુષ્ય જીવન માટે મહત્ત્વની બની રહે છે. “મનુષ્યને ધનથી તૃપ્ત કરી શકાતો નથી”(પૃ. ૦૫) ધન પ્રાપ્ત કરી લેવાથી ધનવાન અને સત્તા મેળવવાથી સત્તાધીશ થવાતું નથી. મનુષ્ય દેખાદેખીથી ધન ભેગું કરવા લાગી જાય એમાં વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ નામશેષ થતું જાય છે એમ તેઓ જણાવે છે. સાધન જો સાધ્ય બનીને મનુષ્ય ઉપર ચઢી જાય એ પણ તેમણે યોગ્ય લાગ્યું નથી. જીવનમાં શીખવા જેવી ત્રણ બાબતો અંગે સાધાર ચર્ચા કરી છે. “તેથી આ ત્રણ શીખવાં-દમ, દાન અને દયા”(પૃ. ૦૮) આ કંડિકાને બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં આવતી એક કથાના ઉદાહરણ દ્વારા સરળ અને રસપ્રદ રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જેમાં મનુષ્યો, દેવો અને અશુરો બ્રહ્માના પુત્રો છે. તેઓ વિદ્યાભ્યાસ માટે ગુરુ પાસે જાય છે. બ્રહ્મા બધાને

વારા ફરતી પ્રશ્ન પૂછે છે એમાં માત્ર ‘દ’ શબ્દ ઉચ્ચારે છે. આ અંગે પ્રથમ દેવોની સમજણ પૂછવામાં આવે છે. એના ઉત્તર રૂપે દેવો ‘દમન કરો’ એવો ઉત્તર આપે છે. મનુષ્ય ‘દાન કરો’ એવો ઉત્તર આપે છે, જ્યારે અશુરો ‘દયા કરો’ એવો ઉત્તર આપે છે. આમ ત્રણેય પોતાની સમજણ પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે. દેવોએ પોતાની અંદર અજિતેન્દ્રિયતા પડેલી હોવાને લીધે ‘દમન કરો’ એવો ઉત્તર આપ્યો તો મનુષ્યે તેના લોભીપણને લીધે ‘દાન કરો’ એવો જવાબ આપ્યો, અશુરો પોતાના ક્રૂર સ્વભાવને કારણે ‘દયા કરો’ એવો ઉત્તર આપે છે. આ ઉદાહરણ દ્વારા અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે આ દેવ, મનુષ્ય અને અશુરો પોતાની નબળાઈ જાણતા હોય આ પ્રકારના ઉત્તર આપે છે. વધુમાં તેમણે મનુષ્ય જીવન સાથે જોડાયેલા કામ, ક્રોધ અને લોભ અંગે પોતાના વિચાર રજૂ કર્યા છે. કામ, ક્રોધ અને લોભનો ભોગ બને છે તેનો વિનાશ નિશ્ચિત છે એમ તેઓ જણાવે છે.

આ પૃથ્વી પર ધર્મથી મોટું બીજું કંઈ નથી એ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરના જીવન પ્રસંગના ઉચિત વિવરણ દ્વારા સ્પષ્ટ કરી આપ્યું છે. ધર્મ રાજા સાથે આવેલા જ્ઞાનને સ્વર્ગમાં લઈ જવા દેવાની મનાઈ કરે છે ત્યારે યુધિષ્ઠિર જ્ઞાન ખાતર દેવમાર્ગને ત્યજી દેવાની તૈયારી દાખવે છે. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે આ યુધિષ્ઠિરની જેમ મનુષ્યનું જીવન ધર્મ પ્રેરીત હોવું જોઈએ એવી અપેક્ષા દરેક મનુષ્ય પાસે રાખી છે. ધર્મને તેઓ માત્ર મંદિરો કે ધર્મગ્રંથો પૂરતો સીમિત ન રહેતા માનવ વ્યવહારમાં સ્ફુરતા જીવંત તત્ત્વરૂપે જુવે છે. તેમણે ધર્મના સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ એવા બે ભેદ પાડ્યા છે. બાહ્ય આચારોમાં પ્રગટ થતાં ધર્મને સ્થૂળ ધર્મ અને માનવ વ્યવહારને નિયંત્રિત કરતાં ગહન પ્રશ્નોના સમાધાન કરાવનાર તત્ત્વને ધર્મના સૂક્ષ્મરૂપ તરીકે ઓળખાવે છે. આમ, જીવનમાં ધર્મનું મહત્ત્વ સોદાહરણ સમજાવી આપી માનવ જીવનમાં ધર્મની મહત્તાને ચીંધી બતાવી છે.

દાનનો મનુષ્ય જીવનમાં વિશેષ મહિમા રહેલો છે. દાનવીર તરીકે આપણી સમક્ષ મહાભારતનું પાત્ર કર્ણ એક આદર્શ પાત્ર છે. અહીં દાનનો મહિમા વર્ણવતી કંડિકા “શ્રદ્ધાપૂર્વક આપવું, અશ્રદ્ધાથી ન આપવું” (પૃ, ૧૭) વિશે ચર્ચા કરતાં રઘુવંશના રાજા રઘુએ કૌત્સને આપેલ દાન પ્રસંગને ગૂંથીને રસપ્રદ વિચારણા કરી છે જેમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક કરેલા દાનનો મહિમા કર્યો છે. રાજા રઘુ વિશ્વજિત યજ્ઞ કરે, બધી સંપત્તિ દાનમાં આપી દે છે. કૌત્સ ગુરુદક્ષિણા માટે આવ્યો હોય રાજા માટીના પાત્રમાં અર્ધ્ય કરે. આ જોઈને કૌત્સ કહે છે કે તમે બધું દાન કરી દીધું છતા નીવારના સાંઠા જેમ શોભી રહ્યા છો. આ રીતે તે કૌત્સ રાજાનું ગૌરવ કરે છે. આ બંનેને અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ રૂપે ઓળખાવ્યા છે. જેમાં એકે ખાલી થઈ જવામાં ગૌરવ અનુભવ્યું તો બીજાએ ખાલી થઈ જનારનું ગૌરવ કર્યું. અશ્રદ્ધાથી

કરેલ દાનના ઉદાહરણ રૂપે અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે ઉદાલકનો પ્રસંગ જોડ્યો છે. ઉદાલક દાનયજ્ઞમાં મરવાના વાંકે જીવી રહેલી ગાયો દાનમાં આપે છે જે દાન લેનાર પર માત્ર ભારરૂપ બને છે. અહીં ઉદાલક જે વિશ્વજિત યજ્ઞ કરે છે તેમાં માત્ર વિડંબના જ હતી એમાં તેને શ્રદ્ધા ન હતી. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ મહત્ત્વની વાત તો એ કરે છે કે શ્રદ્ધા જ્ઞાનમાંથી ન જન્મે તો તે જોખમી બને છે. શ્રદ્ધાપૂર્વકના દાનથી ભૌતિક રીતે માણસ ખાલી થાય પણ આધ્યાત્મિક રીતે મનુષ્ય સમૃદ્ધ બને છે. અંતે તેઓ બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે જે દાન ગ્રહીતાનું કલ્યાણ ન કરી શકે તે દાતાનું કલ્યાણ શી રીતે કરે. જે દાનથી દાન આપનારનું કલ્યાણ થતું નથી તો એવા દાનથી લેનારનું પણ કશું કલ્યાણ થતું નથી એવા ભાવને વ્યક્ત કરતી આ કંડિકાને સરળ ભાષામાં ઉઘાડી આપવાનો અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટનો પ્રયાસ તેમના આધ્યાત્મિક જ્ઞાનને ચીંધે છે.

“ ઊંચે મૂળ અને નીચે શાખાઓ વાળો આ પીપળો સનાતન છે”(પૃ. ૨૧) આ કંડિકામાં પણ આત્મજ્ઞાન કેન્દ્ર સ્થાને છે. ઋષિમુનિઓ દ્વારા સંસારને અપાયેલા ‘વૃક્ષ’ ના રૂપકનું અહીં સ્પષ્ટ અને સહસંદર્ભ વિવરણ કર્યું છે. તેમણે ‘ગીતા’ના આધારે ઉપરોક્ત કંડિકાના મર્મને સ્પષ્ટ કર્યો છે. કર્મકાંડરૂપી વેદો એ વૃક્ષના પર્ણો, પુણ્ય અને પાપ તે બીજ, વાસનાઓ તેના મૂળિયાં, સત્વ, તમસ અને રજસ એવા ગુણોરૂપી થડ અને આવા સંસારરૂપી અસ્વસ્થ વૃક્ષમાં જીવ અને ઈશ્વર જેવા બે પક્ષીઓના માળા. આવા અસ્વસ્થ સંસારરૂપી વૃક્ષને છેદવા આત્મજ્ઞાનની અનિવાર્યતા અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે દર્શાવી છે. માયારૂપી વૃક્ષના છેદન માટેના શસ્ત્ર તરીકે વૈરાગ્યને મહત્ત્વ આપ્યું છે. આ શસ્ત્ર દ્વારા જ પરમ પદને પામી શકાય છે એ આ કંડિકાના વિવરણ દ્વારા સરળ ભાષામાં સમજાવી આપ્યું છે. “આ (સત્ય વચન) કહેવાની બ્રાહ્મણ સિવાય કોઈની યોગ્યતા નથી.”(પૃ.૨૫) છાંદોગ્ય ઉપનિષદની એક વાર્તાનું ઉદાહરણ આ સંદર્ભને સ્પષ્ટ કરવા ટાંક્યું છે. સત્યકામ બ્રહ્મચર્યપૂર્વક ગુરુના આશ્રમમાં નિવાસ કરવા ઈચ્છે છે અને તે માટે માતા જબાલાને ગોત્ર પૂછે છે પરંતુ તેની મા પણ ગોત્ર વિશે કાંઈ જાણતી નથી. એથી એ કહે છે કે ગોત્ર તો નથી જાણતી પણ એટલું જાણું છું કે તારું નામ સત્યકામ અને મારુ જબાલા. ગુરુ પૂછે તો તું એટલું કેહજે. સત્યકામ પોતાની માતાના કથા પ્રમાણે પ્રામાણિકતાથી જવાબ આપે છે. ગૌતમ આ બાળકની નિખાલસતાથી પ્રભાવિત થાય છે. અને આ સત્ય વચન માત્ર બ્રાહ્મણ કહી શકે, એમ કહી સત્યકામને પોતાનો શિષ્ય બનાવે છે. વ્યક્તિ બ્રાહ્મણ હોય તેનામાં અમુક સંસ્કાર હોય જ અને એવા સંસ્કારને લીધે તેનામાં સાચું બોલવાની હિંમત હોય એવી માન્યતા હતી તેની વાત અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટના આ વિચારમાં વણાયેલી છે. પરંતુ બદલાયેલા સમયને ધ્યાનમાં રાખીને પણ પોતાની વાતને રજૂ કરી છે.

સમય જતાં વ્યક્તિ કે વર્ગના વાણી વર્તન બદલાઈ જાય એવું પણ બને છે. ઉપનિષદનો સમય અને ત્યાર બાદ બદલાયેલા સમય, સમાજને ધ્યાનમાં લઈને પણ ચર્ચા કરી છે. અહીં અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે વ્યક્તિના કુળ કરતાં તેના ચારિત્ર્યથી ઓળખવા પર ભાર મૂક્યો છે. ઋષિમુનિયોએ પણ આંતરિક ગુણોની મહત્તા કરી છે. એટલે જ વ્યક્તિ કુળથી નહિ પણ એના સંસ્કાર ગુણોથી મહાન બનવાની વાત અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે કરે છે. ઉપનિષદકાલીન સામાજ કરતાં મહાભારતકાલીન સામાજ નીચો ઉતર્યો હતો એ વાતને કર્ણના ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવી છે. અમુક કુળમાં જન્મ્યો હોવાને લીધે સ્વયંવરમાંથી પાછાં ફરવું પડે છે પણ કર્ણ કહે છે કે અમુક કુળમાં જન્મવું એ દેવને આધીન હશે પણ પૌરુષ તો મારે આધીન છે. અંતે ઋષિઓએ સાચાં મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા કરી સામાજ જીવનને નિર્મળ રાખવાનું કાર્ય કર્યું છે એવા મર્મને અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે રસપ્રદ રીતે ઉઘાડી આપ્યો છે.

“મારી વાણી મનમાં અને મારું મન વાણીમાં સ્થિર થાઓ”(પૃ. ૨૮) આ કંડિકાને યથાર્થ ઉદાહરણ દ્વારા તેઓ સ્પષ્ટ કરે છે. મહાભારતના કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં અર્જુન કેવી રીતે તેનું મન પવિત્ર વાણીમાં સ્થિર કરે છે એ વાતને અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે સરળ રીતે સમજાવી આપી છે. પોતાના સગા સંબંધીઓને સામે ઉભેલા જોઈ અર્જુન બાણ ઉપાડી શકતો નથી ત્યારે કૃષ્ણ ઉપદેશની વાણી સંભળાવે છે, અર્જુન એ વાણીમાં પોતાના મનને સ્થિર કરે છે. મન પર કાબૂ મેળવવો એ સરળ નથી તેના માટે મનની અગાધ શક્તિઓનો પરિચય મેળવવો પડે. આજ વાતને વધુ સરળ રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ભીડમાં ચાલનાર પોતાની ગતિને રૂંધે છે એક બાજુ પર ઊભા રહીને ભીડને જોવાની વાત અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટનું સૂચન આજના માનવી માટે પણ મહત્ત્વનું બની રહે છે. તેમણે તાટસ્થ્ય થયેલા મનને મંત્રવાણીમાં સ્થિર કરવા ઉપર ભાર મૂક્યો છે. તેમણે વાણીનીની ત્રણ અવસ્થાઓના સંદર્ભને જોડતા પરા અને પશ્યંતીનો પાર પામવા માટે વૈખરી પર કાબૂ મેળવવું અનિવાર્ય સમજ્યું છે. મનુષ્ય મન પર કાબૂ મેળવે તો જ પોતાની આંતરિક શક્તિઓને પામી શકે છે એવા કંડિકાના મર્મને સહસંદર્ભો દ્વારા ઉઘાડી આપી છે.

કર્મ વિના ફળની અપેક્ષા રાખતા અને સહેતુક કર્મ કરતા મનુષ્યોને કેન્દ્રમાં રાખીને “અહીં કર્મ કરતાં કરતાં શતાયુ થવાની ઈચ્છા રાખવી”(પૃ. ૩૩) કંડિકાની વિચારણા કરી છે. કર્મ વિના ભાગ્યને ભરોસે બેસી રહેતા મનુષ્યોને એક સંદેશરૂપ આ વિચારણા ધ્યાનપાત્ર બને છે. મનુષ્ય સહેતુક કર્મ કરે છે અને ફળની અપેક્ષા રાખે છે. પરંતુ ફળ ઈશ્વર નિર્મિત છે. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે બે પ્રકરના કર્મોની ચર્ચા કરે છે એક તો પ્રયોજનસહ કરેલાં કાર્યો અને આનંદમાંથી જન્મેલા કર્મો. આ આનંદમાંથી જન્મેલા કર્મો નિર્હેતુક હોય છે અને એવા જ કાર્યો મુક્તિ અપાવે છે. બીજી એક કંડિકામાં આપણાં કર્મો ઈશ્વરને

સમર્પિત કરવાનો ભાવ રજૂ થયો છે તે જોઈએ “જે જે કર્મ કરીએ તે બધાં બ્રહ્મને સમર્પિત કરવાં”(પૃ. ૩૭) ઇન્દ્રિયોને વશમાં કરવાથી અને વિશુદ્ધ ચિત્તે કર્મ કરનાર માનવી જીવન તરી જતો હોય છે એટલે કર્મ કેવળ અંગત સ્વાર્થ ખાતર ન કરવા જોઈએ. કર્મ બ્રહ્મને સમર્પિત કરી દેવા જોઈએ. કર્મનો માર્ગ બ્રહ્મ સાથેના મિલનનો માર્ગ બની જવો અને એવા કર્મમાં જ સમર્પણ કરવું અને તે જ યોગ બની જાય છે અને આવા કર્મો બોજરૂપ ન બનતા આનંદરૂપ બની જાય છે. એ વાતને અહીં રજૂ કરી છે. તેમની આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિ અને ઊંડું ચિંતન અહીં પ્રગટ થયું છે.

“ નચિકેતાને એ સિવાય બીજું કશું ન ખપે ! ”(પૃ. ૪૧) અહીં તત્ત્વનાં સમ્યકજ્ઞાનની વાત પાયામાં છે. જ્ઞાન તેજ અમરત્વ. તેવાં જ્ઞાનથી જ મનુષ્ય પોતાને અમૃત તત્ત્વમાં સ્થિર થયેલો અનુભવે છે. આ સંદર્ભને નચિકેતાના ઉદાહરણ દ્વારા રસપ્રદ રીતે સ્પષ્ટ કરી આપ્યો છે. નચિકેતા નાનો છે એ યમરાજ પાસે જાય છે ત્યારે પ્રશ્ન પૂછે છે. જન્મ પેહલા મનુષ્ય કયાં હતો અને તેના મૃત્યુ પછી કયાં જાય છે? નચિકેતાના આવા પ્રશ્નથી આશ્ચર્ય પામનાર યમરાજ નચિકેતાની આ જિજ્ઞાસા સાચી છે કે માત્ર કુતૂહલ ખાતર આ પ્રશ્ન કર્યો એ જાણવાનો પ્રયત્ન કરે છે. યમરાજ નચિકેતાને પ્રશ્નનો ઉત્તર ન આપતા અન્ય પ્રલોભનો આપે છે. પરંતુ નચિકેતા અન્ય પ્રલોભનોથી લોભાતો નથી કારણકે એ સત્યને જાણવાની જિજ્ઞાસાવાળો હતો. તે આવા બાહ્ય અને નશ્વર પ્રલોભનોથી લોભાય તેમ ન હતો. જીવન અને મૃત્યુ માનવીના જીવન સાથે જોડાયેલા છે. જે માત્ર જીવનને જાણે અને મૃત્યુને નથી જાણતો તે અખંડદર્શી નથી એવા મર્મને લેખકે રજૂ કર્યો છે.

“મારુ શરીર વિશિષ્ટ સ્ફૂર્તિવાળું અને મારી જીભ મધુભાષિણી બનો”(પૃ.૪૫) મનુષ્યના શાપરૂપ સંસ્કારમાંથી મુક્ત બનવાની વાત નાગને જોઈ મારવા માટે તત્પર બનતા મનુષ્યના ઉદાહરણ દ્વારા ચર્ચા કરી છે. મનુષ્યના સંસ્કારોમાં વણાયેલી વસ્તુ છે કે નાગ ઝેરી હોય છે. નાગનો કશો વાંક ન હોવા છતાં મનુષ્ય તેને મારવા તત્પર બને છે કારણકે નાગ ઝેરી હોય છે એ વાત તેના સંસ્કારમાં વણાયેલી છે. મનુષ્યના શરીર અંગેનો પ્રશ્ન છેડે છે. ઉપનિષદના કહ્યા પ્રમાણે ધર્મ કર્મ માટે જે શરીર કેળવવાનું છે તે સ્ફૂર્તિવાળું હોવું અનિવાર્ય છે. મુખમાંથી નીકળતી વાણી પણ મધુર હોવી આવશ્યક છે, અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભક્ત શ્રી કૃષ્ણ, રામ, ઈશુ, મહાવીર, બુદ્ધ વગેરેની મોંઘી વાણીને ઉદાહરણ રૂપે ટાંકે છે. જીભનું સ્વછંદીપણું પણ હાનિકારક બને છે. સ્વાદમાં જીભ સ્વછંદી બને તો શરીરને નુકશાન કરે છે અને જીભ વાણીમાં સ્વછંદી બને તો સમાજનું આરોગ્ય કથળે છે.

“લાલસા ન રાખ ધન કોનું છે ?” (પૃ. ૪૯) એ કંડિકામાં કોઈના ધનની લાલસા ન રાખવાની વાત પ્રગટ થઈ છે. ઈસોપનિષદના આધારે ઉપરોક્ત કંડિકાના મર્મને ઉઘાડી આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આપણે પોતે જ પોતાના નથી માટે વધારે ધન ભેગું ન કરવાની, તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવાની વાત અહીં કરવામાં આવી છે. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે મનુષ્ય કેવી રીતે આ તૃષ્ણાવૃત્તિમાંથી બચી શકે એ અંગે પણ ચર્ચા કરી છે. તેમણે જરૂરિયાત ઓછી કરી નાખવાની વાત પર ભાર મૂક્યો છે. પરિગ્રહ વૃત્તિથી મનુષ્યની કેવી પરિસ્થિતિ સર્જાય છે એ પણ સ્પષ્ટ કરી આપ્યું છે. આ સંદર્ભે તેમણે નોંધ્યું છે કે, “જે માનવી અન્યના ધન પર નજર ન બગાડે તે પોતે પુરુષાર્થ દ્વારા ધનનું ઉપાર્જન કરે. જે જાતે મહેનત કરીને પ્રામાણિકપણે જીવનનિર્વાહ ચલાવે છે અને અપરિગ્રહવ્રત ધારણ કરે છે. તે યજ્ઞ કરે છે એમ ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે. જે આ રસ્તે ન જતાં અન્યથા માર્ગે ધનનો સંચય કરે જાય છે તે સમાજને ભારરૂપ થઈ પડે છે.” (પૃ. ૫૨) પુરુષાર્થ, પ્રામાણિકતા અને અપરિગ્રહવ્રત જેવી જીવન માટે અગત્યની બાબતો પર તેમણે પ્રકાશ પાડ્યો છે.

“ ઐં અક્ષરરૂપ ઉદગીથ ઉપાસના કરવી” (પૃ. ૫૩) આ કંડિકામાં ઐં નો મહિમા કેવો છે તે ઉદાહરણ દ્વારા દર્શાવી આપ્યો છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદની એક આખ્યાયિકા દ્વારા ઐં નું મહત્ત્વ સ્પષ્ટ કરવા તરફ વળે છે. જેમાં પ્રજાપતિનાં બે દીકરા દેવો અને અશુરો વચ્ચે ઝગડો થતાં દેવો ધ્રાણશક્તિને ઐંકાર સમજીને તેની ઉપાસના કરે. અશુરો નાક પર, વાણી પર, આંખ પર, કાન પર પ્રહાર કરે ત્યારે આ બધા પર અશુરોના પ્રહારની અસર થાય છે. પણ દેવો જ્યારે મહાપ્રાણનો આશરો લે છે ત્યારે અશુરોની શક્તિનો કોઈ પ્રભાવ પડતો નથી. મહાપ્રાણ આત્માને પાપ સ્પર્શ કરી ન શકે. ઐં સર્વ વેદોનો સાર અને આઠમો સર્વોત્તમ સાર છે તે ઉપનિષદના આધારે તેઓએ દર્શાવ્યું છે.

“ભગવન્, એવું શું છે,

જેને જાણવાથી આ સર્વ જણાઈ જાય ?” (પૃ. ૫૭)

મુંડક ઉપનિષદમાં અંગિરસ ઋષિ પાસે શૈનક આવે છે અને જિજ્ઞાસાપૂર્વક પૂછે છે કે એવું શું છે જે જાણવાથી સર્વ જણાઈ જાય ? પોતાની પાસે બધું હોવા છતાં તેને થયેલો આ પ્રશ્ન મહત્ત્વનો છે – આ સંસારની જાળમાં ફસાઈ જતો મનુષ્ય ક્યારેય બીજું કશું વિચારતો નથી અથવા આ જીવન વિશે કોઈ પ્રશ્નો થતાં નથી. વસ્તુના મૂળ સ્વરૂને જાણવાની વાત અહીં કરવામાં આવી છે. સાચું સ્વરૂપ જાણવું અનિવાર્ય છે. આ માટે અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે ઈંડું અને તેમાંથી જનમતા પક્ષીનું ઉદાહરણ આપે છે. ઈંડું એ પક્ષી નથી. એ જ્યાં સુધી એના મૂળ સ્વરૂપમાં આવતું નથી ત્યાં સુધી તેને પક્ષી ન કહી શકાય. ઈંડામાંથી

બહાર ન નીકળે ત્યાં સુધી એનો જન્મ થતો નથી. ઈંડામાં છે પણ જ્યારે તે બહાર આવે છે ત્યારે તેનો બીજો જન્મ થાય છે એજ તેનું ખરું પક્ષીત્વ. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ આ બીજા જન્મની વાત મનુષ્ય સાથે જોડે છે. મનુષ્યનો બીજો જન્મ એટલે આધ્યાત્મની શરૂઆત. ઈંડામાં રહેવા છતાં પક્ષીને ઘણી મર્યાદા છે તેમ મનુષ્યે પણ પોતાના દ્વિજને પામવાનું છે એમ તેઓ જણાવે છે.

“હવે (બીજી) પરા, જેનાથી તે અક્ષરને પામી શકાય છે” (પૃ. ૬૧) ઋષિ અંગિરસ દ્વારા શૈનકને જે વિદ્યા જાણવા અંગેની વાત કરે છે તેમાં પરા અને અપરા વિદ્યાની વાત આવે છે. ચાર વેદો, શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, છંદ, જ્યોતિષ એ બધાને અપરા વિદ્યામાં સમાવે છે. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ વેદ-ઉપનિષદકાલીન ઋષિઓની આ મહત્તાને ચીંધે છે. કારણકે આ ઋષિઓને પરમ તત્ત્વના અનુભવની સામે આ બધું નીચું લાગ્યું છે. તેઓ પરા વિદ્યા એટલે શું તે દર્શાવી આપે છે. જે વિદ્યા બ્રહ્મનો-આત્મતત્ત્વનો અપરોક્ષ અનુભવ કરાવે તે પરા. આત્મજ્ઞાનની અપેક્ષા રાખનાર કદી શાસ્ત્રજ્ઞાન પાસે અટકતો નથી. અહીં નરસિંહ મહેતાનો સંદર્ભ મૂકી આ પરા સંદર્ભે સહજ રીતે ઉચિત વિવરણ આપ્યું છે. આત્મજ્ઞાનના સંદર્ભને કેન્દ્રમાં રાખીને ચર્ચા કરી છે. નરસિંહ મહેતાએ ‘ગ્રંથ ગરબડ કરે’ એમ કહીને આત્મતત્ત્વના અપરોક્ષ અનુભવનું ગૌરવ કર્યું છે. આધ્યાત્મિક જ્ઞાનના સંદર્ભને દેવર્ષિ નારદ અને સંતકુમારના ઉદાહરણ દ્વારા ચર્ચા કરી ઉચિત રીતે ઉઘાડી આપવાનો પ્રયાસ અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટનો રહ્યો છે. દેવર્ષિ નારદ અપરા વિદ્યાઓ જાણે છે છતાં શોકનો અનુભવ તેમણે થાય છે, એટલે આવા શોકમાંથી કેવી રીતે મુક્ત થવાય એ જાણવા સંતકુમાર પાસે જાય છે અને આત્મજ્ઞાન મેળવવા માટે ઝંખે છે. આ આત્મજ્ઞાન માટે અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ શોક-મોહની પકડમાંથી મુક્ત થવાની વાત કરે છે. યુદ્ધભૂમિમાં અર્જુન પણ શોકમગ્ન છે ત્યારે કૃષ્ણ દ્વારા તેને આત્મજ્ઞાન કરાવવામાં આવે છે તેની ચર્ચા પણ આ આત્મજ્ઞાનના સંદર્ભે કરી છે. અહીં તેમણે મનુષ્યના સંબંધોને કારણે ઊભા થતાં મોહ-શોક જેવા વિષય પર સમીક્ષા કરી સુખ દુઃખ જેવી બંને પરિસ્થિતિમાં પોતાનું મન સ્થિર રાખી શકે તેને આત્મજ્ઞાની કહ્યો છે. આત્માને સત લેખનાર અને સંસારને અસત સમજનાર શોક અને મોહના બંધનમાં બંધાતો નથી, ને આ સત જાણનાર કદી શોક કરતો નથી એવા આધ્યાત્મિક મર્મને ઉઘાડી આપ્યો છે.

“બાણની જેમ તે-મય થઈ જવું” (પૃ. ૬૮) અહીં તે-મય થવું એટલે બ્રહ્મમય થવાની વાત રજૂ થઈ છે. જે સાધક છે તેને બ્રહ્મથી ઓછું કશું ખપતું નથી. જે નિશ્ચાન રાખીએ છે તે જો ઊંચું હોય તો તે આપણને ઉચ્ચ બનાવે છે. બ્રહ્મને અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ મહાન, સર્વનો આત્મા, સર્વવ્યાપી અને નિરંતર તરીકે ઓળખાવે છે. તે-મય થવા માટે ‘સ્વ’ને સર્વાત્મામાં લીન કરી દેવો જોઈએ એ સ્પષ્ટ કરે છે. આ

સંદર્ભને અર્જુનના ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અર્જુને પોતાના મનને સ્થિર રાખી માત્ર પક્ષીની આંખ જ જોઈ અને વીંધી, જે માત્ર પક્ષીની આંખ જોઈ શકે અને તેને એકાગ્રતાથી વીંધી શકે તેજ આ બ્રહ્મને પામે છે. આમ, અહીં સંસારમાં રહેવા છતાં બ્રહ્મને કેવી રીતે પામવું તેનું સરળ શબ્દોમાં અને અર્જુનના ઉદાહરણ દ્વારા રસપ્રદ વિવરણ કરી આપ્યું છે, જેમાં એકાગ્ર થવાની વાતને લેખકે પરોવી છે.

“જે જૂઠું બોલે છે તે મૂળમાંથી જ સૂકાઈ જાય છે”(પૃ. ૭૩) ‘પ્રશ્નોપનિષદમાં ભરદ્વાજના પુત્ર સુકેશા પાસે હિરણ્યાભ આવે છે અને સોળ કળાવાળા માણસને જાણે છે તેમ પૂછે છે ત્યારે સુકેશા ના પાડે છે પણ આવો જવાબ સાંભળી હિરણ્યાભને વિશ્વાસ થતો નથી, ત્યારે તે કહે છે કે જે મનુષ્ય જૂઠું બોલે છે તેનો જળ મૂળમાંથી નાશ થાય છે. અસત્ય બોલવાથી આવું પરિણામ ભોગવવું પડતું હોય તો હું અસત્ય શા માટે બોલું. આ કંડિકામાં જૂઠું ન બોલવું એ વાત પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આ કંડિકાનું જે વિવરણ અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે આપ્યું છે તે સમજવા જેવું છે. મૂળમાંથી સૂકાઈ જવાની વાતને તેઓ વૃક્ષ સાથે સાંકડે છે, જે વૃક્ષ થળમાંથી સૂકાઈ જાય એ ફરી ક્યારેય ઊગતું નથી, તેનો સંપૂર્ણ નાશ થાય છે. એવીજ રીતે જૂઠું બોલતો મનુષ્ય પણ તેના મૂળિયાં સંમેત સૂકાઈ જાય છે. ભયને લીધે મનુષ્ય ખોટું બોલે તો તેને વારંવાર ખોટું બોલવું પડે અને સમય જતાં આદતમાં પરિણમે છે. મનુષ્ય કેવી પરિસ્થિતિમાં જૂઠું બોલે છે અને પછી ધીરે ધીરે તેના પર શી અસર થાય છે તે વાતને અહીં સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. ગૌતમ બુદ્ધના જીવન પ્રસંગને ઉદાહરણ રૂપે ટાંક્યો છે. સિદ્ધાર્થ ગૌતમ પોતાના ઘણાં વર્ષો પછી મિત્રો પાસે જાય છે ત્યારે તેમની વાત કોઈ સાંભળતું નથી. ગૌતમના એક જ વેણથી પોતાના આ મિત્રોને જીતીલે છે અને તે વેણ છે ‘ભિક્ષુઓ, હું ક્યારેય તમારી પાસે ખોટું બોલ્યો છું ?’ આમ આ કંડિકા ખોટું ન બોલવા પર ભાર મૂકે છે અને જીવનમાં જૂઠું બોલીને જીવતા માનવીની કેવી પરિસ્થિતિ સર્જાય છે તેને ઉદ્ઘાટિત કરે છે.

“ધન વડે અમરત્વની તો આશા નથી” (પૃ. ૭૭) આ કંડિકાના મર્મને ઉઘાડી આપવા લેખકે યાજ્ઞવલ્ક્યની કથા ઉદાહરણ રૂપે રજૂ કરી છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય પોતાની બધી મિલકત પોતાની બે પત્નીઓએ સોંપીને ચાલ્યા જવાની વાત કરે છે ત્યારે મૈત્રેયી દ્વારા પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે કે આ આખી ધનથી ભરેલી પૃથ્વી મને મળી જાય તો મને અમરત્વ મળી જાય, ત્યારે યાજ્ઞવલ્ક્ય જવાબ આપે છે કે ધનથી તો અમરત્વની આશા ન રખાય. અહીં તેઓ ભારતીય દર્શનમાં જે ચાર પુરુષાર્થની ચર્ચા થઈ છે તેની વાત પણ સાંકળે છે. તેમણે ધર્મને મંદિરનો પાયો અને મોક્ષને મંદિર પરના કળશ તરીકે ઓળખાવ્યો છે. કામ

અને અર્થનો વિચાર ધર્મ અને મોક્ષના સંદર્ભે જ કરવો યોગ્ય લેખે છે, પાયામાં ધર્મ અને ટોચ પર મોક્ષ હોય તોજ અર્થ અને કામની સાર્થકતા સિદ્ધ થતી હોય છે. આમ અહીં ધર્મ અને મોક્ષને વિશેષ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. પ્રાચીન ભારતીય સમાજ કે જ્યાં અર્થનું મહત્ત્વ થતું, કર્મકાંડના એ જમાનામાં ધનનો ઉપયોગ કર્મકાંડમાં થતો. કર્મકાંડ પૈસાદાર મનુષ્યો જ કરતાં અને કર્મકાંડ, યજ્ઞ દ્વારા સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે એવું પણ એક જમાનામાં માનવામાં આવતું. સ્વર્ગ વૈભવ મેળવવા અને વૈભવ સુખ મેળવવા એવી મનુષ્યની જે માન્યતા છે તેને તેઓ લક્ષમાં લે છે. ઋષિમુનિઓએ કલ્યાણ માટે વૈભવને નહિ પણ આત્મજ્ઞાનને મહત્ત્વ આપ્યું છે એ સહસંદર્ભ ચર્ચા કરી આત્મજ્ઞાન પર ભાર મૂક્યો છે. આત્મજ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય એ અંગે પણ મહત્ત્વનું વિવરણ આપ્યું જેમાં આત્મા પર જામી ગયેલા અંધકારને દૂર કરી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની વાત વણાયેલી છે.

“વિવેકી શ્રેયને પ્રેયથી શ્રેષ્ઠ ગણીને સ્વીકારે છે”(પૃ. ૮૧) બાહ્ય ઇન્દ્રિયો પર કાબૂ મેળવવાની વાત, વિવેક શક્તિથી પોતા તરફ આવતા અવાજને સાંભળવાની વાત અહીં કરવામાં આવી છે. મનુષ્ય પાસે પસંદગીની સ્વતંત્રતા છે ત્યારે સત્ય અને ભ્રામક, શ્રેય અને પ્રેય, ઉપકારક અને અપકારક વચ્ચે વિવેકથી પસંદગી કરવી પડે. થોડું શ્રેય અને થોડું પ્રેય ન ચાલી શકે. મનુષ્ય જીવનમાં વિવેક ન હોય તો સારા-નરસા વચ્ચેના ભેદને પારખી શકતો નથી અને વિવેકી સારા-નરસા વચ્ચે જે શ્રેય છે તેનો સ્વીકાર કરે છે. વિવેકના મૂલ્યને લેખકે ઉજાગર કર્યું છે.

“આત્માનું દર્શન, શ્રવણ મનન, નિદિધ્યાસન કરવું” (પૃ. ૮૫) આત્માના સાક્ષાત્કાર માટે યાજ્ઞવલ્ક્ય જે ત્રણ માર્ગ સૂચવે છે તેની ચર્ચા અહીં કરવામાં આવી છે. આત્મસાક્ષાત્કાર જેમને થયો છે તેવા વ્યક્તિઓની વાણીનું શ્રવણ કરવું, પ્રકૃતિના તત્ત્વો જે હજાર ભાષામાં વાત કરે છે તેનું શ્રવણ કરવું, અને ત્યાર પછી મનન કરવું, મનન વિના જ્ઞાનનો મહિમા દર્શનશાસ્ત્રે કયો નથી. મનન પછીની જે ત્રીજી ભૂમિકા વિશે તેમણે ચર્ચા કરી છે. જેમાં નિદિધ્યાસનનો સમાવેશ થાય છે એકાગ્ર બની, નિર્મળ ચિત્તે વસ્તુના હાઈમાં ઊતરવું પડે એમ તેઓ જણાવતા આ ત્રણેય વગર દર્શન સાક્ષાત્કારની ભૂમિકા સિદ્ધ થતી નથી એ સ્પષ્ટ કરી આપે છે.

“ ઇન્દ્રિયોની સ્થિર ધારણાને યોગ માનવામાં આવે છે” (પૃ. ૮૯) યોગ એટલે શું અને તેના દ્વારા શું સિદ્ધ કરી શકાય તેની વાત અહીં સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. યોગને તેઓ બુદ્ધિને નિર્મળ કરવાની પ્રક્રિયા માને છે ઇન્દ્રિયો, મન કે આત્મા દ્વારા નહિ પણ હૃદયમાં પડેલી બુદ્ધિની ઉચ્ચત્તમ સ્થિતિની આવશ્યકતાને અનિવાર્ય ગણાવી છે.

“ સુવર્ણ મય પાત્રથી ઢંકાયું સત્યનું મુખ” (પૃ. ૯૩) આ કંડિકાના વિવરણમાં અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે આ સુવર્ણમય પાત્ર એ શું છે અને તેને સત્યનું મુખ કઈ રીતે ઢંક્યું છે તેનું વિવરણ આપે છે. સુવર્ણમય પાત્રને માયા સાથે સરખાવે છે અને આ માયાથી સત્યનું મુખ ઢંકાયેલું છે. એવા ઢંકણને દૂર કરવાની વાત તેઓ કરે છે. “ હે અગ્નિ, અમને સુપથે કલ્યાણ ભણી દોરી જા !” (પૃ.૯૬) આ કંડિકામાં સુપથના માર્ગે કલ્યાણ ભણી દોરી જવાની વાત કરવામાં આવી છે. આંતરિક સમૃદ્ધિ એટલે જ કલ્યાણ એમ તેઓ સ્પષ્ટ કરે છે. જીવનમાં અનેક માર્ગો આવતા હોય સુપથને ઝંખે છે અહીં અગ્નિને શા માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે તે પણ સ્પષ્ટ કરે છે અહીં અંદરના માર્ગની ઝંખના હોવાથી અંદરના ચૈતન્ય અગ્નિને પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. માર્ગ સારો ન હોય તો કલ્યાણ ન થાય એવી ઉપનિષદના ઋષિઓએ કહેલી વાતને મૂકીને પોતાની ચર્ચા કરી છે. અને આવા સન્માર્ગે જવા માટે ગૌતમે ગણાવેલ આઠ માર્ગોની પણ વિચારણા થઈ છે. સન્માર્ગે જવા આત્મબળ જરૂરી હોવાનું તેઓ સૂચવે છે. તેમની અગ્નિને પરમાત્માના આંતર ચૈતન્ય રૂપે ગણાવ્યું છે જે પૃથ્વી પર અગ્નિ રૂપે રહેલું છે. માનવની દુર્વૃત્તિઓ આવી ચૈતન્યરૂપ અગ્નિમાં બળીને શુદ્ધ બને છે. “સત્યની જ વિશેષરૂપથી જિજ્ઞાસા કરવી જોઈએ” (પૃ.૯૮) જેમાં સત્યને પામવાની વાત પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. મનુષ્યને તેમના લાભ ગેરલાભ સાચું બોલતા અટકાવે છે. સત્યને નિત્ય પ્રયોગો દ્વારા પામવાનું છે. આ સંદર્ભને ઉચિત રીતે ઉઘાડી આપવા ગાંધીજીની આત્મકથા ‘સત્યના પ્રયોગો’નો ઉલ્લેખ અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે કરે છે. સત્યના માર્ગે ચાલતા અનેક અકસ્માતનો ભોગ જીવનમાં બનવું પડે છે. લોકો એક બીજાની સામ સામે આવી જાય છે ત્યારે તેમાં પણ પોતે જેને સત્ય માને છે તેને જ સાચું ઠેરવવાનો પ્રયત્ન કરતાં હોય છે પરંતુ સાચું સત્ય શું છે તે કોઈ જાણતું નથી, અને તેથી તેમાં સાચી વ્યક્તિનો અવાજ દબાઈ જતો હોય છે. આજ કંડિકામાં સત્યને કેવી રીતે પામવું પડે તે અંગેની ચર્ચા થઈ છે, જે સાચો સાધક છે તે ડગલેને પગલે પોતાને જે પ્રાપ્ત થયું છે તેને ચકાસતો રહે છે અને જે નકલી છે તેનો ત્યાગ કરતો જાય છે. સત્યને પામવા માટેના માર્ગોને ખોલી આપતી આ કંડિકાનું વિવરણ પણ અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટના આધ્યાત્મિક જ્ઞાનને દર્શાવે છે.

“ અન્ન બ્રહ્મ છે” (પૃ. ૧૦૭) અહીં તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં ભૂગુવલ્લીના મંત્રોમાં થયેલા અન્નના મહિમાનો ઉલ્લેખ કરી ચર્ચાને આગળ વધારી છે. અન્ન વિના માનવની દેશાનો વિચાર કર્યો છે, અન્નને તેઓ પ્રાણવાન માને છે. હજારો વર્ષો પેહલા ઋષિમુનિઓએ વનસ્પતિ જગતનો સ્વીકાર કર્યો છે એ વાતની પણ અહીં નોંધ લેવામાં આવી છે. અન્નને બ્રહ્મ કહેવા પાછળના ઋષિમુનિઓના આશયને સરળ રીતે સમજાવી અન્નને લીધે શરીર, મન, પ્રાણ, બુદ્ધિનો વિકાસ થાય છે તે પણ ઋષિમુનિઓના આ અન્ન બ્રહ્મ છે એ સૂત્રમાં સમાવિષ્ટ છે એમ તેઓ કહે છે. સાત્વિક આહાર ઋષિમુનિઓ કરતાં એની પાછળ

પણ આજ પ્રયોજનને તેઓ જુવે છે. આયુર્વેદમાં, શ્રુતિમાં અન્નનું મહત્ત્વ કેવું છે તેનું પણ ઉચિત વિવરણ અહીં કરવામાં આવ્યું છે.

“હે દેવ તમે સઘળા કર્મોના જાણકાર છો” (પૃ. ૧૧૦) મહાભારતના ઉદાહરણ દ્વારા આ સંદર્ભે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. જ્યારે કોઠે ભરાયેલા ધૃતરાષ્ટ્ર ભીમસેનને પોતાના બાહુમાં દાબી મારી નાખવાના મનસૂબા કરતાં હતા એ કૃષ્ણ જાણી જાય છે, અંતર્યામી પરમાત્માની ગતિ સર્વત્ર છે એ વાતને કેન્દ્રમાં રાખીને ઉપરોક્ત કંડિકાનું વિવરણ આપ્યું છે.

“રોગી જે તાપ અનુભવે છે તે ખરેખર મોટું તપ છે” (પૃ. ૧૧૪) તંદુરસ્ત શરીર હોય ત્યારે એના અસ્તિત્વનો ખ્યાલ આપણે આવતો નથી પરંતુ જ્યારે રોગથી પીડા થાય છે ત્યારે જ તેના અસ્તિત્વનો ખરો ખ્યાલ આવે છે. એવા મર્મને આ કંડિકાના વિવરણ દ્વારા લેખકે રજૂ કર્યો છે. જ્યારે શરીરમાં કોઈ ક્ષતિ પેદા થાય ત્યારે આપણું મન ત્યાં જ ચોંટેલું રહે છે. ઋગ્ણાવસ્થા દુઃખદ હોવા છતાં તે કઈ રીતે સારી સ્થિતિ છે તે અંગે સમજ આપે છે. તાપ અને સંતાપને તેઓ એક પ્રકારના તપ તરીકે જુવે છે. આ સંદર્ભે તેઓ ભગવાન શંકરાચાર્ય અને ભગવાન રમણ મહર્ષિના વ્યાધિની વાતનો ઉલ્લેખ કરે છે અને તેઓ દેહનો તાપ ભોગવનાર તપસ્વી છે એવું અભ્યાસમૂલક અવલોકન આપે છે. નિર્ભ્રાંત થવા માટેની એક કીમતી ભૂમિકાના રૂપમાં વ્યાધિની ચર્ચા કરે છે. દેહના અસાધ્યોમાંથી મુક્ત થનાર વિશ્વમાં પોતાની જાતને એક અલગ ભૂમિકાએ જોતાં શીખે છે. આ દુનિયાના સંબંધો, ધન દોલત, કીર્તિ વગેરેની નશ્વરતાનો અનુભવ તેને આત્મજ્ઞાન તરફ દોરી જાય છે. આમ અહીં તપને કેન્દ્રિત કરતી કંડિકાનું સોદાહરણ વિવરણ આપી તપના મહત્ત્વને પુરસ્કારે છે.

“ હે પ્રકાશ, તું મારા માટે પ્રકાશિત થા” (પૃ. ૧૧૯) આ કંડિકામાં ટેવવશ જોવાથી કે ઉપયોગિતાની દ્રષ્ટિએ જોવાથી માત્ર ખંડ દર્શન જ થતું હોય છે એ સ્પષ્ટ કરે છે. આ સંદર્ભે એક માછીમારનું ઉદાહરણ જોડ્યું છે. માછીમાર માછલીને એક ખાદ્ય પદાર્થના રૂપમાં જુવે છે જેથી માછલીનું સૌંદર્ય તે પામી શકતો નથી. આપની દ્રષ્ટિ આત્મોપમ્ય બનવી જોઈએ. એક એવા તેજની અનિવાર્તા છે જે આપના સ્વાર્થ, દંભ, અહં, રાગદ્વેષ જેવા અંધકારને દૂર કરે. તેઓ માયાવી સંબંધોના સ્વપ્ન ભંગને અનિવાર્ય ગણાવે છે.

આમ, ‘ઋષિવાણી’ ગ્રંથમાં તેમણે જીવન સાથે જોડાયેલા જીવન જીવવાના આધ્યાત્મિક માર્ગો વિશે સરળ ભાષામાં વિવરણ આપ્યું છે. સાંસારિક મનુષ્ય અનેક મોહમાયા, પ્રલોભનો વચ્ચે ઘેરાયેલો છે, આવા મનુષ્યનું જીવન કઈ રીતે સત્યપંથી બને, નિર્મળ બને, નિર્મોહી બને, ધાર્મિક બને, યોગમય બને એવો તેમનો આશય જોઈ શકાય તેવો છે. તેમણે ઉપનિષદોમાંથી ઉદાહરણો લઈને ચર્ચા કરી છે જેથી જેને

વિચારમાં વાણીની પ્રમાણભૂતતા જળવાઈ રહે છે. દરેક વિચારને ઉદાહરણો દ્વારા સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે જેથી આ ગ્રંથમાંથી પસાર થનારને તેમની કોઈ વાત કે વિચાર આકસ્મિક લાગવાને અવકાશ રહતો નથી. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે માત્ર કલાત્મક સાહિત્યનું જ સર્જન કર્યું નથી, પરંતુ આવા જીવનને તેજોમય બનાવે એવા લખાણો પણ આપ્યા છે. જીવ, જગત અને બ્રહ્મને સમજાવવાનો અને માનવીય જીવનમાં તેના મૂલ્યને પ્રસ્થાપિત કરવાનો લેખકનો સંનિષ્ઠ પ્રયાસ ધ્યાનપાત્ર તો બને છે પરંતુ સાથે તેમના આધ્યાત્મિક જ્ઞાન, વિચારોને દર્શાવે છે. લેખકની ઈશ્વર, જીવ, જગત પ્રત્યેની આસ્થાના પરિણામે ‘ઋષિવાણી’ ગ્રંથ પ્રાપ્ત થયો છે એમ કહેવું વધુ ઉચિત લેખાશે. આધુનિકયુગનું સાહિત્ય અસ્તિત્વના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતું હતું, ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિશે પ્રશ્નો કરતું હતું એવા સમયે અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે ઈશ્વર સાથેનું અનુસંધાન જાળવવાના પ્રયત્નો કરે છે. તેમના આ ગ્રંથમાંથી પસાર થનારને તેનો ચોક્કસ ખ્યાલ આવશે.

ચલ મન વાટે ઘાટે (ભાગ ૧)

અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ ‘મુંબઈ-સમાચાર’ માં લેખમાળા લખતા તે આ ગ્રંથ રૂપે ઈ. સ. ૧૯૮૧ માં પ્રથમ ભાગ પ્રગટ થાય છે. ચલ મન વાટે ઘાટે ૧ થી ૫ ભાગમાં તૈયાર થયેલો ગ્રંથ છે. પરંતુ દરેક ભાગ સ્વતંત્ર છે, દરેક ભાગમાં સ્વતંત્ર લેખો છે. જે નિબંધો છે, આ ગ્રંથ જીવન સાથે જોડાયેલા પાયાના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરે છે અથવા એમ કહીએ કે જીવન જીવવાની કળા શીખવતા લેખો અહીં ગ્રંથસ્થ થયા છે. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ આ ગ્રંથના શીર્ષક વિશે મહત્ત્વની સ્પષ્ટતા કરે છે. કલમ ને કોઈ પણ એક વિષયના ખૂટે બાંધવી તેમણે ગમી નથી, તેમણે તો સ્વૈરવિહાર કરવાનું તેમના મનને ગમ્યું છે એટલે તેમણે પોતાના મનને કોઈ ચોક્કસ વિષયના બંધનમાંથી મુક્ત રાખી મુક્ત વિહાર કરાવે છે જેનો ખ્યાલ ‘ચલ મન વાટે ઘાટે’ માંથી પસાર થનારને ચોક્કસ આવે છે. પ્રથમ ભાગમાં ૩૦ લેખોનો સમાવેશ થયો છે.

લેખકની નિબંધિકાઓનું શીર્ષક ‘ચલ મન વાટે ઘાટે’ છે. જે કોઈ એક માર્ગે નહિ પણ ભિન્ન ભિન્ન માર્ગે પ્રયાણ કરવાનું સૂચવે છે અને કદાચ લેખકને એમ પણ હશે કે કોઈના ચાલેલા માર્ગે ચાલવથી આપણા પગલાં પડતાં નથી અથવા તો પગલાંની છાપ દેખાતી નથી. એવી જ રીતે આ લેખમાં પગદંડીના માર્ગે ચાલવાની મહત્તા તેમણે સ્વીકારી છે. તેમણે ધોરી માર્ગ અને પગદંડી માર્ગને સરખાવી ચર્ચા કરી છે. ધોરી માર્ગે ચાલવાના ફાયદા બતાવ્યા છે પણ એ માર્ગે કેવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થાય છે તેની પણ સ્પષ્ટતા તેઓ કરે છે. તેમના માટે પગદંડીએ સ્વાભાવિક ગતિ જળવાઈ રહેતી લાગે છે, જે મનુષ્ય પગદંડી પર ચાલે છે તેને સંસારની સાંસારિક ધક્કા મુક્કી નડતી નથી. તેમણે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ નવલકથાના સરસ્વતીચંદ્રના ઘર છોડવાના પ્રસંગને સાંકળ્યો છે જે સુસંગત છે. મહાજનો જે રસ્તે જાય છે એ રસ્તો નગરમાં જતો હોવાની જાણ હોવા છતાં સરસ્વતીચંદ્ર એ માર્ગે ન જતાં પગદંડીના માર્ગે જાય છે. કઈક

મેળવવા માટે આવા પગદંડી રસ્તા પર ચાલવાની અનિવાર્યતા લેખકે દર્શાવી છે. તેઓ પગદંડી પર ચાલનારાઓમાં ગાંધીજી, ગોવર્ધનરામ, રવીન્દ્રનાથ અને આઈન્સ્ટાઈનને યાદ કરે છે. તેમણે ‘ઘાટ’ શબ્દ તેમણે મન કેટલો વિસ્તૃત છે તેનો પરિચય પણ થાય છે. ઘાટ ને તેઓ પવિત્રતા સાથે જોડે છે. જેમ કોઈ નદીનો ઘાટ હોય તો તેની સાથે પવિત્રતા ને ધાર્મિકતા જોડાયેલી છે એવા નદીના ઘાટ પર જઈને ઊભા રહેવાથી જે આંનદની અનુભૂતિ થાય છે મન પવિત્ર બનતું હોય છે એવી જ અનુભૂતિ પગદંડી પર ચાલનારને થાય છે એમ તેઓ સ્પષ્ટ કરે છે.

પુરુષાર્થના મહત્વને દર્શાવતા લેખમાં માત્ર જ્યોતિષ પર આધાર રાખી બેસી રહેનારને ચેતવ્યા છે, જોકે તેમણે જ્યોતિષશાસ્ત્રનો વિરોધ નથી કર્યો પણ ઘણા લોકો આવા શાસ્ત્રોને આધારે બેસી રહેતા હોય એવા લોકોને સલાહ રૂપે ચર્ચા કરી છે. આ સંદર્ભને વધારે સ્પષ્ટ કરવા અર્નેસ્ટ હેમિંગવેની ‘ધ ઓલ્ડ મેન એન્ડ ધ સી’ સાહિત્યિક કૃતિની ઘટનાને સાંકળીને ઉચિત ઉદાહરણ આપ્યું છે. વૃદ્ધ માછીમાર સાંતીયાગો જે રીતે સતત પ્રયત્ન કરે છે એક મોટી માછલી પકડવા માટે જે સાહસ કરે છે એવી જ રીતે દરેક વ્યક્તિમાં સાંતીયાગો જીવતો રહે એવી અપેક્ષા તેમણે રાખી છે.

ત્રીજા લેખમાં જ્યારે તેઓ વડોદરામાં રહેતા એ સમયની એક ઘટનાને નોંધી ‘જેના ખોળે શાંતિ મળતી હોય ત્યાં ભય શાનો ?’ એ પ્રશ્નની ચર્ચા કરી છે. તેમના સામેના મકાનમાં રહેવા આવેલી એક છોકરી દિવસે સાદા કપડામાં અને સાંજે બનીઠનીને તૈયાર થાય છે ત્યારે લેખકને તેનું આશ્ચર્ય થાય છે. આશ્ચર્ય થતાં તે પૂછી બેસે છે કે આવું શા માટે કરે છે, ત્યારે તે જવાબ આપે છે કે પોતે એમ વિચારે છે કે આ રાત પોતાની છેલ્લી રાત તો નઈ હોય ને ? જોકે તેનો ભય તેનામાં નથી, તે એમ માને છે કે જેના ખોળે શાંતિ મળતી હોય તેનો ભય શાનો. આ વાસ્તવિક ઘટના સાથે લેખકે રશિયન સાહિત્યકાર દોસ્તોયેવ્સ્કીના જીવનની કૃષ્ણ ઘટનાને જોડી છે. માનસિક રોગનો ભોગ બનેલો દોસ્તોયેવ્સ્કી રાત્રે સૂતા પેહલા બીવે છે કારણકે તેને ભય છે કે તે સવારે જાગશે કે કેમ ? લેખકને પેલી છોકરી અને આ રશિયન લેખક બંનેના પ્રશ્નોમાં સમાનતા દેખાય છે પરંતુ લેખકે આ છોકરીનું જે હકારાત્મક વલણ છે તે દર્શાવ્યું છે, કે જેને શાંતિ મળે એવા ખોળે સુવા જવાનો ભય લાગતો નથી.

લેખકનો પ્રકૃતિ સાથેનો નાતો ખાસો અતૂટ રહ્યો છે જે તેમની કવિતાઓમાં વિશેષ રૂપે અનુભવાય છે. આવા નિબંધોમાં પ્રકૃતિ સાથે જોડાયેલા પ્રસંગોની ચર્ચા કરી છે. પ્રકૃતિથી વિખૂટા પડતાં માનવીની વાત કેન્દ્રમાં છે. પ્રકૃતિ પ્રેમી ઈસ્માઈલ નાગોરી સાથેની મુલાકાતને અહીં મૂકી આપી છે. ઈસ્માઈલ

નાગોરીનો ફૂલો પ્રત્યેનો જે અનુરાગ છે તે દર્શાવ્યો છે. લેખકનું તાત્પર્ય પ્રકૃતિનું મહત્ત્વ દર્શાવવાનું રહ્યું છે, આજનો મનુષ્ય નગરમાં આવીને તુલસીક્યારો ભૂલી ગયાનો ખેદ પણ સહજ રીતે વ્યક્ત કર્યો છે.

ઉમર પ્રમાણેના વર્તનને દર્શાવતો નિબંધ પણ ધ્યાનપાત્ર બને છે. જેમાં જીવન અનુભવોને વણી લઈને પોતાના ઉમદા વિચારોને રજૂ કર્યા છે. અહીં એક એવો જ પ્રસંગ રજૂ થયો મનુષ્યની ઉમરને લઈને, ઉમર પ્રમાણેનું વર્તન પણ જીવનમાં અગત્યની બાબત છે, ત્યારે એ અંગેની ચર્ચા એક રસપ્રદ પ્રસંગને આધારે કરી છે. લેખક જ્યારે બીલીમોરામાં રહેતા એ સમયના એક જીવન પ્રસંગને મૂકીને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે મનુષ્યે પોતાની ઉમર પ્રમાણે રહેવું જોઈએ. પોતાના મકાન સામેના મકાનની ઓસરીમાં બેઠેલા બે વૃદ્ધ દંપતીને જુવે છે. જેઓ રોજ શાંત મુદ્રામાં બેસી રહે છે. પરસ્પરની હુંફ અનુભવતા પારેવા જેવા લેખકને લાગે છે. જીવનમાં ઘણી જગ્યાએ વૃદ્ધોની ખટપટ, પુત્રો પુત્રવધુઓ વડીલોનું ન સાંભળતા જોયા છે. લેખક વૃદ્ધત્વનો આદર કરવાની વાત કરે છે. વાર્ધક્ય પાસે અનુભવની મૂડી છે તેવી મૂડી યુવાનો પાસે નથી હોતી. આમ વાર્ધક્યનો આદર કરવાની વાત સાથે ઉમર પ્રમાણે વર્તન કરવાની વાત પણ તેમણે સમજાવી છે.

અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે સમાજ જીવનને લઈને પણ અનેક પ્રશ્નો ઉપર ચર્ચા કરી છે. પોતાના સ્વાનુભવી પ્રસંગોની ચર્ચા દ્વારા સમાજ ઉપયોગી સૂચનો પૂરા પાડતા રહ્યા છે. તેમના વિચારોમાં પ્રગટ થતું સત્ય ઘણું અગત્યનું કહી શકાય એવું હોય છે. લગ્નમાં રૂપ, ધન, વિદ્યા જોવાય: બીજું કઈ નહિ? (પૃ. ૨૭) એ પ્રશ્ન અંતર્ગત દીકરીના લગ્ન વખતે માત્ર રૂપ, ધન અને વિદ્યાને જોતાં મનુષ્યને કેન્દ્રમાં રાખીને ચર્ચા કરી છે. પોતાના જીવનના એક પ્રસંગને વણી લઈને ચર્ચા કરી છે જે યથાર્થ જણાય છે. ઈશ્વર તરફથી મનુષ્યને હૃદય મળ્યું છે પરંતુ તેનો કેવો ઉપયોગ કરવો તે ચૂકી ગયો છે, ઈશ્વર દ્વારા આપવામાં આવેલા હૃદયનું માનવી શું શું કરી નાખે છે તે વિશેની વિચારણાને પણ સાંકળી છે. માછીમારની કન્યાને ગોદાવરીમાંથી પાણી ભરી લાવતી જુવે છે અને લેખકના મનને એ દ્રશ્ય આનંદ પમાડે છે, એ કન્યાના મનમાં જેવી વ્યક્તિનું સ્મરણ હોય એવો જ વ્યક્તિ તેને પતિ રૂપે મળે એવી ઈચ્છા લેખક વ્યક્ત કરે છે પરંતુ બીજી જ ક્ષણે વિચાર આવે છે કે તેને મારજૂડ કરતો પતિ મળશે અને ત્યારે આ કન્યા આ ગોદાવરી પાસે આવીને માર્ગ માંગશે તો? આવા પ્રશ્નો લેખકને મૂઝવે છે. બીજા એક લેખમાં કોલસા ધોઈને સફેદ કરવાનો નિરર્થક પ્રયત્ન ન કરવાની વાત રજૂ કરવામાં આવી છે. કોલસા એટલે એવા મનુષ્યોની વાત કરે છે કે જેમને સારું કોઈ કહે તો માનતા નથી પણ કહેનાર સાથે ઝઘડો કરે છે. આ ચર્ચા કરતી વખતે તેમણે શાળામાં અપાતા શિક્ષણની વાત કરી છે. વાણી વ્યવહાર અને વર્તનનું સાચું શિક્ષણ કુટુંબ કે

શાળામાં અપાતું નથી પરિણામ સ્વરૂપે લોકોને કેવી વાણી બોલવી, કેવું વર્તન કરવું એ સમજાતું નથી. બાળકોમાં શાળા દ્વારા પણ ઉત્તમ સંસ્કારોનું સિંચન થઈ શકે એ વાતને રજૂ કરી છે.

‘તો માનવું કે વણઝારાનો એક ફેરો ખાલી ગયો’તો” (પૃ. ૪૫) સાચા પ્રેમની મહત્તા મનુષ્ય જીવનમાં વિશેષ રહેલી છે આ વાતને પ્રસ્થાપિત કરતો નવસારી અધ્યાપન કાર્ય દરમિયાનનો એક પ્રસંગ નોંધ્યો છે. શરીરે કોઢ ધરાવતી એક કન્યા જેની સાથે તે લગ્ન કરવાની છે તેને પોતાની આ કોઢ વિશેની મૂંઝવણ કહી શકતી નથી. લેખક સાથે આ સંદર્ભે વાત કરે છે. લેખક તેના પ્રશ્નોનું સમાધાન કરે છે. બધી વાત તેના થનાર પતિને સ્પષ્ટ કરી દેવાનું લેખક સમજાવે છે. બીજી એક મૂંઝવણ પણ કન્યાને થાય છે. બીજો એક છોકરો તેને પૈસા લઈને પરણવા તૈયાર થાય છે, તો લેખક તેની સાથે લગ્ન માટે ના પાડી દેવાનું સમજાવે છે. પરંતુ જો ત્યાં કન્યા ના પાડે તો કોઢ વિશે આખા સમાજમાં પેલો છોકરો ઢંઢેરો પીટે એવો એક ભય પણ કન્યાને સતાવે છે. પોતાના મનની વ્યક્તિ સાથે બધી સ્પષ્ટતા વહેલી તકે કરી લઈ તેની સાથે લગ્ન કરવાની સલાહ લેખક આપે છે. થોડા સમય પછી એ કન્યા દ્વારા લેખકને જાણવા મળે છે કે કન્યા જેને પ્રેમ કરતી હતી તે છોકરાએ બધી ખૂબીઓ સાથે તેનો સ્વીકાર કર્યો છે. લેખકે અહીં સાચા પ્રેમની મહત્તા દર્શાવી છે. સાચો પ્રેમ માનવીની બધી મર્યાદાઓને ઉલંઘી જતો હોય છે.

“લગ્નજીવન : હક અને ફરજ વચ્ચે સમતુલા જોખમાય તો ?” (પૃ. ૫૦) આમાં એક પ્રેમલગ્ન પછી ઊભા થયેલા એક દંપતીના જીવન પ્રશ્નોની ચર્ચા કરી છે. લેખકની વિદ્યાર્થીની જેનું પ્રેમ લગ્ન થાય છે. એ પોતાના ઘર કામ ન કરતાં બહારની દુનિયામાં મસ્ત રહે છે. તેને પોતાના વ્યક્તિત્વના વિકાસની પડી હોય છે. લેખકને લાગે છે કે તેને તેના હકો વિશેનો ખ્યાલ છે પણ ફરજ વિશે નહિ. સમય જતાં એ દંપતીના જીવનમાં અનેક પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. એ છોકરીનો પતિ કોઈ બીજી છોકરી સાથે ફરવા લાગે છે ત્યારે પેલીને સમજાય છે એ પછતાય છે. લેખકને એક પ્રશ્ન થાય છે કે આ છોકરીને તેના મા-બાપે નાનપણમાં ગૃહિણીના સંસ્કાર આપ્યા હોત તો આ પરિસ્થિતિનો સામનો કરવો ન પડત. દીકરીના જીવનમાં સંસ્કારનું મહત્ત્વ ન હોય તો લગ્નજીવનમાં કેવી વિકટ પરિસ્થિતિ સર્જાય છે તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ આપ્યું છે. આવા દામ્પત્ય પ્રશ્નો છેડીને લેખકે પ્રેરણારૂપ સંદેશ પૂરા પાડવાનું કાર્ય કર્યું છે.

“સાસુ અને આંસુ હંમેશા સાથે જ હોય” (પૃ. ૫૫) આ લેખમાં લેખકે વહુ અને સાસુ વચ્ચેના સંબંધોની ચર્ચા કરતો પ્રસંગ ટાંક્યો છે. પોતે જેને કાકી માનતા એ કાકી અને તેમની પુત્રવધૂ વચ્ચે ઊભી થયેલી ગેરસમજને કેન્દ્રિત કરતા પ્રસંગ દ્વારા સજકે સાસુ-વહુના સંબંધો વચ્ચે રચાતી દીવારો પાછળના કારણોની પણ ચર્ચા કરી છે. કાકીની બપોરે કામ કરવાની આદત તેમની વહુને ડંબે છે. તેને એમ લાગે

છે કે બપોરે હું સહેજ આરામ કરું છું એટલે સાસુ કઈક ને કઈક કામ કાઢીને બેસે છે. કાકીની વહુ લેખકની વિદ્યાર્થીની હોય લેખક સાથે આ બાબતે વાત કરે છે. લેખક તેના પ્રશ્નોનું સમાધાન કરે છે. લેખક ઘણા પ્રશ્નો પૂછે છે તેની સાસુના વર્તન અંગે જેવા કે સાસુ કામ કરવા બેસે ત્યારે મોઢું ચઢાવે છે? તો તે ના પાડે છે. લેખક તેની ગેરસમજ દૂર કરવાનો ઉપાય બતાવે છે અને ગેર સમજ દૂર પણ કરે છે. લેખકે સાસુ અને વહુ વચ્ચે ઝગડા થવા પાછળના એક કારણ તરીકે સમાજના પરંપરાથી ખોટા પ્રચલિત થયેલા કારણોને જવાબદાર ગણાવ્યા છે. સાસુ દર વખતે ખોટી જ હોય એમ માનવું એ પણ આવી પ્રચલિત ખોટી માન્યતાઓને લીધે જ એમ લેખક જણાવે છે. આવા વ્યાવહારિક પ્રશ્નોના સમાધાનો પણ લેખક આપતા રહ્યા છે.

“કોઈના ઘરે જઈએ અને બાલદેવતાને જ ભૂલીએ ?” (પૃ. ૫૮) કોઈના ઘરે જઈએ ત્યારે બાળકો માટે કઈક લઈ જવાની ઉમદા વાત અહીં કરવામાં આવી છે. ‘સુદામાચરિત્ર’ના એક પ્રસંગને ટાંક્યો છે, જ્યારે કૃષ્ણને મળવા સુદામા જાય છે ત્યારે બાળકો માટે શું લઈ જશે એવી મૂંઝવણ અનુભવે છે અને તેની પત્ની પાડોશીના ઘરેથી ‘કાંગવા’ ઉધાર લાવી પોટકી બાંધી આપે છે. આ પ્રસંગને ટાંકીને લેખકે બાળકો માટે કઈક લઈને જવાની ભાવનાને પુરસ્કારી છે. લેખક બાળક ન કહેતા બાલદેવતા કહે છે. અને એવા બાલદેવતા માટે કઈક લઈ જવું એ કુરિવાજ નહિ પણ સુરિવાજ છે એમ કહે છે. “ચિંતા કોની કરવાની કીર્તિરેખાની કે યશરેખાની? (પૃ. ૬૪) આ લેખ અંતર્ગત જે સાચું લાગે તે કહી દઈએ ત્યારે તેનાથી યશરેખાને કોઈ વાંધો આવતો નથી એ વાતને સરળ રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

“એકાદ વાક્ય પણ મોંઘો આનંદ ઝૂંટવી લે”(પૃ. ૬૭) આ લેખમાં લેખક એક ઓળખીતાને ત્યાં જમવા ગયેલા એ વખતે ત્યાં એક ઘટના બનેલી તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એક વાક્ય પણ મુખમાંથી ખરાબ નીકળી જાય છે ત્યારે અન્યના મન પર કેવી અસર પહોંચાડે છે તે સમજાવવાનો લેખકનો પ્રયત્ન છે. જે દંપતીના ઘરે જમવા જાય છે એ ભાઈએ પાંચેક વર્ષ પેહલા લોન લઈ ઘર ખરીદી પોતાના વર્ષો પહેલાના સ્વપ્નને સાકાર કર્યું હતું તેનો આનંદ તેમના ચહેરા પર હતો, પરંતુ આજે જ્યારે લેખક એ ભાઈ સાથે જમવા બેઠા છે ત્યારે પીરસવા આવતી ગૃહિણી રસોડામાંથી નીકળતા પેસેજની એક ભીંત સાથે અથળાઈ જતાં હાથમાંથી થાળી છૂટી જાય છે અને તે બોલી ઉઠે છે ‘બળ્યું આ ઘર’. આ વાક્યની અસર પેલા ભાઈના મન પર થાય છે તેનો આનંદ ઓસરી જાય છે. લેખકને પણ ગૃહિણીનું આ વાક્ય ખટકે છે. જીવનમાં જે મળે છે તેમાં સંતોષ માનીને જીવવું જોઈએ. કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં અપશબ્દ ન બોલવા જોઈએ કે જેનાથી કોઈની લાગણીને ઠેસ પહોંચે. લેખકને પ્રશ્ન થાય છે કે આવું વાક્ય પેલી

ગૃહિણીનો આ ઘર પ્રત્યેનો તિરસ્કાર હતો કે તેની વાણીના અસંસ્કાર હતા. વાણીના સયંમની આવશ્યકતાને લેખકે ચીંધી છે.

“એકની અપ્રામાણિકતા બીજાને વર્ષો સુધી પરેશાન કરે !” (પૃ. ૭૦) એક વૃદ્ધના જીવન પ્રસંગ દ્વારા આ વાતને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે કોઈ એક વ્યક્તિએ જીવનમાં તમારી સાથે અપ્રામાણિક રીતે વર્તન કર્યું હોય તો જીવનભર એવું વર્તન પરેશાન કરતું હોય છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિએ બારી માટે કારીગરને બોલાવી તેને જરૂરત હતી એટલા સળિયા લાવી આપ્યા હોય છે પરંતુ અંતે એક સળિયો ખૂટે છે. વૃદ્ધે તો માપના જ સળિયા લાવ્યા હોય એક સળિયો પેલો કારીગર ચોરી ગયો હોય છે, જેનો અફસોસ વૃદ્ધને થયા કરે છે. કારણકે એ સળિયાને બદલે ઘરમાં પડેલા જાડા સળિયાના બે ટૂંકડાં ભેગા કરી જ્યાં સળિયો ખૂટ્યો હતો ત્યાં લગાવવો પડેલો. આજે એ સળિયા પાસે ઊભા રહીને પેલા કારીગરની અપ્રામાણિકતાને વૃદ્ધ યાદ કરે છે. કોઈની અપ્રામાણિકતા માણસને કેટલી હદે પરેશાન કરે છે તેનું ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ આપ્યું છે. આ ઉદાહરણ દ્વારા લેખકે પ્રામાણિકતાને પુરસ્કારી છે.

“સર્જનના પ્રથમ દિવસે જાણે ભગવાનને જોયો !” (પૃ. ૭૫) યુરોપના જાણીતા સર્જકે આ વિધાન શિલ્પકાર રોદા માટે ઉચ્ચારેલું છે. ઝવેઈગની શિલ્પકાર રોદા સાથેની મુલાકાતના પ્રસંગની રસપ્રદ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. રોદા એક-દોઢ કલાક પોતાના શિલ્પને કંડારવામાં વ્યસ્ત થઈ જાય છે અને આજુબાજુનું બધું જ ભૂલી જાય છે. રોદાની આવી એકાગ્રતા ઝવેઈગના મનને ઢંભેળી જાય છે. ઝવેઈગ આ પાઠને પોતાના જીવનમાં શીખેલા પાઠોમાં સૌથી મહત્ત્વનો લેખે છે. કાર્યમાં પોતાની જાતને એકાગ્ર કરી દેવી, એવા કાર્યમાં માણસે પોતાની જાતને ખોઈ દેવી એ વાત રોદાના જીવનમાંથી ઝવેઈગ પામે છે. કાર્યમાં તલ્લીન થઈ એકાગ્રતાથી કાર્ય કરવાથી સફળતા મળે છે એવા અર્થને ઉત્તમ ઉદાહરણ દ્વારા ઉઘાડી આપે છે.

“આપણી જબાન અને પ્રભુ-શ્રદ્ધા જીવનની મૂડી છે” (પૃ. ૭૯) લેખકે પોતાના જીવનના રસમય પ્રસંગાલેખન દ્વારા ઉપરોક્ત જીવન સિદ્ધાંતને સ્પષ્ટ કરી આપ્યો છે. મિત્રને ત્યાંથી ઘરે જતાં રાત્રે અચાનક એક વૃદ્ધ સન્યાસીનું રસ્તામાં મળવું, તે સન્યાસી સાથે વાતચીત અને સન્યાસીના જીવન નિયમમાંથી લેખકે પામેલું સત્ય અહીં રજૂ કર્યું છે. સન્યાસીએ સવારે હોટલમાંથી ચા પીધી હતી પરંતુ તેની પાસે પૈસા ન હતા એટલે સાંજે આપી દેવાનો વાયદો કરેલો. થોડા સમય પછી લેખક સાથે હોય લેખક પાસે એક રૂપિયો માંગી હોટલવાળાને આપવા મોકલે છે. કોઈને આપેલી જુબાનનું અહીં સન્યાસી પાલન કરે છે. લેખક જ્યારે પૂછે છે કે હું ન હોત તો તમે પૈસા ક્યાંથી ચૂકવેત. ત્યારે સન્યાસી કહે છે

ભગવાન ગમે ત્યાં ગમે ત્યારે મદદ કરવા આવતા હોય છે. આવા પ્રસંગો દ્વારા જુબાની અને ઈશ્વર આસ્થાના મર્મને ઉચિત પ્રસંગ સાંકળીને લેખકે રજૂ કર્યો છે.

“દલીલ ખાતર દલીલ પણ સમય-સંગોગ જોઈને થાય !” (પૃ. ૮૩) લેખક વડોદરામાં રહેતા ત્યારનો એક પ્રસંગ અહીં વર્ણવ્યો છે. એક સ્ત્રીના જીવનમાં તેના દિયરને લઈને સમસ્યા સર્જાય છે. તેનો દિયર તેની સાથે જબરજસ્તી કરે છે અને હેરાન કરે છે, એ સ્ત્રી કોઈને કહી શકતી નથી, પરંતુ લેખક સાથે આ વાતની ચર્ચા કરે છે. લેખક તે સ્ત્રી અને તેના દિયર સાથેના સંબંધોને લઈને અનેક પ્રશ્નો પૂછે છે અને જાણે છે કે એક વાર તે સ્ત્રીએ ચર્ચામાં દલીલ ખાતર કહ્યું હોય છે કે ‘કોઈ સ્ત્રી એક કરતા વધારે પુરુષ સાથે સંબંધ રાખે તો ખોટું નથી. લેખકને લાગે છે કે અત્યારે સર્જાયેલી પરિસ્થિતિ એજ વાતનું પરિણામ છે. લેખકે આ પ્રસંગ દ્વારા સમજાવ્યું કે દલીલ ખાતર દલીલ કરીએ એ પણ સમય સંજોગને ધ્યાનમાં રાખીને. ક્યારે શું બોલવું અને શું ન બોલવું તેનું ઉચિત જ્ઞાન અનિવાર્ય છે એવો મર્મ આ નાનકડાં પ્રસંગમાં રહેલો છે.

મનુષ્ય જીવનમાં સંબંધોનું ઘણું મહત્ત્વ છે પરંતુ સંબંધો ઘણી વાર માત્ર સ્વાર્થ ખાતર પણ બંધાતા હોય છે. લેખકે એક નિસ્વાર્થ સંબંધને વણી લેતી ઘટના દ્વારા આ વાતને રજૂ કરી છે. “માનવ-માનવ વચ્ચેના અકળ સંબંધોનું અકળ રહસ્ય”(પૃ. ૮૭) નિબંધિકામાં લેખકમાં ભાઈનો ચહેરો જોતી એક નાનકડી છોકરી સાથેની ઘટનાને અહીં આલેખી માનવીના સંબંધો વચ્ચેનું અકળ રહસ્ય પ્રગટ કર્યું છે. શનિવારે રસ્તામાં મળતા લેખકને એ બાળા મોગરનું ફૂલ આપે, એ બાળા લેખકમાં પોતાના દસ વર્ષથી વિદેશ રહેતા ભાઈનો ચહેરો જુવે છે અને સમય જતાં લેખક પણ તેને ઘરે ફૂલો લઈને જાય છે. કોઈ સંબંધ ન હોવા છતાં સંબંધ બંધાઈ જાય છે. માનવી માનવી વચ્ચેના સંબંધોને કોઈ પામી શકતું નથી એ વાતને આ પ્રસંગ દ્વારા રજૂ કરી છે.

“વ્યવહાર સાચવવામાં કોઈની લાગણી તો નથી દુભાતી ને ?” (પૃ. ૯૧) આ નિબંધિકા લાગણી જેવા હૃદયના વિષયને કેન્દ્રિત કરે છે. જીવનમાં વ્યવહાર સાચવવામાં ઘણીવાર કેટલાકની લાગણી દૂભાવી દેતા હોઈએ છે. આ વાતને જીવનના એક નાનકડા પ્રસંગ દ્વારા લેખકે સ્પષ્ટ કરી છે. પરિચિત ગૃહસ્થીને ત્યાં જતાં તેમની એક નાની બાળકીને રડતી જુવે છે. કારણ પૂછતાં લેખકને જાણવા મળે છે કે બાજુના ઘરમાં શુક્રવારની ઉજવણી હતી અને તે માટે જમવા છોકરાઓને બોલાવેલા પણ છોકરીઓને બોલાવી ન હતી તેથી છોકરી જવા માટે ખૂબ રડતી હતી. લેખકને આ વાતની જાણ થતાં એક આઘાત

લાગે છે. આપણાથી અજાણતા બાળકને આઘાત અપાઈ જતો હોય છે. થોડું વિચારીને કામ કરીએ તો આવા પ્રશ્ન ઊભા ન થાય એમ લેખક જણાવે છે.

‘સ્વસ્થતા ગુમાવવાથી ઘણું બધું ગુમાવવું પડે!’ (પૃ. ૮૫) સ્વસ્થતા ગુમાવવાથી માણસ ઘણું ગુમાવે છે. આ સંદર્ભ સ્પષ્ટ કરવા એક રજિસ્ટર્ડ લગ્નથી જોડાયેલા દંપતિના જીવન પ્રસંગને કેન્દ્રમાં રાખીને ચર્ચા કરી છે. રજિસ્ટર્ડ લગ્નથી જોડાવા છતાં છોકરીના માતા-પિતાએ સંમતિ આપેલ ન હોય તે તેના પતિ સાથે રહેતી નથી. માતા-પિતાની ઈચ્છા વિરુદ્ધ એ પગલું ભરવા તૈયાર થતી નથી અને મંજૂરી મળે તેની રાહ જુવે છે. પ્રેમ વિષયક બીજા એક પ્રસંગની ચર્ચા કરી છે. ‘પ્રેમને અને અહંને ઝાઝું બને નહિ’ જેમાં પ્રેમમાં અપેક્ષા રાખવાથી ઉદ્ભવતી સમસ્યાઓ દર્શાવી આપવાનો લેખકનો પ્રયાસ રહ્યો છે. ઓફિસેથી ઘરે જતા પત્ની માટે ફૂલો લઈ જાય અને દરરોજ પતિ ફૂલો લાવે એવી અપેક્ષા તેની પત્ની રાખે છે. પ્રેમમાં અપેક્ષા ન રાખવાની વાત રજૂ થઈ છે.

‘વસ્તુનું મૂલ્ય માત્ર પૈસાથી જ અંકાય’ (પૃ. ૧૦૪) આ નિબંધિકામાં દરેક વસ્તુનું મૂલ્ય પૈસાથી જ અંકાતું નથી એ વાતને રસપ્રદ ઘટના અને પૌરાણિક પ્રસંગના સંદર્ભ સાથે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. લેખક નાની ઘટનાઓ દ્વારા જીવન વ્યવહારના આદર્શોને વણી લેતા જોવા મળે છે. એક ઓળખીતાના ઘરે ત્રણેક વાર જોયેલી ઘટના દ્વારા ઉપરોક્ત વિચારને રજૂ કરે છે. ઓળખીતાના ઘરે ત્રણેક વાર ગરમ કરવા મૂકેલું દૂધ ઊભરાતું જુવે છે ત્યારે લેખકને વિચાર આવે છે કે પૈસા આપીને ખરીદેલું દૂધ તો ગૌણ છે પણ એક શિશુને તેના અધિકારથી વંચિત રાખીને આ દૂધ મનુષ્યને મળ્યું છે. લેખકે ઉપરોક્ત વાતને રજૂ કરવા ‘રઘુવંશ’ ના રાજા દિલીપનો પ્રસંગ ટાંક્યો છે, જ્યાં રાજા દિલીપ અને રાણી સુદક્ષિણા મુનિની સેવામાં રોકાય છે એ વખતે રાજા સિંહથી ગાયને બચાવવા પોતાની જાતને ધરીદે ત્યારે ગાય પ્રસન્ન થઈ રાજાને પોતાનું દૂધ દોહી ને પી જવા કહે છે પરંતુ રાજા કહે છે “ હે માતા, વાછરુએ પીતા, અને પછી યજ્ઞક્રિયામાં વપરાતાં જે દૂધ વધ્યું હશે તે મારા વડે રક્ષાતી પૃથ્વીમાં મળતા છદ્મ ભાગની જેમ ઋષિની આજ્ઞા મેળવીને પીવાની ઈચ્છા રાખું છું”(પૃ.૧૦૬) અહીં રાજાએ દૂધની મહત્તાને સ્વીકારી છે. રાજાએ પ્રથમ જેનો આ દૂધ પર અધિકાર છે તેમને આપવાનું ઉચિત સમજ્યું છે. આમ આવો રાજા પણ વસ્તુના મૂલ્યને સમજતો હોય તો સામાન્ય માનવીએ પણ કોઈ પણ અહંકાર વિના વસ્તુના મૂલ્યને માત્ર પૈસાથી ન આકલું એ સૂચિત કર્યું છે. ઉચિત ઘટના સાથે ઉચિત વિચાર અને પૌરાણિક સંદર્ભને સાંકળીને રસપ્રદ અને સંદેશરૂપ વિચારને વહેતો કરી દેવાની કળા આવી નિબંધિકાઓમાં ચોક્કસ પમાય છે.

“કમળની જેમ રહીએ તો છાંટા ઊડે, પણ અડે નહિ !” (પૃ. ૧૦૭) આ નિબંધિકામાં એક વૃદ્ધાશ્રમમાં વૃદ્ધાએ દાનનો લોટો સ્વીકારતા અનુભવેલી વ્યથાને કેન્દ્રમાં રાખી અર્થપૂર્ણ ચર્ચા કરી છે. સોનાની થાળી-વાટકીમા જમતી વ્યક્તિને જ્યારે વિપરીત પરિસ્થિતિમાં જીવવાનો સમય આવે છે ત્યારે મૂશ્કેલી સર્જતી હોય છે એ વાતને વણી લીધી છે. ઉપરોક્ત વિચારને સ્પષ્ટ કરવા કમળનું ઉચિત ઉદાહરણ આપ્યું છે. જેમ પાણીમાં રહેલું કમળ તેના પર છાંટા પડે પણ તેને ટકવા દેતું નથી એવી રીતે જીવનમાં ગમે તેવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થાય તો તેને અનુરૂપ બનીને જીવન જીવવું જોઈએ. આ સાથે જ સામાજિક-કૌટુંબિક પ્રશ્નોને પણ વણી લીધા છે. કુટુંબમાં બાળકથી માંડીને દરેકનું ગૌરવ જળવાવું જોઈએ. એક માણસને બીજા માણસની હૂંફની જરૂરીયાત હોય છે. વૃદ્ધ વ્યક્તિના ખોળામાં બાળક રમતું હોય એ ઘટના લેખકને આનંદ આપે છે. પરંતુ બદલાતા સમયમાં પરિસ્થિતિ કઈક અંશે બગડી હોવાનો ખ્યાલ લેખકે રજૂ કરી સમાજની વાસ્તવિક સ્થિતિ તરફ ઈશારો કર્યો છે.

“ન ઈચ્છીએ એવી સ્થિતિનાં બીજ શા માટે રોપવા?” (પૃ. ૧૧૧) એક પરિચિતની બાલકનીમાંથી જોયેલા એક દ્રશ્ય દ્વારા ઉપરોક્ત વિચારને વણી લીધો છે. પચીસેક વર્ષની એક સ્ત્રી તેની બાળકી રડતાં ધમકાવે છે અને જોરથી દરવાજો અફાડીને જતી રહે છે. લેખકને તેમના પરિચિત વ્યક્તિ દ્વારા જાણવા મળે છે કે એ સ્ત્રીના સ્વભાવને લીધે બાળકી હેરાન થાય છે. પરંતુ લેખકને એ વાત સહજ રીતે સ્વીકાર્ય લાગતી નથી. લેખકે રેબેકા બીઆટ્રીસ નામની લેખિકાએ વર્ણવેલા ક્રિસ્સાની ચર્ચા કરી છે. જેમાં દીકરી એની માની છત્રછાયામાં રહે તો બીમાર રહેતી પરંતુ એમાં બાળપણમાં એ દીકરી પર ગુજારવામાં આવેલો ત્રાસ કારણભૂત હતો. લેખકને અહીં બાળકી અને સ્ત્રી વચ્ચે પણ કઈક આવું જ કારણ હોવાનું પ્રતીત થાય છે પરંતુ અહીં માનસિક ત્રાસને કારણ રૂપ લેખે છે. બાળકી રડતાં તેની મા ધમકાવીને ઘર છોડી જતી રહે છે. લેખક આ પ્રસંગ દ્વારા પાંચેક વર્ષના બાળકને આવી ધમકી આપવી હિતાવહ નથી એ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે કારણકે બાળક પર તેની વિપરીત અસર પડે છે.

“માનવજાતે આચરેલા ગૂના અને ઈતિહાસનો બોધપાઠ” (પૃ. ૧૧૫) લેખકે અહીં પોતાના જ ઘરનો ક્રિસ્સો આલેખ્યો છે. લેખક પોતાના બાળક અપૂર્વ માટે રમકડાંનું પોપટનું પીંજરું લઈ આવે છે અને આ રમકડાંનું પીંજરું જોતાં અપૂર્વને સાચું પીંજરું લેવાની ઈચ્છા થાય છે. સાચા પોપટવાળું પીંજરું લેવાની અપૂર્વને જાગેલી ઈચ્છા લેખકના મન પર અનેક પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. આવા રમકડાંના પીંજરાને જોઈને અપૂર્વને આવો વિચાર આવ્યો તો જો આવા પીંજરા જ નહોય તો આવો વિચાર પણ ન આવે પણ લેખક વિચારે છે કે જ્યારે પ્રથમ વાર કોઈકે પક્ષીઓને પાંજરે પૂર્યા હશે ત્યારે તો તેની પાસે પાંજરે

પૂરવાનો કોઈ ઇતિહાસ ન હતો છતાં તેને પૂર્યા. લેખકને આ મનુષ્યો સામે ખાલી પીંજરું રાખી તેના દ્વારા માનવીઓને સમજાવવાનો વિચાર આવે છે કે આવા પિંજરે પક્ષીઓને પૂરીને માનવીએ સ્વાર્થને ખાતર પક્ષીઓને માર્યા છે. પશુઓને પાંજરે પૂરી તેની સ્વતંત્રતા હરી લેતા માનવીઓ માટે પણ ઉદાહરણરૂપ આ કિસ્સો બની રહે છે. તેમના વિચારોથી પ્રભાવિત થઈ અપૂર્વએ પછી ક્યારેય પોપટના પાંજરાની વાત કરી નહોતી.

રોજિંદા જીવનના પ્રશ્નો પણ અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ ચર્ચતા રહ્યા છે. “ નિદ્રાને સુખનિદ્રા બનાવવી એ માનવીના જ હાથમાં !” (પૃ.૧૧૮) એક ગૃહસ્થીના ઘરે રાત રોકાણનો અનુભવ અહીં રજૂ થયો છે. ખંખેર્યા ગોદડા ન મળતા લેખક ઊંઘી નથી શકતા અને તેમનું મન અનેક વિચારોમાં ઘેરાય છે. પથારી પણ મનુષ્યે સાફ કરવી જોઈએ, ગોદડાં પણ હમેશા ખંખેરીને પાથરવાનો આગ્રહ રાખવો જોઈએ, આ સાથે જ ઉત્તર ગુજરાતનો એક સત્ય પ્રસંગ જોડ્યો છે. ગૃહિણી પોતાની દીકરીને લઈને ઊંઘી જાય, રાત્રે વીછી પેલી છોકરીને કરડે છે અને તે રડવા લાગે. એના રડવાથી ગૃહિણીની ઊંઘ ખરાબ થતી હોય છોકરીને ધીબવાનું ચાલુ કરી દે છે. સવારે તો બાળકી મૃત્યુ પામેલી મળે છે. લેખક આ સત્ય પ્રસંગ દ્વારા પથારી સાફ કરીને પાથરવી જોઈએ એ વિચાર રજૂ કરે છે. મંદિરમાં પગ મૂકતા જેવો પવિત્રતાનો અનુભવ થાય એવો જ અનુભવ પથારીમાં પગ મૂકતાં થવો જોઈએ, પેલા બહેન ‘રાત તો ગમે તેમ કાઢવાની હોય’ એમ કહે છે ત્યારે લેખકને મન રાત કાઢવાની વસ્તુ નથી પરંતુ ‘પસાર કરવાની’ માને છે.

ચલ મન વાટે ઘાટે (ભાગ -૨)

આ ભાગમાં જીવનલક્ષી પ્રેરણાદાયક એકત્રીસ વિચારો અને પસંગ ચર્ચા થઈ છે જેમાં પણ રોજબરોજના કિસ્સામાંથી નિપજેલા વિચારો રજૂ થયા છે. જીવનમાં કોઈનું એક વાક્ય એના જીવનને બદલી નાખવા જેટલું સક્ષમ હોય છે. “ગાડી તારા બાપની હશે: પણ રસ્તો તારા બાપનો નથી” (પૃ. ૦૩) એ શીર્ષક અંતર્ગત પ્રેરણાદાયી પ્રસંગ નોંધ્યો છે. એક અમીર બાપનો દીકરો કોલેજમાં ટોળાં વચ્ચે ફાસ્ટ ગાડી ચલાવીને આવે છે અને અચાનક થંભાવી દે છે. બધાના જીવ અદ્ધર થઈ જાય છે ત્યાં ઉભેલા કોઈ પ્રોફેસર તેને ‘ગાડી આમ ન ચલાવાય’ એમ કહે તેના પ્રત્યુત્તર રૂપે પેલો ‘ગાડી મારા બાપની છે’ એમ સંભળાવી દે છે ત્યારે પ્રોફેસર તેને તરત જવાબ આપી દે છે, ‘ગાડી તારા બાપની હશે રસ્તો નહિ’ આ વાક્યથી પેલા છોકરાના જીવનમાં પરિવર્તન આવે છે. પ્રોફેસર અને તેની વચ્ચે દોસ્તી બંધાય છે. પોતાનો દીકરો આ પ્રોફેસરને કારણે સુધર્યો હોય તેના પિતા પ્રોફેસરનો આભાર વ્યક્ત કરે છે. કોઈનું એક સારું વચન કે ઉપદેશ જીવનને બદલવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. જીવનમાં બનેલી એક વાસ્તવિક ઘટનાને આધારે ચર્ચા કરી ઉપરોક્ત વિચારની યથાર્થતા દર્શાવી છે.

માણસો મંદિરે જતાં હોય છે પરંતુ શા માટે જાય છે એતો ફક્ત એજ જાણતો હોય છે. “ મંદિરે જઈએ દેવનાં દર્શન કરવા કે આપણાં કરાવવા”(પૃ.૦૭)આ નિબંધિકામાં રજૂ થયેલી અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટની ધર્મલક્ષી વિચારણા આજે પણ એટલી જ સત્ય છે. રશિયન ચેખવના બાળપણના એક પ્રસંગ દ્વારા પોતાની વાતને રજૂ કરવાનો લેખકનો અભિગમ ધ્યાનપાત્ર છે. પોતાના પિતાની કરિયાનાની દુકાનમાં કામ કરતાં ચેખવે જે જોયું અને અનુભવ્યું તેની વાત કરવામાં આવી છે. ઈશ્વરમાં, ધર્મમાં માનનારા તેના પિતા કામે રાખેલ બીજા બે છોકરાઓને ગ્રાહકને કેવી રીતે છેતરવા તેની તાલીમ આપે છે. ચેખવને આશ્ચર્ય થતાં પિતાને પૂછે છે કે તમે એક તરફ ધર્મ અને બીજી તરફ ચોરીની વૃત્તિ કેમ રાખો છો? ધર્મ ધર્મની જગ્યાએ અને વ્યવહાર વ્યવહારની જગ્યાએ એવો ઉત્તર તેના પિતા આપે છે. લેખકે ભારતમાં

પણ આ પ્રકારનું વર્તન કરતાં માણસો હોવાની વાત કરી છે. ધર્મમાં શ્રદ્ધા રાખે, મંદિરોમાં જાય પરંતુ વ્યવહારમાં કે આચરણમાં ઉતારતા નથી. તૈયાર થઈને મંદિર જતી સન્નારીઓ પણ દેવના જ દર્શને જાય કે બીજાને પોતાના દર્શન કરાવવા જાય છે. માનવી ધર્મના ઉપદેશ પ્રમાણે જીવે તો ચેખવની જેમ મનમાં મૂંઝાઈને પિતા પ્રત્યેનો આદર હંમેશને માટે મૂકી દેવા જેવું કાર્ય કરવું નહિ પડે એમ સૂચિત કરે છે.

જીવન અંગેના ચિંતનાત્મક પ્રશ્નો વિશે પણ લેખકે વિચારણા કરી છે. “માનવીને જીવવું છે કશાકને માટે પણ એ ‘કશુંક’ છીનવાયું છે” (પૃ. ૧૧) ડૉ. ફ્રાન્કલે નાઝી કારાવાસમાં વર્ષો પસાર કર્યા અને મુક્ત થયો ત્યારે બધું છીનવાઈ ગયું હતું. માનવીના જીવવાનો શો અર્થ ? એ પ્રશ્નની શોધ આદરે છે. જુદા જુદા પ્રશ્નો તેઓ યાતનામાંથી પસાર થયેલા વ્યક્તિઓને પૂછતાં સર્વસામાન્ય જવાબ મળે છે કે તે કશાક ને માટે અથવા કોઈ વ્યક્તિ માટે જીવી રહ્યા છે. લેખક પણ આ પ્રસંગ દ્વારા દર્શાવે છે કે જીવન અર્થસભર છે, એટલે જ માનવી તેની ઝંખના કરે છે. ક્લિનિકના સર્વેક્ષણમાં ફ્રાન્કલને પંચાવન ટકા લોકોને મન જીવનનો કોઈ અર્થ નથી એ સત્ય પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે ફ્રાન્કલ પણ સ્વીકારે છે કે પ્રત્યેક પળે જીવનનો અર્થ બદલાતો હોય. જીવનના અર્થ વિશે પ્રશ્ન માનવીએ પૂછવાનો નથી પરંતુ પ્રત્યેક માનવીને જિંદગી આ પ્રશ્ન પૂછે છે અને મનુષ્ય પોતા પૂરતો તેનો ઉત્તર આપે છે. ડૉ. ફ્રાન્કલે એ વાતનો પણ સ્વીકાર કર્યો કે લોગોથેરોપી પણ જીવનનું કોઈ ચિત્ર આપતી નથી. હેતુશૂન્ય અને અર્થશૂન્ય બની ગયેલા વ્યક્તિ માટે આ ફ્રાન્કલની પદ્ધતિ ધ્યાનપાત્ર બની હોવાનું લેખક નોંધે છે. આવા માનવીય જીવન સંબંધી તાર્કિક પ્રશ્નો લેખકે આ લેખમાં વણી લીધા છે.

મનુષ્ય જીવનમાં વાણીનું વિશેષ મહત્ત્વ સ્વીકારાયું છે ત્યારે વાણીના મહત્ત્વને દર્શાવતો એક પ્રસંગ મૂકી આપ્યો છે. ‘એક વાક્યે મિલનનો ને તહેવારનો આંનદ ખતમ!’ (પૃ. ૧૫) પરિચિત યુવાન મિત્રના જીવન પ્રસંગ દ્વારા ઉપરોક્ત વિચારને લેખકે રજૂ કર્યો છે. પૈસે ટકે સુખી અને ગાડી બંગલો ધરાવનાર કાકા જેમની સાથે આ યુવાનના માતા-પિતાને અણબનાવ હતો. પરંતુ એક દિવસ મીઠાઈનું પાકીટ લઈને કાકા યુવાનના ઘરે આવે છે. લેખકનો યુવાન મિત્ર અને તેની પત્ની હરખાઈ જાય, વર્ષોના અબોલા પછી કાકા ઘરે આવેલા પરંતુ જતી વખતે યુવાન આભાર માનતા કહે છે કે શા માટે ખર્ચ કર્યો ત્યારે કાકા કહે છે કે આવા પડીકા તો નોકરોના છોકરાંઓને આપી દેવ છું. કાકાની આ વાતનો આઘાત લાગતાં યુવાન અને તેની પત્ની મીઠાઈ લોકોના છોકરાંઓને આપી દે છે. કાકાનું વર્તન યુવાન દંપતીને આઘાત આપે છે, પણ પછી ફોન કરી કાકા માફી માંગે છે ત્યારે યુવાન કહે કે વાણીનો ઘા એક વાર

પડ્યા પછી રૂઝાતો નથી. લેખક આ પ્રસંગ દ્વારા ઉચિત વાણીના મહત્ત્વને સમજાવે છે. જીવનમાં કઈ પણ બોલતા પહેલા મનુષ્યે વિચાર કરવો જોઈએ, કોઈને આઘાત લાગે એવું ક્યારેય બોલવું જોઈએ નહિ.

“ ભીતરમાં કોઈ તેજ પ્રગટે તો સુંદરમાંથી સુંદરતમ.....” (પૃ. ૨૦) આ નિબંધિકામાં માનવીની અંદરના તેજને પ્રગટાવવાની વાત ઉચિત ઉદાહરણ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવી છે. માનવીના અંદરનું તેજ કે જેના દ્વારા તે સુંદરમાંથી સુંદરતમ બની શકે. ઉનાળાના દિવસોમાં લટાર મારવા નીકળેલા લેખક પાસે યુવાનોનું એક ટોળું આવીને ઈશ્વર સંબંધી પ્રશ્નો પૂછે છે. ભગવાનમાં માનવું કે ન માનવું ? યુવાનોના આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર લેખકે સરળ રીતે આપ્યો છે. માત્ર મંદિરોમાં જઈને પૂજા કરવી અને બહાર લોકોને છેતરવા ફરતા હોય તો એ વ્યક્તિ ભગવાનમાં માને છે એમ કેમ કહી શકાય ? આવી રીતે ભગવાનમાં ન માનવું જોઈ. વર્તમાન સમયમાં ઈશ્વરમાં માનવાનો ખોટો દંભ વધ્યો હોવાની વાત લેખકે કરી છે. સાચી આસ્થાની અનિવાર્યતા લેખકે સ્વીકારી છે.

“ માનસિક બોજ અને તાણને આપણે અટકાવી શકીશું ?” (પૃ. ૨૪) બદલાયેલા માનવીય જીવન અને સમાંતરે સર્જાયેલી વિકટ સ્થિતિને કેન્દ્રમાં રાખતી આ વિચારણા આધુનિક માનવીય જીવનના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરે છે, જેમાં બદલાયેલા જીવનધોરણ અને જીવન મૂલ્યોનો વિચાર સાંપડે છે. ચીની ચિંતક દ્વારા સાડા ચાર હજાર વર્ષ પહેલા લખાયેલી વાતને લેખકે નોંધી છે, જેમાં દુખ, આફત અને અમંગળ કટુતા જન્મવાની વાત, બધી જગ્યાએ વ્યાપ્ત અશિસ્ત અને બળવાખોરી. લેખકને આજના સંદર્ભમાં પણ આ લાગુ પડતી હોવાનું લાગે છે. આ સાથે જ લેખક બદલાયેલા સમયની ચર્ચા કરે છે. જીવન સરળ બનવવામાં વધુને વધુ જટિલ બનતું હોવાનું તેમણે લાગ્યું છે. માનવીએ શોધેલ યંત્રો દ્વારા સર્જાયેલી પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં પ્રદૂષણ અને ગૌરવહીનતા જેવી મૂશ્કેલી સર્જઈ હોવાનું પણ દર્શાવ્યું છે.

ઈશ્વર શ્રદ્ધા વિષયક લેખ “ ઝૂકવું લયેલા આંબાની જેમ તણખલાની જેમ નહીં !” (પૃ.૨૭) નિબંધિકામાં લેખક રસપ્રદ રીતે વાતનો આરંભ કરે છે. મહાદેવ પાસે જતાં લોક ટોળાંને ધ્યાનમાં લઈને ચર્ચા આરંભે છે. રવીન્દ્રનાથની પંક્તિઓ યાદ કરે જેમાં રવીન્દ્રનાથની ઈશ્વર પાસે કેવી રીતે જવું એ વાત પ્રગટ થઈ છે. ઈશ્વર પાસે નમ્રતાથી જવાની ઈચ્છા પણ એ નમ્રતા તણખલા જેવી નહીં જળભર્યા વાદળ, પાકાં ફળોથી આંબો લચી પડે તેમ જવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી છે. લેખક પણ ઈશ્વર પાસે પૂર્ણત્વની સાધનાનું બળ ઝંખે છે

જીવનમાં માત્ર બધી જ વસ્તુ ઉત્તમ મળી જાય ત્યારે મનુષ્ય જાતને જાણવાનો-માનવાનો અવસર ચૂકી જતો હોય છે. “ જોઈએ છે થોડી બગાઈઓ જે ઘોડાઓને સચેત રાખે” (પૃ.૩૩) આ નિબંધિકા

લેખકના એજ મર્મને રજૂ કરે છે. સોક્રેટિસ એથેન્સનીએ પ્રજાને પોતે બગાઈ જેવો હોવાની વાત કરી છે. બગાઈ જેમ ઘોડાને ચટકા ભરી ઊંઘવા દેતી નથી તેમ મારા વિચારો તમારા આંતરમનને જગાડે છે. લેખકે પણ સોક્રેટિસના આ વિચાર સાથે સહમત થતાં નોંધ્યું કે માનવ પ્રજા પાસે સોક્રેટિસ જેવી બાગાઈનું હોવું આવશ્યક છે. લેખક અભ્યાસ દરમ્યાનનો એક કિસ્સો મૂકીને પોતાની વાતને સાધાર રજૂ કરે છે. વડોદરાની ન્યૂ ઇરા સ્કૂલમાં અભ્યાસ દરમ્યાન શિક્ષક જોષીપરા સાહેબે મહાભારતના એક પાત્ર વિકર્ણની કરેલી વાત લેખકને કાયમ માટે યાદ રહી જાય. વિકર્ણનું પાત્ર મહાભારતનું ગૌણ પાત્ર પરંતુ દ્રૌપદીના વસ્ત્રાહરણ વખતે તેને નોંધાવેલા વિરોધની મહત્તા લેખક સ્વીકારે છે. તેના અવાજની કિંમત ન હોવા છતાં સભા વચ્ચે તે અવાજ ઉઠાવે છે. જે માનવીના હૈયામાં ચિનગારી જગાવી જાય છે એ દ્રષ્ટિએ પણ તેના અવાજનું મૂલ્ય છે, જેની મહત્તા લેખક સ્વીકારે છે. આજના સમયે તો હડતાળનું પ્રમાણ વધારે જોવા મળે છે. કોઈ સંસ્થા પાસેથી કામ કઢાવવા હડતાળોનો સહારો લેતા લોકોને આપણે આજે પણ જોઈએ છે. લેખકે આ સંદર્ભે વિચારણા કરી છે “ પ્રજાની સલામતી માટે મોડા મોડાએ જાગીશું ?” (પૃ. ૩૭) કોલેજ કે, અન્ય સંસ્થા કે જાહેર રસ્તાઓ પર થતી નકામી હળતાળો વિશે પોતાનો મત રજૂ કર્યો છે. આવી હડતાળોને કારણે પરિસ્થિતિ ખોરવાઈ જતી હોય છે. પ્રશ્નોની સાચી શોધ હડતાળમાં નથી. એક બે ઉદાહરણો દ્વારા પોતાના વિચારને રજૂ કર્યો છે. લોકશાહીનું સાચું શિક્ષણ પ્રજાને મળ્યું નથી. ગાંધીજીએ કરેલી લોકશિક્ષણની વાતને વણી લીધી છે. લોકશાહીના સાચા શિક્ષણના અભાવે આ પ્રજા ઘણું બધું રોજે રોજ સહન કરી રહી હોવાની વાત સહજ રીતે રજૂ કરી છે.

લેખક સંસ્કૃતના અભ્યાસી રહ્યા છે, સંસ્કૃત સાહિત્યની મહત્તાનો ખ્યાલ પણ છે એટલે જ સંસ્કૃત સાહિત્યના ખરા અભ્યાસ વિશેની ચર્ચા કરે છે. “ જરૂર છે સંસ્કૃત સાહિત્યનો રસાસ્વાદ કરાવવાની” (પૃ. ૪૧) શીર્ષક અંતર્ગત સંસ્કૃત સાહિત્યના રસાસ્વાદની અનિવાર્યતા દર્શાવી છે. કોલેજમાં સંસ્કૃત- દિન નિમિત્તે જતાં વક્તાએ હિન્દી ગીતની પંક્તિને સંસ્કૃતમાં ગાઈને કરેલી મઝાકની નોંધ લેતા સાચું સંસ્કૃતનું શિક્ષણ કેવું હોવું જોઈએ એ વિશે પોતાના અભિપ્રાયો આપ્યા છે. ઘણી જગ્યાએ સંસ્કૃત ભણાવનાર અધ્યાપકો દ્વારા પણ સાચું સંસ્કૃત શિક્ષણ અપાતું નથી એવી વાતને પણ અહીં વણી લીધી છે. સંસ્કૃત જેવી ગૌરવયુક્ત ભાષાનું ગૌરવહીન શિક્ષણ લેખકને ડંખે છે. તેમણે સંસ્કૃત સાહિત્યનો રસાસ્વાદ થવો જોઈએ એવી અનિવાર્યતા દર્શાવી છે.

“કૃતજ્ઞતાની ભાવના જતાં સમાજ તંદુરસ્ત રહે ખરો ?” (પૃ. ૪૫) અહીં શિક્ષણમાંથી કૃતજ્ઞતાની લુપ્ત થતી ભાવના તરફ ઈશારો કર્યો છે. ભણી ગણીને ગરીબ લોકોને લૂંટતા માનવીઓના

શિક્ષણનો શો અર્થ ? શિક્ષણ આપણને આ જ શીખવે છે ? જેવા પ્રશ્નો સમાજ સામે લેખકે મૂક્યા છે. પરસ્પરની ઉપકારકતાનો ખ્યાલ પણ કહોવાઈ ગયાની વાત કરી છે. સમાજમાં દરેક એક બીજાથી જોડાયેલા હોય, દરેકને કૃતજ્ઞતાથી જોવાનો ખ્યાલ રજૂ કર્યો છે. એજ શિક્ષણ અને સંસ્કારનો પાયો છે.

“ પોતાની જાતથી દૂર જાય એ પોતાના વૈભવને પામી શકે !” (પૃ. ૫૦) આવા વિચારોમાં સર્જક વિશ્વની ટ્યૂકડી વાર્તાઓ જોડતા રહ્યા છે. જાતને ઓળખવા જાતથી દૂર જવું પડે એ મર્મને સમજાવતી પોલેન્ડની એક અર્થસભર વાર્તાને મૂકી છે. જેમાં રબ્બી ઇસિકને પુલની નીચે ઘણું ધન દાટેલું હોવાનું સ્વપ્ન ત્રણ વાર આવતા એ પુલ તરફ આંટા ફેરા મારવા મંડે છે, પરંતુ સિપાઈઓ જોઈ જતાં પોલીસ અમલદાર પાસે લઈ જાય છે. રબ્બી દ્વારા બધી વાતને હસીમાં ઉડાવી દેવામાં આવે અને પોતાને આવેલા સ્વપ્નની વાત અમલદાર રબ્બીને કહે છે. તેના સ્વપ્નમાં રબ્બીને ઘરે ચૂલા પાસે ધન દાટ્યાનું હતું પરંતુ એ કદી જતો નથી. રબ્બીને ખ્યાલ આવે છે કે આતો મારા જ ઘરમાં ધન દાટેલું છે. એ જઈને ખોદીને ધનવાન બની જાય છે. અહીં લેખકે કશુંક પ્રાપ્ત કરવા પોતાની જાતથી દૂર જવાની વાતને પુરસ્કારી છે. રબ્બી ધનની શોધમાં નીકળ્યો અને દૂર સુધી ગયો, એને ભ્રમણ કર્યું અને જે સત્ય લાઘ્યું એતો એકે ધન તો પોતાની પાસે છે.

“ પંખીની પાંખ કાપવાનું કામ વિદ્યાસંસ્થાઓ કરે છે” (પૃ. ૫૪) વિદ્યાસંસ્થાઓની વિદ્યાર્થી ઘડતરમાં ભૂમિકા અંગે વિચાર અને તત્કાલીન સમયની વિદ્યાપ્રવૃત્તિ પર પ્રકાશ પાડ્યો છે. મ. સ. યુનિવર્સિટીમાં અતિથિ તરીકે વ્યાખ્યાનમાં આવેલા પ્રો. શુક્લ પરિચય આપવા ઊભા થાય અને માત્ર બે વાક્ય જ બોલે ને તરત રાધાકૃષ્ણન્ ઓક્સફર્ડના ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીને ઓળખી જાય છે. આ પ્રસંગ દ્વારા લેખક સમજાવે છે કે જે સંસ્થામાં વિદ્યાર્થીએ શિક્ષણ લીધું તે સંસ્થાના ગુણ તેનામાં સહજ રીતે વણાતા હોય છે. એ પ્રકારની સંસ્થાઓ હોવી અનિવાર્ય ગણી છે. માત્ર ફી ના અર્થે ચાલતી સંસ્થાઓમાં અભ્યાસ ગ્રહણ કર્યા પછી પણ વ્યક્તિ ઘડતરમાં કોઈ ફરક પડતો ન હોય એવી સંસ્થાઓનો કોઈ અર્થ નથી એમ કહેવા તરફ તેઓ વળ્યા છે. સમાજના આવા તત્કાલીન વિદ્યાલક્ષી પ્રશ્નો વિશે તેઓ વિચારતા રહ્યા છે તેનો ખ્યાલ આવા લેખો દ્વારા મળી રહે છે.

“ આપણી વેરવિખેર જાતને એકઠી કરીને ક્યારે જોઈશું ?”(પૃ. ૫૮) કોઈ કોઈના દુઃખને હરી લેતું નથી પરંતુ ઓછું કરી શકે છે એ વાત અહીં રજૂ થઈ છે. મહાભારતનો એક પ્રસંગ ઉદાહરણ રૂપે મૂક્યો છે જ્યાં અર્જુન હિમાલય તરફ ચાલી નીકળતા, વ્યથિત અને વેદના અનુભવતા યુધિષ્ઠિર પાસે ઋષિ બૃહદેશ્વર આવે છે અને નળ-દમયંતીના દુઃખની વાત કહી સંભળાવે છે અને યુધિષ્ઠિરને આ નળ

દમયંતીના દુઃખ કરતાં તેનું દુઃખ ઓછું છે એવો અહેસાસ કરાવે છે. એટલે લેખક એ વાત સ્પષ્ટ કરે છે કે કોઈના દુઃખમાં બીજો ભાગીદાર ન બને પરંતુ તેનું દુઃખ ઓછું ચોક્કસ કરી શકે છે.

“ ભગવાન શબ્દથી ભડકીએ નહીં; એને રગદોળીએ નહીં!” (પૃ. ૬૨) આ નિબંધિકામાં ‘ભગવાન’ શબ્દની વ્યાપક્તાનો ખ્યાલ આપ્યો છે. “ભગવાન એટલે માત્ર ઈશ્વર એવો અર્થ લોકમાનસ પર અંકિત થયેલો છે, પરંતુ લેખક પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી ઉદાહરણો લઈને એ દર્શાવી આપે છે કે ‘ભગવાન’ શબ્દ જુદાં જુદાં પ્રસંગોએ અર્થની ત્રિજયાને વિસ્તારે છે. શાકુંતલ નાટકમાં દુષ્યંત મુનિ કશ્યપ માટે ‘ભગવાન’ શબ્દ પ્રયોજે છે તો પ્રેમાંનાદ ‘સુદામાચરિત્ર’ માં સુદામા માટે આ “ભગવાન શબ્દ પ્રયોજે છે. આમ આવા પ્રસંગોમાં ‘ભગવાન’ શબ્દ કોને માટે પ્રયોજાયો છે એ દર્શાવી આપી ‘ભગવાન’ એટલે ઈશ્વર કે પરમાત્મા સુધી સીમિત ન રહેતા, ઋષિ, તેજસ્વી, જ્ઞાની, પવિત્ર પુરુષ, પૂજનીય વગેરે માટે ‘ભગવાન’ શબ્દ પ્રયોજાયો હોવાનું દર્શાવી આપ્યું છે.

“ પૂર્ણ સત્યના છેડા ફરે માનવીય પકડની બહાર !” (પૃ. ૬૬) વિશ્વવિખ્યાત સાર્ત્રના જીવનના અંતિમ તબક્કાના વિચારોની અહીં રજૂઆત થઈ છે જેમાં તેમની સર્જકના કર્તૃત્વ અંગેની ચર્ચા મળે છે. જીવનના અંતિમોમાં સાર્ત્ર લખી શકતા નથી. લખ્યા પછી તેને વાંચી સુધારા વધારા કરવા માટે વાંચી શકે તેવી આંખો પણ નથી. સાર્ત્રના મતે સર્જક એક વાર લખી નાખે એટલે કામ પૂર્ણ થઈ જતું નથી અનેક વાર હેંકભૂસ કર્યા પછી સર્જક અનેક અર્થોની શક્યતા નિપજાવી શકતો હોય છે. પોતાના લખાણો પ્રત્યેની સાર્ત્રની સભાનતા પણ અહીં આલેખાઈ છે જ્યાં તેમણે પોતાના સર્જનમાં પણ અર્ધસત્ય હોવાનો સ્વીકાર કર્યો છે. લેખકે ગાંધીજીની ‘સત્યના પ્રયોગો’ આત્મકથાને અંગે વિચાર કરતાં સમજાવ્યું છે કે, ‘ગાંધીજીએ પણ આત્મકથાને સત્યના પ્રયોગો’ નામ આપ્યું છે એટલે કોઈ સર્જકે પોતે પામેલું એ બધું જ સત્ય છે એવો દાવો માંડી શકતો નથી.

“ પ્રતીક વિના માનવ સમાજને ક્યારેય ચાલ્યું છે ખરું ?” (પૃ. ૭૦) પ્રતીક માનવ જીવન સાથે જોડાયેલું છે એ વાત ચીનના ‘યાંગ’ અને ‘ચીન’ જેવા પ્રતીકો સાથે જોડાયેલી કથાની ચર્ચા દ્વારા વાતને રજૂ કરે છે. જેવી રીતે સ્વર્ગ – પૃથ્વી, દેવ-અસુર વર્ષોથી ચાલ્યું આવે છે એવી જ રીતે કોઈ પણ માણસ સંપૂર્ણ સારો હોતો નથી, સારા-નરસા બંને પાસા તેનામાં રહેલા છે. વર્ષો પછી આ ‘યાંગ’ અને ‘ચીન’ પ્રતીક સાથે નવા જોડાયેલા અર્થો જેવાકે ‘યાંગ’ સાથે ક્રિયાશીલતા અને ‘ચીન’ સાથે નિષ્ક્રિયતા. સતત ક્રિયાશીલતા અને સતત નિષ્ક્રિયતા પણ યોગ્ય નથી, બંને વચ્ચે સમતુલા અનિવાર્ય હોવાની લેખક વાત કરે છે.

“હિમાલયના શિખરોને ગામડાંના ટિંબા ન બનાવાય” (પૃ . ૭૩) આપણી મર્યાદાનું ભાન કરાવે એજ આપનો સાચો હિતેચ્છુ છે એ વિચાર અહીં વણાયો છે. લેખકે ઋષિ વશિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રનો રસપ્રદ અને બોધાત્મક પ્રસંગ આલેખ્યો છે જેના દ્વારા એ સિદ્ધ કરે છે કે માનવીનો સાચો હિતેચ્છુ તેની સામે વખાણ કરનાર નહીં પરંતુ એની ગેરહાજરીમાં વખાણ કરે એજ સાચો હિતેચ્છુ. જાહેરમાં ઋષિ વશિષ્ઠ વિશ્વામિત્રને ‘રાજર્ષિ’ કહીને બોલાવે એ અપમાન જનક લાગતાં વશિષ્ઠમાં પોતા પ્રત્યે આટલો દ્વેષ ભર્યો છે એ જાણીને કુહાડી લઈને મારવા જાય પરંતુ ત્યાં વશિષ્ઠને પોતાના વખાણ કરતો સાંભળે છે ત્યારે તે વશિષ્ઠના પગે પડી જાય છે. આવા વિચારને ઉચિત ઉદાહરણો, પૌરાણિક પ્રસંગો મૂકીને જીવનલક્ષી વિચારો રસપ્રદ રીતે વણી લેવાની સર્જકની કળા ધ્યાનપાત્ર બને છે.

“ લગ્ન-સંબંધમાં કન્યા રૂપને જુએ કે પૌરૂષને ?” (પૃ. ૭૬) આ નિબંધિકામાં સંસ્કૃત શ્લોક” કન્યા વરયતે રૂપં’ માં કન્યા વરની પસંદગી વખતે રૂપને જોવાની વાત વણાયેલી છે. આ શ્લોક મુજબ વર પસંદગીમાં રૂપને મહત્ત્વ અપાયું છે પરંતુ લેખક બીજા ઉદાહરણો દ્વારા એ દર્શાવે છે કે માત્ર રૂપને આધારે જ પ્રાચીન સમયમાં વર પસંદગી થતી ન હતી એ માટે સીતા સાથે જોડાયેલી શિવ ધનુષની વાત, દ્રૌપદીના સ્વયંવર સાથે જોડાયેલી માંછલી વીંધવાના પ્રસંગોની ચર્ચા કરતાં ત્યાં રૂપ કરતાં તેમના પૌરૂષનું મહત્ત્વ અંકાયું હોવાનું દર્શાવી આપ્યું છે. સાથે વિશેષતાઓ માત્ર પૌરૂષથી જ નથી આવતી તેની પણ સોદાહરણ સ્પષ્ટતા કરી છે. માત્ર કોઈને આકર્ષવા માટે બતાવેલી વિશેષતાઓ વધુ સમય માટે ટકતી નથી. રૂપ અને ધનને પણ સ્થૂળ અને ક્ષણિક મૂલ્યો રૂપે લેખક જુવે છે. દમયંતિ નળને જોયા વિના તેને વરી જાય છે. લોકમુખે અને લોક હૃદયમાં બેઠેલા નળમાં પૌરૂષ હોવાનું દમયંતિ અનુભવે છે.

“ કોઈની મશ્કરી કરાય પણ લાગણી પર આઘાત ન થાય !” (પૃ. ૮૦) આ નિબંધિકામાં મિત્રના જીવન પ્રસંગ દ્વારા માનવીય સત્યને રજૂ કર્યું છે. વડોદરામાં જતાં ત્યારે સગાને ત્યાં રોકાતા લેખકના મિત્ર. એકવાર કામ વધુ હોય દસ દિવસ રોકાવું પડે છે ત્યારે સંબંધીની ગ્રેજયુએટ કન્યા હસતાં હસતાં ‘તમને એકવાર ધક્કા મારીને કાઢવા પડશે’ એમ બોલી જતાં લેખકના મિત્રને આઘાત લાગે છે. એ ઘટના પછી ક્યારેય વડોદરા જતાં નથી. જીવનમાં હસતાં હસતાં પણ કોઈની લાગણીઓને ઠેસ પહોંચે એવું વર્તન કે વેણ પણ ન ઉચ્ચારવું એ વાત એક સત્ય ઘટના દ્વારા રજૂ કરી છે. “ જે શિર ધરતીને ન અડયું તે નભમાં ઉન્નત ક્યાંથી રહે ?” (પૃ. ૮૪) જે ધરતી ઉપર આપણે મકાન બાંધીને રહીએ છે એ ધરતી માતાના મહત્ત્વને સ્વીકારવાની વાત કેન્દ્રમાં છે. આ ધરતી માતાના ગૌરવની ચર્ચા વખતે રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની વાતને ઉદાહરણ રૂપે મૂકી છે. જ્યાં રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે ધરતીના ધૂળનું તિલક

કરવાની વાત કરી છે. ધરતી માતા બધું સહન કરીને ઊભી છે સાચા ભાવથી ધરતીનું પૂજન કરવું જોઈએ એમ તેઓનું માનવું છે.

આરોગ્ય માટે એકડો આહાર-વિહારનો, બગડો ઔષધનો ! (પૃ. ૮૮) જીવનમાં આહાર-વિહારના મહત્ત્વને અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે સહજ રીતે સમજાવ્યું છે. ક્યારે કેવું ભોજન અને વિહાર અનિવાર્ય છે તે બાબતને સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. મનુષ્ય જે સમયે જે વસ્તુ ભોજનમાં લેવી જોઈએ અને જે સમયે જેવા કપડાં પહેરવા જોઈએ તેવા પહેરતો નથી. આ સંદર્ભે મનુષ્યે વિવેક ગુમાવ્યો છે પરિણામે રોગનો ભોગ બને છે. આવા જીવન વ્યવહારલક્ષી વિચારો દ્વારા અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે જીવનને સાદગી અને સરળ રીતે જીવવાનો સંદેશ આપ્યો છે.

લગ્ન એટલે પરસ્પરનું એકાંત જાળવવું ! (પૃ. ૮૨) લગ્ન જીવનને કેન્દ્રિત કરતો પ્રસંગ ટાંકી પરસ્પર ઉપકારકતાની અનિવાર્યતા દર્શાવી છે. સંસ્કૃત સાહિત્યની એક દંતકથાના ઉદાહરણ દ્વારા તેમણે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. વાયસ્પતિ મિશ્ર શાંકરભાષ્ય લખતી વખતે એવા તન્મય બની જાય છે કે તેમના સંસાર જીવનનું પણ એમણે ભાન નથી રહેતું. વર્ષો પસાર થઈ જાય છે પરંતુ તેમની પત્ની ભામતી સમયસર બધું પહોંચાડતી રહે છે. અંતે તેમણે અહેસાસ થાય છે કે ભામતી વગર પોતે આ ટીકા લખી જ ન શક્યા હોત આથી તેમણે આ ટીકા સાથે ભામતીનું નામ જોડી દીધું. પતિ-પત્ની વચ્ચેની એક વિરલ સમજને લેખકે પુરસ્કૃત કરી છે. આ સંદર્ભને સ્પષ્ટ કરવા તેમની એક વિદ્યાર્થીનીના જીવન પ્રસંગની ચર્ચા કરી. નૃત્યમાં પ્રવીણ હોવા છતાં લગ્ન પછી તેના પતિને તેનું આ કામ પસંદ ન હોવાથી તે છોડી દેવું પડે છે. સગવડિયા લગ્નમાં કશુંક છીનવાઈ જતું લેખકને લાગ્યું છે. આમ અહીં લગ્ન જીવનમાં પરસ્પરના એકાંત જાળવવાની અનિવાર્યતા લેખકે ઉચિત ઉદાહરણો દ્વારા સ્પષ્ટ કરી છે. માનવીય લગ્ન જીવન પરસ્પર સમજણથી જ ટકતું હોવાની વાતને લેખકે પુરસ્કારી છે. “જિંદગી છે કીમતી ચીજ, એને વેડફી કેમ દેવાય ?” (પૃ. ૧૦૦) કસોટીનો કાળ જીવનમાં આવતો હોય તેને ધીરજથી પસાર કરવો જોઈએ. આ માટે શકુંતલા અને દુષ્યંત, નળ અને દમયંતીના જીવનમાં બનેલી ઘટનાઓ ઉદાહરણ રૂપે મૂકીને ધીરજ પણ અગત્યની બાબત છે તે સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

ચલ મન વાટે ઘાટે (ભાગ -૩)

ત્રીજા ભાગમાં પણ અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટના જીવનલક્ષી વિચારો રજૂ થયાં છે.

“ નીચે પડે તે ધારા: ઊંચે જાય તે રાધા” ‘ગીતગોવિંદ’ માં જયદેવ દ્વારા કૃષ્ણ વિરહિણી રાધાનું ચિત્રાંકન થયું છે તેને આધારે લેખકે જીવનના બે માર્ગોની વાતને જોડી છે. કૃષ્ણ વિરહિણી રાધા કૃષ્ણને મળવા જતાં તેના પગ ઊપડતાં નથી અને ઢળી પડે છે. શ્રી કૃષ્ણને પામવા માટે રાધા જેવા તલસાટની અનિવાર્યતા દર્શાવી છે. ધારા તો ઉપરથી નીચે આવે છે જ્યારે રાધાનો માર્ગતો ચૈતન્યનો છે જે નીચેથી ઉપર જાય છે એમ તેઓ જણાવે છે. ‘ગીતગોવિંદ’ના શૃંગાર વિશે પણ મહત્ત્વપૂર્ણ ચર્ચા કરી છે. જેમાં તેમણે કેટલાંક નિર્દેશો કર્યા છે. ‘ગીતગોવિંદ’ મૂળ રાગો સાથે નૃત્યનાટિકા રૂપે કોઈએ રજૂ કર્યું નથી, ‘ગીતગોવિંદ’ સંદર્ભે કહ્યું કે “ કેટલીક વ્યક્તિઓને મેં એના શૃંગારની ટીકાઓ કરતી સાંભળી છે, પણ એ ભક્તિશૃંગાર છે એ ભૂલવું ન જોઈએ. મેં તો મંદિરમાં ‘ગીતગોવિંદ’ સંગીતના સાજ સાથે ગવાતું સાંભળ્યું છે. માનવીની વાસનાઓનું ઊર્ધ્વીકરણ કરે એવી શક્તિ આ કાવ્યમાં છે” (પૃ. ૦૫) ‘ગીતગોવિંદ’માં ભક્તિશૃંગાર છે એવી વાત કરવા પાછળનો તેમનો આશય પણ સ્પષ્ટ છે અને એ છે કે વ્યક્તિ સમૂહમાં માણી શકે એવી આ કૃતિ છે.

“ માનવીની પ્રામાણિકતાએ અનેકને રાહત આપી” (પૃ. ૧૨) જેમાં વ્યવહાર જીવનનો પ્રસંગ વણી લઈને કોઈ એકની પ્રામાણિકતા અનેક માટે કેવું પરિણામ લાવે છે તેની રસપ્રદ ચર્ચા કરવામાં આવી

છે. એક ધોબી ડોક્ટરના ખોવાયેલા પૈસા પાછાં આપે અને તેની પ્રમાણિકતાથી પ્રેરાઈને પૈસા ન હોય એવા ગરીબ લોકોને પણ સારવાર કરી આપવાનું ડોક્ટર વચન આપે છે. માનવીય જીવનમાં પ્રેરણાદાયક બને એવો પ્રસંગ અહીં મૂક્યો છે. બાળકોની નિર્દોષતા કેવી હોય છે તે સંદર્ભે એક પ્રસંગને રસાળ પ્રવાહમાં આલેખ્યો છે. એક નવ વર્ષના બાબાની વર્ષગાંઠ નિમિત્તે ઘણા બાળકો ભેગા થાય છે અને દરેક કઈકને કઈક ભેટ લઈને આવે છે પરંતુ આ બાળક પોતાની બધી ગિફ્ટો બધા બાળકો વચ્ચે વહેચી દે છે. આવી મોંઘી વસ્તુઓ કેમ વહેચી દીધી એવું તેની મમ્મી પૂછે છે ત્યારે તે જવાબ આપે છે કે મારી પાસે બધું તો છે મારે શી જરૂર છે. બાળકની આ વાતમાં સર્જક ધર્મોપદેશ જુવે છે. જીવનમાં જરૂરિયાત પૂરતું પોતાની પાસે રાખી બીજું અન્ય જરૂરિયાતવાળી વ્યક્તિઓને આપવું જોઈએ. વહેમ, શ્રદ્ધા-અંધશ્રદ્ધા જેવા પ્રશ્નો અંગે લેખક વિચારતા રહ્યા છે. વહેમને શ્રદ્ધા માનતા લોકોનો સહદય ભાવે વિચાર કર્યો છે. ‘બાપુ’ પાસેથી મંતરેલું પાણી લેવા તાપમાં ઊભી રહેલી લાઈન જોઈને સર્જકને આ વિચાર સ્ફૂર્યો છે. વહેમમાં પડતી પ્રજાને કોઈ બચાવી શકતું નથી એમ તેઓ સ્પષ્ટ કરે છે. તેમણે ચર્ચેલ આ પ્રશ્ન સાંપ્રત સમયમાં પણ એટલો જ લાગુ પડે છે. આજે પણ આપણને વહેમ અંધશ્રદ્ધામાં માનતી પ્રજાનો ઠેર ઠેર અનુભવ થાય છે.

મનુષ્ય જીવનમાં ‘વિવેક’ ખાતર બોદા અવાજો કાઢવા પડતાં હોય છે. જીવનમાં બનતી સહજ ઘટનાઓ દ્વારા તેમણે આ સંદર્ભને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ઘરે આવનાર જ્યારે પાછો જવા નીકળે ને દરવાજા સુધી પહોંચે ત્યારે ઘરના સભ્ય દ્વારા ‘જમીને જજો’ એમ કહેવું એ થાલો વિવેક છે, બોદો અવાજ લઈને જીવતા મનુષ્ય તરફ સર્જક ઈસારો કરે છે. “વિદ્યાકીય વાતાવરણ વિનાની સંસ્થા વિદ્યાધામ કહેવાય? (પૃ. ૪૨) એ પ્રશ્ન હેઠળ મનુષ્ય બાહ્ય વાતાવરણમાંથી ઘણું બધું શીખે છે એ વાતને કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીના કેમ્પસના વાતાવરણના ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ઈંગ્લેન્ડના કવિ હાઉસમન કેમ્પસમાંથી પસાર થાય ત્યાં એ વખતે બધાં વિદ્યાર્થી શાંત થઈ જ્યાં ઊભા છે ત્યાં જ ઊભા રહી જાય છે. લેખકે ગુજરાતની કેટલીક કોલેજો અંગે આ સંદર્ભે ચર્ચા કરી છે, જ્યાં સારું વાતાવરણ જોવા મળતું નથી.

સર્જકે રસ્તા પર જન્મતા બાળકોની ચિંતા વ્યક્ત કરી છે અને તેને માટે સમાજને જ જવાબદાર ઠેરવ્યો છે. આધુનિક માનવીને કેન્દ્રમાં રાખીને મનુષ્ય જીવન જીવવાનું વ્યાકરણ ભૂલતો જાય છે એ અંગે જીવન પ્રસંગને આધારે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. માનવી પોતાની લાગણીઓ ઉશ્કેરાઈ જાય છે ત્યારે કશાનો વિચાર કરતો નથી અને ન કરવાનું કરી બેસે છે. એરિસ્ટોટલની લાગણી સંબંધી ચર્ચાને

વણી લઈને પોતાની વાતને રજૂ કરી છે. એરિસ્ટોટલ કહે છે કે “લાગણી એના અંતિમે અનુભવવી એ સદ્ગુણીનું લક્ષણ નથી” (પૃ. ૫૫) લાગણીઓ પર સંયમની અનિવાર્યતા લેખકને જણાય છે. સંગીત પણ લાગણીઓને કાબૂમાં કરવી મહત્ત્વની બને છે. નીતિ અંગેની ચર્ચા કરતાં તેમણે નીતિ વગરના વેપારને પોતાના પગ પર કુહાડી મારવા સમાન ગણાવ્યો છે. કપડાં સીવનાર એક દરજ્જાના પ્રસંગને કેન્દ્રમાં રાખીને જીવનમાં નીતિની અનિવાર્યતા અંગે ચર્ચા કરી છે. સીવવા માટે નાખેલા કપડાં પૂરા ન આપતાં ચોરી લેતા દરજ્જાને દુકાન સારી ચાલતી હોવા છતાં તેની અનીતિને લીધે બંધ કરવી પડે છે. વધુ પડતી લાગણી પણ ક્યારેક હાનિકારક બનતી હોવાની ચર્ચા કરતો લેખ, તો વધુ પડતો શ્રમ પણ નુકશાન કારક છે એ વાતની પણ રસપ્રદ ચર્ચા સાંપડે છે. કુદરતની વાણીને ભૂલતા માનવીઓ સંદર્ભે પણ મહત્ત્વની ચર્ચા સાંપડે છે. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે આ ચર્ચામાં પ્રાચીન સંદર્ભોને આવરી લીધા છે. આ ઉપરાંત રવીન્દ્રનાથનું એક વિધાન મૂકી આપ્યું છે “ કુદરતની આજ નહિ સ્વીકારીએ તો એક દિવસ આપણાં બારણાં ખખડાવીને દંડો લઈને ઊભી રહેશે-ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ સાથે મૂડી વસૂલ કરવા” કુદરતનું ઋણ સ્વીકારવું જ રહ્યું. એ વિચારને લેખકે સ્પષ્ટ કર્યો છે. “માનવીને પરેશાન કરતાં કાલ દોષ અને સ્વભાવ દોષ” (પૃ. ૭૮) લેખમાં એક સ્ત્રીના જીવન પ્રસંગને આધારે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ બે દોષને લીધે માનવી હેરાન થતો હોય છે, કુટુંબ કલેશ થતો હોય છે, ઘણાં વ્યક્તિઓ ભૂલો સ્વીકારી શકતા નથી એમનો સ્વભાવ જ એવો હોય છે તો બીજું કાલ દોષને લીધે વિપરીત ચોંટાડ્યું હોય ત્યારે ન કરવાનું કરતો હોય છે.

માનવ જીવનનો મહત્ત્વનો પ્રશ્ન કે જે આજે પણ એટલો જ પ્રસ્તુત છે, જે ન્યાય અને અન્યાય વિશેનો. તેમના મતે અન્યાય કરનાર તો ગુનેગાર છે પરંતુ અન્યાય સહન કરનાર પણ ગુનેગાર છે. ફળોની ટોપલી લઈને જતાં ચાચાને એક ગાડીવાળો અથાડી દે છે છતાં ચાચા કશું બોલતા નથી એ ઘટનાના આધારે ઉપરોક્ત વિચારને રજૂ કર્યો છે. આ માટે બીજું એક ઉદાહરણ આપ્યું છે. ચંચી મહેતાના ‘આગગાડી’ નાટકનું. મધરાત્રીએ અંગ્રેજ અમલદારને લઈને ટ્રેન પસાર થવાની હોય ત્યારે કકડતી ઠંડીમાં થાંભલે થાંભલે મશાલ લઈને વ્યક્તિઓએ ઊભા રહેવું પડ્યું હતું. અનેક એમાં ઊભા ઊભા થીજી ગયેલા. અહીં પણ અન્યાય સહન કરીને મૂંગા થઈ જતાં માનવીઓની વાત રજૂ થઈ છે. અન્યાય સહન કરનારને પણ ગુનેગાર ગણાવ્યા છે. રૂપને ધ્યાનમાં લઈને થતાં વિવાહમાં સમય જતાં મુશ્કેલી સર્જાતી હોય છે એ વાતને પણ ઉદાહરણ દ્વારા દર્શાવી આપી છે. દેહનુ રૂપ અને દીવાસળી પરનો ગંધક બંને સમાન છે એમ લેખક કહે છે. રૂપ પણ દીવાસળીના ગંધક માફક ટૂક સમય માટે જ હોય છે. રૂપથી આકર્ષિત થઈને થયેલા લગ્નોમાં પણ અમુક સમય પછી તિરાડો પડતી હોય છે. સ્થૂળ આકર્ષણ કરતાં સૂક્ષ્મ આકર્ષણ સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધોને ટકાવી રાખવા મહત્ત્વનું બને છે એમ લેખક કહે છે. અધ્યાપકનું વિદ્યાર્થી જીવનમાં

ઘણું મહત્ત્વ રહેલું છે ત્યારે એક અધ્યાપક કેવો હોવો જોઈએ એ અંગેની ચર્ચા “પુણ્યસલિલા ગંગાની જેમ વિદ્યાને વહાવે તે અધ્યાપક” શીર્ષક અંતર્ગત કરી છે. આધ્યાપક તૈયારી સાથે વર્ગમાં જાય એ અનિવાર્ય છે પરંતુ પોતાના પસંદગીના મુદ્દા પર પંખી માફક અનુકૂળ પવનમાં સેવારો મારતા પંખી જેવો હોવો જોઈએ.

‘નીડરતા’ અને ‘વીરત્વ’ બે બાબતો સત્યના માર્ગે ચાલવા અનિવાર્ય છે. લેખકે અભય અને વીરત્વ વગર સત્યની માવજત થતી નથી એ વાતને ઉદાહરણ દ્વારા રજૂ કરી છે. તમે બેઠા હોય અને ત્યાંથી ગાય પસાર થાય અને પાછળ શોધતો શોધતો કસાઈ આવે અને પૂછે કે ગાય કઈ દિશામાં ગઈ તો તેને ખોટું કહેવું કે સાચું એ પ્રશ્ન લેખકના મન પર બાલ્યાવસ્થાથી કબજો જમાવે છે. કસાઈ સાથે ખોટું બોલવું એ પણ પાપ છે અને ગાય વિશે સાચી માહિતી આપી દેતો કસાઈ ગાયને શોધી મારી નાખે ત્યારે પણ પાપ લાગે. આવા પ્રશ્નના સમાધાનરૂપ માર્ગની લેખકે ચર્ચા કરી છે. કસાઈને સાચી માહિતી આપી દેવી અને કસાઈ સાથે લડીને ગાયને બચાવવી. વીરત્વ અને નિર્ભયતા જેવા ગુણો વગર સત્યની માવજત કરી શકાતી નથી. ટૂંકમાં ખોટું ન બોલવું પડે એ માટે લડી લેવાની તૈયારી રાખવી પડે. ભગવતગીતામાં દૈવી અને આસુરી સંપતિની જે વાત થઈ છે તેમાં દૈવી સંપતિમાં પહેલું સ્થાન અભયનું અને એરિસ્ટોટલે કરેલી ચર્ચામાં ગુણોના પાયામાં ‘કરેજ’ ની વાત બહાદુરીને નિર્દેશે છે એમ તેમનું માનવું છે. ‘અભય’ અને ‘વીરત્વ’ દ્વારા સત્યની જીત ગાંધીજીના જીવનમાંથી પણ શીખવા મળે છે જેનો પણ તેમણે ખ્યાલ આપ્યો છે.

કુદરતી વનસ્પતિનો મનુષ્ય જીવનમાં ઘણો ઉપકાર રહેલો છે એ વાતને એક વૈધ કાકા અને દવા લેવા આવતા સેઠના પ્રસંગ દ્વારા સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. સેઠને વૈધ કાકાની દવાથી સારું થઈ જાય પરંતુ આહારમાં કાળજી ન રાખતા વારંવાર દવા લેવા આવે છે ત્યારે વૈધકાકા દ્વારા કહેવામાં આવે છે કે હું કેટલી વનસ્પતિઓને જડ મૂળમાંથી ઉખાડું છું. વારંવાર હું તેમનો નાશ કરું છું એ માટે મારો જીવ ચાલતો નથી. વૈધ કાકા કુદરતી વનસ્પતિની કિંમત કરે છે. આ ઘટનાને આલેખી લેખક કુદરતી વનસ્પતિના માહાત્મ્યને ચીંધે છે.

મનુષ્ય અને સમાજ વચ્ચે બરડ સંબંધો વિશે ચર્ચા કરતો લેખ પણ મહત્ત્વનો છે. જેમાં ફ્રેંચ લેખક વિક્ટર હ્યુગોની વિખ્યાત નવલકથા ‘લા મિઝરેબલ’ ના એક પ્રસંગ દ્વારા સમાજ દ્વારા થતાં અન્યાયના પરિણામે મનુષ્યમાં કેવું પરિવર્તન થઈ જાય છે તેની સરસ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. નવલકથાનો નાયક ગરીબ ખેડૂતનો દીકરો વાલ્જયાં નાના ગૂનાને લીધે મોટી સજા ભોગવે છે.

બહેનના સાત બાળકો માટે કપરી પરિસ્થિતિમાં ભઈંધારાની દુકાનમાંથી પાવ રોટી માટે ચોરી કરતાં પકડાઈ જાય ઓગણીશ વર્ષની સજા આપવામાં આવે છે. અને સજા પૂરી થતાં બહાર આવે છે ત્યારે તેનું લાગણીવિશ્વ સાવ સૂકાઈ જાય છે અને તે માત્ર પત્થર સમાન બની જાય છે. લેખક અહીં એ સૂચવવા માંગે છે કે ચોરી કરવી ગૂનો છે પરંતુ ચોરી કરવા પાછળના કારણોને સમજ્યા હોત તો આ પરિસ્થિતિ ન સર્જાય હોત. સમાજે આ વ્યક્તિને જે અન્યાય કર્યો તે ન થયો હોત. સાથે સાથે સાહિત્ય ઘટનાઓની આરપાર જોવાની દ્રષ્ટિ આપે છે, એ વાતને લેખક પુરસ્કારે છે.

જલરાશિ પર નૌકાવિહારના શોખીન એક વયોવૃદ્ધના પ્રસંગને ટાંકીને એક ક્ષણમાં ગમતું હોય એવું અણગમતું બની જાય એ વાતને સરળ રીતે મૂકી આપી છે. એક સરોવરમાં નૌકા વિહાર દરમ્યાન પવનનું જોર વધતાં મહામુસીબતે મુસાફર પાછો ગૃહ સુધી પહોંચી શકે છે. ત્યાર પછી જીવનમાં ક્યારેય નૌકાવિહાર કરતો નથી. જીવનમાં એવી ઘટનાઓ બનતી હોય છે જેના દ્વારા વધારે ગમતું હોય તે અણગમતું બની જાય છે. લાગણી અને વિવેકની અનિવાર્યતા અંગેની ચર્ચા “ લાગણી અને વિવેક વિના ધન, વિદ્યા, સત્તાથી શું ?” (પૃ. ૧૨૪) એ લેખ અંતર્ગત કરી છે, જ્યાં લાગણી, પ્રેમ, માનવતા ન હોય ત્યાં ધન, વિદ્યા હોય સત્તા હોય તેનો કશો અર્થ રહેતો નથી. પિતાજી સાથે બીલીમોરામાં રહેતા એ સમયનો એક પ્રસંગ પણ માનવતાને પુરસ્કારે છે જેની અહીં ચર્ચા કરવામાં આવી છે. લેખકના પિતાજી ફરવા નીકળે છે ત્યારે વિદ્યાર્થીઓને ગિલોલ વડે એક હોલાને મારી પકવી ખાતા જુવે છે. એ પ્રસંગ તેમણે હચમચાવી મૂકે છે અને આ ઘટના જોઈને આવા વાતાવરણમાં કેમ રહેવાય એમ તેમણે લાગે છે.

ચલ મન વાટેઘાટે (ભાગ-૪)

આ સંગ્રહમાં પણ ‘મુંબઈ સમાચાર’ માં પ્રકાશિત લેખોનું સંપાદન કરવામાં આવ્યું છે. આ સંગ્રહમાં જીવન સાથે જોડાયેલા મૂલ્યો પર કરેલી મહત્ત્વપૂર્ણ ચર્ચાઓ સાંપડે છે, સંગ્રહના પ્રથમ લેખમાં માત્ર સુખ જ નહિ કલ્યાણની ઈચ્છા રાખવાની વાત વણાઈ છે. કલ્યાણ ને છોડીને સુખ પાછળ દોડતા માનવીઓને કેન્દ્રમાં રાખીને આખી ચર્ચા કરી છે. સંસારમાં માત્ર સુખથી જ જીવન ચાલે એમ સમજી પોતાના જીવનને દુઃખથી બચાવીને ઘણાં ચાલે છે. પરંતુ આ પ્રકારના મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ દુર્બળ બની જાય છે એમ તેઓ માને છે. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના એક વિધાન દ્વારા પોતાની વાતને સ્પષ્ટ કરે છે. રવીન્દ્રનાથનું એ વિધાન જોઈએ જેમાં આ વાત વણાયેલી છે “ પૃથ્વીમાં આવીને જે વ્યક્તિએ દુઃખ ન જોયું તેને ઈશ્વર તરફથી તેનો પૂરો હિસ્સો ન મળ્યો તેનું ભાથું ઊણું રહી ગયું સમજવું.”(પૃ. ૦૫) દુખને મહાન ગુરુ, ભ્રમણાઓ તોડી વાસ્તવિકતાઓનું ભાન કરાવનાર અને ભ્રમણાઓને નિર્મળ કરનાર તરીકે જુવે છે. ‘માત્ર જન્મ આપે તે નહીં; પ્રેમથી ઉછેરે તે મા-બાપ !’ (પૃ. ૦૭) બાળક આવતી કાલનું ભવિષ્ય છે ત્યારે તેના મા- બાપે પ્રેમથી ઉછેરવા જોઈએ એ વાતને રજૂ કરી છે. એક અનાથ બાળક રસ્તે અન્ય બાળકો સાથે લડાઈ કરે છે તેની સાથે વાતચીત દરમ્યાન જાણવા મળે છે તેનો બાપ મૃત્યુ પામ્યો અને મા બીજા સાથે ભાગી ગઈ. લાગણી, પ્રેમથી વંચિત રહી જતાં બાળકોની ઘવાયેલી લાગણીઓ કુટુંબ, સમાજ માટે વિકટ પરિસ્થિતિ સર્જે છે એ વાતને લેખકે મૂકી આપી છે. ‘જગત તો ગમે તે બોલે’ નિબંધિકામાં એક મહત્ત્વનાં વિચારને વણી લીધો છે. એક નાનકડી છોકરી એક વાર દોડની હરીફાઈમાં પડી જાય છે અને બધા તેની મશ્કરી કરે છે ત્યાર પછી એ છોકરી કદી ભાગ લેતી નથી. લોક મશ્કરી કરે, હસી કાઢે એવી બીકે કાર્ય કરવાનું બંધ કરી દઈએ તો મરવાનો વારો આવે. આ જગત તો મન ફાવે તેમ બોલી શકે છે એટલે હાર ન માનવી જોઈએ. જીવન કાર્યમાં અગ્રિમતાના વિવેક સંદર્ભે પણ ચર્ચા કરી છે. જરૂરી કાર્યને પ્રથમ મહત્ત્વ ન આપીએ અને અન્ય કાર્યમાં રોકાઈ જઈએ ત્યારે ઘણીવાર ભયંકર પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થાય છે. જીવનમાં ક્યા કાર્યને ક્યારે કરવું એ વિશે મહત્ત્વનો સંદેશ વણાયેલો જોવા મળે છે. માનવીય સમાજમાં જોવા મળતી અપશુકનની વિચારસરણી ઉપર ચર્ચા કરતો લેખ પણ

ધ્યાનાકર્ષક બને છે. તેમનાં ઘરે આવેલ એક મહેમાન વ્યક્તિ ટેબલ પર ‘મહાભારત’ ગ્રંથ જોતાં ઘરમાં કલેશ થતાં હોવાનું માની લે છે ત્યારે લેખક સમજાવે છે કે મહાભારતે મને જીવનનું વ્યાકરણ શીખવાડ્યું છે. ત્યાર બાદ જમતા પહેલા હાથ પગ બરાબર ન ધોયા હોય અને પગની પાની કોરી રહી જાય તો એમાં રહીને કળિ પ્રવેશે છે, બિલાડીનું આડા ઊતરવું અપશુકન ગણાય, વિધવા સ્ત્રીનું સામે મળવું અપશુકન ગણાય. આવી વિવિધ માન્યતાઓ ધરાવતા માનવીઓને કેન્દ્રમાં રાખીને ચર્ચા કરી છે. પ્રજા જીવનમાં પ્રચલિત વહેમોનો ખ્યાલ આપ્યો છે. યુદ્ધમાં અને તોફાનોમાં થતી માનવોની પરિસ્થિતિનો એક કડ્ડા કિસ્સો મૂકી આપ્યો છે. ૧૯૪૫ માં નાગાસાકી પર થયેલી બોમ્બ વર્ષામાં એક પરિવારના જીવન સાથે ઘટેલી ઘટનાઓ દ્વારા યુદ્ધ કેવી ભયાનક પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરે છે તેનો ખ્યાલ આપ્યો છે. પ્રજાઓ ત્યાગ અને બલિદાન જેવી ભાવનાઓથી ટકી છે. દરેક દેશ પાસે બલિદાન, ત્યાગ ભાવનાઓની કથાઓ છે. આ સંદર્ભે જાપાનની એક બલિદાનને વ્યક્ત કરતી કથા રજૂ કરી છે. દરિયાકાંઠે નાનકડા ગામનો એક વૃદ્ધ બીમાર હતો એટલે કામ પર જતો નથી. ગામલોક બધા તળેટીમાં કામ કરવા જતાં રહેલા. બીમાર વૃદ્ધે બારીમાંથી દરિયાઈ ભયંકર મોજાને ઘસી આવતા જોયાં પરંતુ તેની ખરાબ હાલત અને સમયના અભાવે તે તળેટીમાં જઈને ગામલોકને જાણ કરી શકે એમ હતું નહિ જેથી પેલો વૃદ્ધ કપડાં ભેગા કરીને બાળે છે. આમ કરવાથી આગ લાગે અને આગને જોઈને ગામલોક દોડી આવે. સમુદ્રના ઉપરના ભાગે, અને સમુદ્રના દૂરથી આવતા મોજાથી બચી જાય છે. વૃદ્ધનું ઘર બળી જાય છે પણ ગામ આખું બચી જાય છે. આ કથામાં વણાયેલી ત્યાગની ભાવનાને લેખક દર્શાવે છે. “ મહાવાક્યોના દલ થોડાંક ખૂલે, થોડાંક બીડેલા રહે” (પૃ. ૩૨) આ નિબંધિકામાં લેખક વડોદરા રહેતા એ વખતના એક પ્રસંગની ચર્ચા કરી છે. માતા ગામડે ગયેલા એ વખતે જમવાનું લેખકે બનાવવું પડતું. પિતા બહાર હતા એટલે મોડા આવવાના હતાં એવા સમયે સાધુઓનું આવવું અને જમવાનું માગવું. એક જ વ્યક્તિ જમી શકે એટલું જ જમવાનું બચ્યું હોય અને કોલેજ જવાની ઉતાવળ હોય લેખક સાધુઓને ભોજનની ના પાડે છે પરંતુ લેખકને લાગે છે કે હવે આ સાધુઓ આખો દિવસ ઉપવાસ કરશે એટલે સાધુઓને બોલાવી જમાડે છે ત્યારે સાધુ દ્વારા કહેલું વાક્ય ‘સંતો તપ વડે પૃથ્વીને ધારણ કરે છે’ જે યાદ રહી જાય છે. ધીરે ધીરે આ વાક્યનો મર્મ પામવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ પ્રસંગ દ્વારા લેખક એક સત્ય રજૂ કરે છે કે જીવનમાં મહાવાક્યોના અર્થો સરળતાથી પામી શકાતા નથી એમાં ગહન ચિંતન હોય છે.

ગરીબીની વાસ્તવિક સ્થિતિને આલેખતા બે પ્રસંગો નોંધ્યા છે જેમાં ગરીબીને લીધે અનાજ ખાઈ શકતા નથી અને બીમાર પડે છે ત્યારે સારવાર કરાવી શકતા નથી. કોઈનું સારું ઈચ્છવા માટેની લાગણીઓ પણ ક્યારેક અત્યાચાર કરતી હોય છે એ વાતને પણ એક પ્રસંગ દ્વારા સમજાવવાનો પ્રયાસ

કર્ચો છે. એક ગૃહસ્થને ત્યાં જમવાનું આમંત્રણ મળતા લેખક જમવા જાય છે ત્યારે એ વ્યક્તિની લાગણી જોઈને ખુશ થઈ જાય છે. જીવનમાં મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેનો પ્રેમભાવ ઓછો થઈ રહ્યો છે એવા સમયે કોઈક લાગણીવાળું મળી જાય તેનો આનંદ લેખકને મન અનેરો છે.

પુસ્તકો જ્ઞાનનો ભંડાર છે પરંતુ બાળકોના મા-બાપ પુસ્તકો માટે પૈસા ખર્ચવા તૈયાર થતાં નથી. પુસ્તકો જ્ઞાનનું સાધન છે પરંતુ ઉપયોગ કરનાર અને પોતાના બાળકોને વાંચવા પ્રેરી શકે એવા મા-બાપ ન હોય તો પુસ્તકોમાં જ્ઞાન છે તે કોના માટે એ વાતની ચર્ચા પણ રસપ્રદ રીતે કરી છે. કોઈએ આપેલું પ્રોત્સાહન કોઈનમાં રહેલી છૂપી શક્તિઓ બહાર લાવી શકવાની ક્ષમતા ધરાવે છે તેની ચર્ચા કરતો લેખ મહત્ત્વનો અને એક સંદેશરૂપ બને છે. પોતાના આ વિચારના સમર્થન રૂપે એક ઉદાહરણ રજૂ કર્યું છે. જેમાં દોસ્તોએવ્સ્કી શરૂઆતમાં એક નવલકથા લખે છે. એ સમયના વિવેચક બેલન્સ્કીને વાંચવા આપે છે. વાંચ્યા બાદ બેલન્સ્કી દોસ્તોયવ્સ્કીમાં એક મહાન લેખકના દર્શન કરે છે અને કહે છે “ રશિયાના એક મહાન લેખકનાં તમારામાં દર્શન કરું છું.” (પૃ. ૫૮) આ વાક્યનો દોસ્તોએવ્સ્કી પર ખૂબ પ્રભાવ પડે છે. અને દોસ્તોએવ્સ્કી ત્યાર પછી ઘણું લખીને પોતાની છાપ ઊભી કરે છે. આ રીતે કોઈના હકારાત્મક વિચારો પણ કોઈની દિશા બદલી શકે છે એ વાત ઉચિત ઉદાહરણ દ્વારા રજૂ થઈ છે.

“આંજીને ચાલ્યો જતો પ્રકાશ નહીં, સ્થિર દીવા જોઈએ” (પૃ. ૬૪) આ નિબંધિકામાં જીવનના એક રોજબરોજના પ્રસંગ દ્વારા પોતાની વાતને રજૂ કરી છે. જેમ અંધારામાં રસ્તા પર ચાલતા સમયે કોઈ ગાડીવાળો આવે તે સમયે તેના પ્રકાશથી આપડી આખો અંજાઈ જાય છે પછી થોડાં સમય માટે કશું જ દેખાતું નથી. તેમ મનુષ્ય જીવનમાં સ્થિર ટમટમતા દીવાની અપેક્ષા લેખકે રાખી છે. પંડિત સુખલાલજીને ટમટમતા દીવા સમાન ગણાવ્યા છે તો સાથે સત્પુરુષોના મહિમા અંગે ચર્ચા કરી છે. સત્પુરુષો પાસે ગાળેલો સમય મનને પ્રકૃતિલત કરે છે. જીવન જીવવા માટે માત્ર સલામતી જ નહિ પરંતુ હુંફની અનિવાર્યતા, સંસ્કારનું ભાથું એક પેઢીએ બીજી પેઢીને આપવું, મુસીબતના સમયમાં સાક્ષીભાવ કેળવવો જેથી કોઈ મુશ્કેલી વિના તેમાંથી પસાર થઈ જવાય, શિક્ષણ અને ચારિત્ર્ય વચ્ચે પડી રહેલી તિરાડો જેવા વિષય પર પણ રસપ્રદ અને ચિંતનાત્મક ચર્ચા કરી છે.

સમાજમાં ઘણાં લોકો એવા હોય છે જે પૈસે ટકે સુખી હોય તો બધું કામ નોકરો પાસે જ કરાવે પોતે કશું કરતાં નથી. કામ ન કરવાથી માત્ર હુકમ કરવાથી જ ગૌરવ જળવાતું હોય એવા ભ્રમમાં રહેતા મનુષ્ય માટે એક સંદેશરૂપ ચર્ચા ‘કામ ન કરવાથી ગૌરવ જળવાય એતો ભ્રમ !’(પૃ. ૮૯) અંતર્ગત

કરી છે. ઉદ્યોગપતિને ત્યાં જમવાના આમંત્રણ નિમિત્તે ગયેલા લેખકે રસોડામાં કામ કરતાં માજીના જીવનને ધ્યાનમાં રાખીને ઉપરોક્ત સંદેશ આપ્યો છે. ઘરમાં નોકરો હોવા છતાં જાતે જ કામમાં રચ્યા પચ્યા રહેતા માજી કામ કરીને ગૌરવ અનુભવે છે. જીવનમાં શરીર સાથે બુદ્ધિના વિકાસની અનિવાર્યતા દર્શાવી છે તો તુલસી માહાત્મ્યની ચર્ચા કરતો લેખ માનવ જીવનમાં તુલસીના મહત્ત્વને ચીંધે છે. તુલસી સાથે સંબંધિત પૌરાણિક સંદર્ભોનો ખ્યાલ આપ્યો છે. ‘વિષ્ણુપ્રિયા’ તરીકે ધર્મગ્રંથોમાં ઓળખાતી તુલસીના સંસ્કૃતમાં વિવિધ નામ નિર્દેશો થતાં રહ્યા છે જેનો ખ્યાલ અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ આપે છે. રોગો સામે રક્ષણ આપતી એક ઔષધિ તરીકે તુલસીના માહાત્મ્યને ચીંધી આપે છે. આજનો માનવી તુલસી ઉગાડવાને બદલે તંબાકુ ઉગાડી ધન કમાવવા પાછળ વ્યસ્ત બન્યો છે. હજારો વર્ષોથી સ્વીકારાયેલા તુલસીના મહત્ત્વને સ્વીકારીને ચાલવાની અનિવાર્યતા તેમના આ લેખમાં પ્રગટ થઈ છે. ભગવાન રમણ મહર્ષિના આધ્યાત્મિક જીવનને રેખાકિત કરતો લેખ પણ મહત્ત્વનો છે. જેમાં રમણ મહર્ષિને પ્રાપ્ત થયેલ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન, સ્વભાવગત સરળતા જેવા વ્યક્તિત્વ વિશેષો સાથે સંકળાયેલા પ્રસંગોની ચર્ચા કરી છે. જગવિખ્યાત લેખક સમરસેટ મોમ સાથે રમણ મહર્ષિનો કિસ્સો જેમાં રમણ મહર્ષિની શક્તિનો પરિચય થાય છે, સમરસેટ મોમનું મહર્ષિ રમણને મળવા જવું અને બીમાર થઈને બેભાન થવું, મહર્ષિનું પાસે જઈને બેસવું અને સમરસેટનું સારા થઈ જવું આ ઘટનાનો મોમ પર પ્રભાવ પડ્યો અને તેમની નવલકથા ‘ધ રેઝર્સ એજ’ ની આધ્યાત્મિક ભૂમિકા મહર્ષિને આભારી હોવાનું લેખક જણાવે છે. જીવનના વ્યવસાયનો પ્રભાવ પણ જીવન ધોરણ પર અસર કરતો હોય છે એ મર્મને ઉચિત પરિપ્રેક્ષ્યમાં લેખક રજૂ કરે છે. “ સડેલાને દૂર ન કરીએ તો એ નરવાંને બગાડે !” (પૃ. ૧૧૪) આ લેખમાં જય પ્રકાશનું રેખાચિત્ર આલેખાયું છે. અમેરિકામાં અભ્યાસ માટે જાય છે જ્યાં અભ્યાસ સાથે નોકરી કરવી પડતી, ત્યાં એક પઠાણ ભાઈ એક કામ શોધી આપે છે ટોપલાંમાંથી સળેલાં ફળો દૂર કરવાનું. ત્યાર પછી ભારતમાં જાહેર જીવનમાં પણ આજ કાર્ય કર્યું છે. કાંતિ તેમનાં જીવનનું ધ્યેય, સામાજિક ન્યાય, માનવ અધિકારોનું જતન જેવા ઉદ્દેશ્યો તરફ તેમનું જીવન ગતિમાન રહ્યું છે. ગાંધીજીની જેમ સત્તાની લાલચમાંથી મુક્તિ, ત્યાગ, સેવા માટે જીવન સમર્પિત કરનાર જય પ્રકાશને લેખકે ‘ગીતાબોધ્યા કર્મયોગના યોગીઓ’ તરીકે ઓળખાવ્યા છે. જેલની ઊંચી દિવાલ કૂદી ભાગી જઈને ભૂગર્ભમાં રહીને પત્રિકાઓ દ્વારા સ્વાતંત્રતા માટે કાર્ય કરનાર જયપ્રકાશના એક સ્વાતંત્ર્ય સેનાની તરીકેના જીવન પ્રસંગોનું આલેખન કર્યું છે. સુંદરને સુંદરતમ બનાવવાનું માનવીય કાર્ય આધુનિકયુગમાં અને આધુનિકનગરો વચ્ચે ભુલાતું લેખકને જણાયું છે. આ સંદર્ભને સ્પષ્ટ કરવા તેમણે બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાનના એક પ્રસંગને કેન્દ્રમાં રાખીને ચર્ચા કરી છે. ભારતના એક સમયના વાઈસરોય લોર્ડ વેવેલના એક અદભૂત જીવન પ્રસંગ દ્વારા માનવીય દ્વારા

રચિત સૌંદર્યની મહત્તાને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધના સમયે રાતના અંધકારમાં પુરઝપાટે જતી કારમાં એથેન્સ તરફ જાય છે. ઉપર જો બોમ્બર વિમાન દેખાય તો જ કાર રોકવાનું શોફરને જણાવે છે પરંતુ વહેલી સવારે શોફર કાર થંભાવી દે છે. બોમ્બર વિમાન વગર કાર થંભાવી હોય તે શોફર પર ગુસ્સે થાય છે પરંતુ શોફર આંગળી ચીંધી કશુંક બતાવે છે, એ દ્રશ્ય જોઈને રાજપુરુષ અવાક બની જાય છે. સુર્યના કિરણો પડવાથી દેવી એથેનની મૂર્તિ સૌંદર્યરૂપે શોભી રહી છે. રાજપુરુષ પોતાની જાતને ધન્ય માને છે. આ ક્ષણ તેમના જીવનની ધન્ય ક્ષણ બની રહે છે. લેખક નોંધે છે કે ‘યુદ્ધના ઓથાર ઉપર સૌંદર્યનો વિજય હતો’ (પૃ. ૧૧૯) આવા પ્રસંગાલેખન દ્વારા માનવસર્જિત સૌંદર્યનું મહત્ત્વ ચીંધી આપતો આ રસપ્રદ અને સંદેશરૂપ પ્રસંગ લેખકે આલેખ્યો છે. વિદ્યાને રૂપ અને ધનથી ઊંચી ગણાવી છે, રૂપ અને ધન જે ગમે ત્યારે છીનવાઈ જાય છે પરંતુ વિદ્યા કોઈ છીનવી શકતું નથી અને પ્રેમ દ્વારા અહંકાર, દ્વેષ, ક્રોધ વગેરે દુર્ગુણો ટકતા નથી એમ તેઓ જણાવે છે.

ચલ મન વાટે ઘાટે (ભાગ -૫)

માનવીય મૂલ્યો ઉપર વિચારણા કરતા લેખો પાંચમા ભાગમાં સંપાદિત થયા છે. માનવીય જીવનને ઉન્નત કરતી વિચારસરણી અનિરુદ્ધ ભ્રમભટ્ટ આવા લેખો રૂપે રજૂ કરતાં રહ્યા છે. ક્વચિત જીવનમાં ઘટિત પ્રસંગોને આધારે તો ક્વચિત મહાપુરુષોના ઉદાહરણો દ્વારા રસપ્રદ રીતે અને સરળ ભાષામાં રજૂઆત કરે છે પરિણામે આવા લેખો લોકભોગ્ય બનતા જણાય છે. લોકને કેન્દ્રમાં રાખીને ચર્ચા વિચારણા કરી છે. વાણીનો વિવેક માનવીય જીવનનું અગત્યનું પાસુ છે. ઉચિત વાણી દ્વારા પરસ્પર પ્રેમ વિકસે છે તો કડવી વાણી કલેશ અને દ્વેષ જેવા ભાવોને જન્મ આપે છે. આ સંદર્ભને સ્પષ્ટ કરવા માટે પશ્ચિમની એક રસપ્રદ લોકકથાને ઉદાહરણ રૂપે મૂકીને ચર્ચા કરી છે, જેમાં કયા સમયે શું બોલવું અને કયા સમયે શું ન બોલવું એ વાત વણાયેલી છે. જંગલમાં જતા શિકારીને ખોપરી મળે છે. શિકારી ખોપરીને પ્રશ્નો પૂછે છે અને ખોપરી જવાબ આપે છે. શિકારી આ વાત રાજાને કહે છે. સત્યની તપાસ માટે રાજા સિપાઈઓને મોકલે છે પરંતુ ખોપરી કોઈ જ ઉત્તર આપતી નથી. શિકારી ખોટું બોલ્યાની આશંકાએ સિપાઈઓ તેનું માથું કાપી નાખે અને પેલી ખોપરીની બાજુમાં ફેંકી દે છે. પેલી ખોપરી પૂછે છે પેલા શિકારીની ખોપરીને તને અહીં કોણ લાવ્યું ત્યારે તે જવાબ આપે છે કે ‘બોલકાપણું’. અનિરુદ્ધ આ લોકકથા દ્વારા સમાજમાં વ્યાપ્ત ગમે ત્યારે ન બોલવાનું બોલતા માણસોને વાણીનો મહિમા સમજાવે છે. માનવીય સભ્યતા પર પડેલા શાપિત શિક્ષણ પર લેખકનો કટાક્ષ કરતો લેખ પણ મહત્ત્વનો જણાય છે. ડી. એચ. લોરેન્સના કાવ્યનો વર્ણનીય વિષય કઈક આવો જ છે જેને લેખક કેન્દ્રમાં રાખીને ચર્ચા કરી છે. પ્રથમ નાગને જોઈને કવિ ધન્યતા અનુભવે છે પરંતુ નાગ ઝેરી હોય છે એવું પરંપરિત શિક્ષણ નાગને

મારવા મજબૂર કરે છે. કવિનો નષ્ટ પામતા પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય તરફ ઈશારો રહ્યો છે. નાગ જેવા જંગલના અધિરાજ પર પથ્થર ફેંકીને આપણે તેનું સૌંદર્ય પામતા નથી પરંતુ વેડફી દઈએ છે. ગુમાની કરતાં સ્વમાની હોવું ઉચિત છે એ વાતને સમજાવવા મહાત્મા લીયો ટોલ્સટોયનો જીવન સંદર્ભ અને તેમની વાર્તાને ટાંકી છે. સસલાને પોતાની તેજ ગતિનું અભિમાન હતું. શેળા સાથે દોડની હરીફાઈ કરે છે. પરંતુ શેળો પોતાની બુદ્ધિથી સસલાને હરાવે છે. માનવીના જીવનમાં ક્ષણના મહત્ત્વને લિયો ટોલ્સટોયના જીવન સંદર્ભે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમણે ટોલ્સટોય મહાત્મા બન્યા એ પાછળની ભૂમિકા રૂપ જીવન પ્રસંગને આલેખ્યો છે. લગ્ન પહેલા અનેક સ્ત્રીઓ સાથે સંબંધ બાંધે છે પરંતુ તેમના લગ્ન સોફિયા સાથે થાય છે. ટોલ્સટોય પોતાના જીવન અંગે બધી વિગતો ડાયરીમાં નોંધતા એ ડાયરી સોફિયાને આપે છે. સોફિયા મનથી ટોલ્સટોયને ચાહતી હોય છે જ્યારે તેને ડાયરી આપવામાં આવે છે ત્યારે ડાયરી વાંચતી નથી પરંતુ ટોલ્સટોય પ્રૌઢ થાય છે ત્યારે એ ડાયરી દ્વારા હકીકત સોફિયા જાણે છે અને એક મજૂરણ બની ટોલ્સટોય પાસે પહોંચે છે પરીક્ષા કરવા. એ પણ ટોલ્સટોય જાળવી શકતા નથી. આ પ્રસંગ દ્વારા અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે માનવીય જીવનમાં પણનું મહત્ત્વ અને તેને જાળવવાની સમજણની અનિવાર્યતા તરફ ઈશારો કર્યો છે. ટોલ્સટોય દંપતીના મનમાં લગ્નનાં જુદાં અર્થ ! (પૃ. ૧૯) લિયો ટોલ્સટોય જીવનમાં અનેક મજૂરણ સ્ત્રીઓને ભોગવતો. આધ્યાત્મિક અને પશુતુલ્ય એમ બે ભાગમાં પોતાની જાતને વહેરે છે. ટોલ્સટોયમાં પરિવર્તન આવે છે. એ આધ્યાત્મિકતા તરફ વળે છે, જાતીય સંબંધને પાપ માનતા થઈ જાય છે. તેમના જીવન અને આદર્શોનો પ્રભાવ તેમની ‘કુત્લર સોનાતા’ નવલકથા ઉપર પડ્યો છે. જેનો વિરોધ થયેલો. લગ્નને તિલાંજલિ આપવાની વાત આ નવલકથામાં પ્રગટ થઈ છે. પરંતુ તેર પ્રસૂતિઓ અને ત્રણ કસુવાવડ થઈ એવી તેમની પત્ની ટોલ્સટોયના આવા વિચારો સાથે સહમત થતાં નથી. આવા ટોલ્સટોયનું જીવન અને તેની માન્યતાઓનો લેખકે પરિચય આપી ક્ષણને સાચવવાની મહત્તાને ચીંધી છે.

રસોડામાંથી આયુર્વેદ દૂર થતો રહ્યો છે એ અંગે ચિંતાઓ વ્યક્ત કરતો લેખ પણ મહત્ત્વનો છે. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી દ્વારા રચિત ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ નવલકથાની ઘટનાનું ઉચિત ઉદાહરણ આપી આયુર્વેદના મહત્ત્વને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. લીલાવતી જે દાળ બનાવે છે તેમાં હળદર નાખતી નથી તેની કરકસર કરવાની ટેવને લીધે નાની ઉંમરમાં ક્ષયનો ભોગ બને છે. હળદરમાં લોહી સુધારાનો ગુણ હોવાનો પણ લેખકે ઉલ્લેખ કર્યો છે, દવાઓની બાબતમાં થતી દેખાદેખી, જીવનમાં બધી બાબતોમાં અન્યની સલાહ ન લેવી વગેરે વિષયો પર ચર્ચા કરેલી સાંપડે છે. વિવેકહીન પ્રવૃત્તિ માનવને હડધૂત બનાવે છે, પૈસાને ન જીરવી શકનાર અન્યનું અપમાન કરતો હોય છે. જીવનમાં બીજાને સારું લગાડવા માટે પોતાનું નુકશાન કે અન્યનું નુકશાન ન કરવું જોઈએ જેવા વિષયોને પણ સરળ ભાષામાં સમજાવ્યા છે.

“ સંબંધની પવિત્રતા મહત્ત્વની કે ધનનું મહત્ત્વ” (પૃ. ૬૧) સમાજમાં લગ્ન સમયે થતાં સોદાઓ જેમાં સંબંધોની કશી કિમત રહેતી નથી. આ એક ગંભીર સમસ્યા છે જે ધીરે ધીરે વધતી રહી છે તેમણે યજ્ઞેશ શુક્લની નવલકથા ‘જીવતા સોદા’ને આ સંદર્ભે યાદ કરી છે. તો રવીન્દ્રનાથ દ્વારા કથિત એક વિધાન “લગ્નના અનુષ્ઠાનમાં હજીએ બધી પ્રથામાં, રિવાજોમાં અને કાયદાઓમાં આપણે જંગલી યુગમાં જ છીએ” (પૃ. ૬૩) રવીન્દ્રનાથની ઉપરોક્ત વાત અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટના વિચારને વધુ સ્પષ્ટ કરે છે. માનવ સંબંધોમાં ક્રાંતિની અપેક્ષા તેમણે રાખી છે. માણસને જન્મજાત સંસ્કાર સારા ન મળ્યા હોય તો પણ ધીરે ધીરે તેમાંથી મુક્ત થઈ શકે છે. મુંબઈથી અમદાવાદ ટ્રેનમાં મુસાફરી દરમ્યાન બનેલ કિસ્સાને મૂકીને માણસનું નીચપણું કેટલી હદે હોય તે દર્શાવ્યું છે. એક વ્યક્તિ ટ્રેનમાં પોતાના પરિવાર સાથે ભજ્યા ખાઈને વધેલા મરચા આપવા બારી બહાર એક ભીખ માંગતા છોરાને ઊભો રાખીને આપવા હાથ લાંબો કરે છે પરંતુ છોકરો પડીકું લેતો નથી કારણકે એમાં માત્ર મરચાં જ હતાં. આ પ્રસંગ લેખકને આઘાત આપે છે. આવા સંસ્કારવિહીન માણસો પર દયા આવે છે. લેખકે આ વાતને સ્પષ્ટ કરવા ચેખવના વિચારોને ઉદાહરણ રૂપે મૂક્યા છે, જેમાં ચેખવ પણ જીવનના એવા સંસ્કારોમાંથી મુક્ત થવા મથે છે એ વાત વણાયેલી છે. ચેખોવ નોંધે છે કે “ મારામાં રહેલું ગુલામીનું લોહી હું સતત સભાનપણે ઘૂંટડે ઘૂંટડે ચૂસીને બહાર ફેંકતો રહ્યો છું.”(પૃ. ૭૧) માણસ જન્મજાત સંસ્કારો જો સારા હોય તો તેમાંથી મુક્ત થઈ શકે છે એ સમજાવવાનો આશય લેખકનો રહ્યો છે તે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે.

આમ, પાંચ ભાગમાં ‘ચલ મન વાટે ઘાટે’ નિબંધિકાઓ પ્રકાશિત થઈ છે. જીવન વ્યવહારના પ્રશ્નો, આધ્યાત્મિક ચિંતાત્મક વિચારોને વણી લઈને સરળ અને પ્રવાહી ગદ્યમાં સમજાવી આપવાનો પુરુષાર્થ કર્યો છે. મોટા ભાગે જીવનમાં બનેલી ઘટનાઓને મૂકી છે જેથી વિચારનું વહન રસપ્રદ અને પ્રમાણભૂત બને છે. ક્વચિત પૌરાણિક પાત્રો, વસ્તુનો ઉદાહરણ રૂપે કરેલો ઉપયોગ પણ તેમના ઉમદા આદર્શમયી વિચારોને ઉચિત પરિપ્રેક્ષ રચી આપે છે. આવા લેખોમાં તેમના જીવનની સરળતા અને ઉમદા વ્યક્તિત્વ ઊભરી આવે છે. જાણે એક મિત્ર ભાવે સમાજને કઈક અંશે આવા વિચારો ઉપયોગી બનશે એવા હેતુથી આ પ્રકારના લખાણો આપી સમાજ સેવા કરી હોવાનું નકારી ન શકાય.

એરિસ્ટોટલનું કાવ્યશાસ્ત્ર

ગ્રીક ભાષાનું સાહિત્ય હોય કે કાવ્યશાસ્ત્ર, પશ્ચિમનું અગ્રેજી સાહિત્ય હોય કે સાહિત્યવિવેચનના સિદ્ધાંતો જેના સંપર્કમાં આપણે આવ્યા તેની પાછળ તેના થયેલાં અનુવાદોની ભૂમિકા નકારી ન શકાય, ગ્રીક કે અગ્રેજી જેવી ભાષા સાથે પનારો પાડવો દરેક માટે સંભવિત નથી, ન માત્ર એ ભાષા પરંતુ તેની સાથે જોડાયેલ ભાવાર્થ, જે તે સર્જક વિવેચકોને અભિપ્રેત અર્થો સુધી પહોંચવું પણ એટલું સરળ રહેતું નથી. અનુવાદકોની અભ્યાસનિષ્ઠાના પરિણામે આપણે આવા વૈશ્વિક સાહિત્યને સમજતા થયા છે, તેનો અભ્યાસ કરતાં થયા છે, એ દ્રષ્ટિએ અનુવાદની પ્રક્રિયાની મહત્તા સ્વીકારીને જ ચાલવી, એ વસ્તુ અપવાદ છે કે કેટલાંક અનુવાદ મૂળ ભાષાના કે તેની સાથેના સંદર્ભને પામ્યા વિના થતાં હોય ત્યારે એ ઊતરતી કક્ષાના રહેવા પામે છે. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટનો આ ગ્રંથ તેમની અનુવાદક તરીકેની ક્ષમતાના પરિચાયક સમો જણાય છે, તેમાં તેમની ચોકસાઈ અને ખંતનો તરત ખ્યાલ આવે છે.

એરિસ્ટોટલના ‘poetics’ ગ્રંથનો ગુજરાતી અનુવાદ આપતો આ ગ્રંથ ઈ. સ. ૧૯૬૯ માં પ્રગટ થયેલો. એ પહલા હપ્તાવાર રીતે ‘ગ્રંથ’ સામયિકમાં પ્રગટ થયેલો છે. ‘poetics’ નો ગુજરાતીમાં પ્રથમવાર અનુવાદ અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે કર્યો છે. ગ્રીક ભાષામાં લખાયેલા ગ્રંથને ગુજરાતીમાં લઈ આવવો આમ તો સરળ કાર્ય નથી. અથવા એમ કહીએ કે અનુવાદનું કામ આપણે ધારીએ છે એટલું સરળ હોતું નથી. ગ્રંથના નિવેદન માં તેમણે નોંધ્યું છે કે “અનુવાદકાર્ય કોલસાની કોટડીમાં હાથ નાખવા જેવું કાર્ય ગણાયું છે; ને આ તો અરિસ્ટોટલ જેવાનો સાહિત્યતત્ત્વવિચારનો પાયાનો ગ્રંથ ! ગ્રીક ભાષા હું જાણતો નથી. અંગ્રેજીમાં થયેલાં કેટલાંક વિખ્યાત ભાષાંતરોને મેં નજરમાં રાખ્યા છે. એમાં બૂચર, બાયવોટર, ડોર્શ, પોટ્સ, માર્ગોલિથ, લેન કૂપર અને હેમિલ્ટન ફાઈફનાં ભાષાંતરો મુખ્ય છે. બૂચરના અનુવાદને કેન્દ્રમાં રાખ્યો છે” (પૃ.૦૫) આ નિવેદનમાં તેમણે કરેલ સ્પષ્ટતાને આધારે પણ એટલું કહી શકાય કે આ ગ્રંથને ગુજરાતીમાં ઉતારવા માટે તેમણે કેટલી જેહમત ઉઠાવી છે.

આ ગ્રંથના આરંભે ‘કાવ્યશાસ્ત્ર એક ભૂમિકા’માં કાવ્યશાસ્ત્ર વિશે ભૂમિકારૂપ ચર્ચા કરી છે. ‘એરિસ્ટોટલનું કાવ્યશાસ્ત્ર’ને પશ્ચિમી સાહિત્યવિવેચનના એક પાયાના ગ્રંથ તરીકે ઓળખાવ્યો છે. તેમણે અહીં જે ચર્ચા કરી છે એ માત્ર એરિસ્ટોટલના કાવ્યશાસ્ત્ર પૂરતી મર્યાદિત નથી, એરિસ્ટોટલ પૂર્વેના વિવેચનનો પણ વિચાર કર્યો છે. તેમણે નોંધ્યું છે કે “એરિસ્ટોટલ પોતે જ પ્રોટાગોરસ, હિપ્પીઆસ, યુફ્રલીડ, ગ્લાઉકોન અને એરિફેડસનાં નામોનો ઉલ્લેખ યથા પ્રસંગ કરે છે. તે ઉપરાંત સોક્રેટિસના શિષ્યમંડળમાં ક્રિટો, સિમ્મીઆસ અને સિમોન જેવા વિચારકોએ કવિતા અને અન્ય લલિત કલાઓ પર ગ્રંથો રચ્યા હોવાનું ડાયોજેનીયસ લાયરટીયસ નોંધે છે. ડેમોક્રિટસે ‘on poetry’ અને ‘on rhythms and harmony’ નામના બે ગ્રંથો રચ્યા હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે. ફ્સેનોક્રેટસે વાક્યાતુર્ય અને સાહિત્યના પ્રશ્નોનોની મીમાંસા કરી છે, તો પોન્ટસના હેરાક્લીડસે સંગીત, કવિતા અને કવિઓ પર વિવેચન લખ્યું છે. પ્લેટોએ એના ‘સંવાદો’માં અનેક જગ્યાએ કવિતા અને કલા પરત્વે અભિપ્રાયો વ્યક્ત કર્યા છે; અને the republic; ના દસમાં પુસ્તકમાં કવિતા અને એરિસ્ટોફેનસ જેવા નાટ્યકારોએ ટ્રેજેડીની કલા અંગે માર્મિક વિધાનો કર્યા છે.”(પૃ.૦૭) આમ અહીં જોઈ શકાય કે અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ એરિસ્ટોટલ પૂર્વેની સાહિત્ય વિવેચન પરંપરા કેવી હતી તેનો ખ્યાલ રજૂ કરે છે. તેમણે એરિસ્ટોફેનસના ‘the frogs’ માં પણ સાહિત્યવિવેચનનાં બહુમૂલ્ય વિધાનો પ્રાપ્ત થતાં હોવાની નોંધ પણ લીધી છે તો એરિસ્ટોફેનસ દ્વારા ‘poiesis’ કૃતિ તો નીકોરસ પાસેથી ‘a poet’ નામની કૃતિ મળતી હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એરિસ્ટોટલના સમયમાં એન્ટિફેનસ ‘poiesis અને બાયોટસ ‘a poet’ નામની કૃતિ લેખેલી મળતી હોવાની નોંધ લેવાઈ છે. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ એરિસ્ટોટલ પેહલા સાહિત્ય વિવેચનની જે આબોહવા બંધાઈ હતી તેની ઉપરોક્ત કેટલાંક ગ્રંથોને આધારે પ્રમાણભૂત માહિતી આપે છે. વિવેચનની આવી પરંપરામાં એરિસ્ટોટલે વિવેચનસોપાન પરંપરાને સંસ્કારી અને પાયાના પ્રશ્નો ઊભા કરવાનો મહાન પ્રયત્ન કર્યો હોવાનું વિવેચકનું તારણ રહ્યું છે. આ રીતે તેમણે કાવ્યશાસ્ત્રની ચર્ચા કરતાં પેહલા એ કાવ્યશાસ્ત્ર પૂર્વેના વિવેચનની પરંપરાનો પ્રાથમિક ખ્યાલ આપીને પરંપરાની ભૂમિકા બાંધી આપી છે.

ગ્રીક સાહિત્યમાં ‘કાવ્યશાસ્ત્ર’ના અસ્તિત્વ અંગેના પ્રશ્નો તેમણે છેડ્યા છે. વિવેચક કોઈ પણ વસ્તુ કે વિચારની તથ્ય સાથે ચર્ચા કરે છે. આ કાવ્યશાસ્ત્રએ એરિસ્ટોટલે તેમના શિષ્યો સામે જે વ્યાખ્યાનો આપ્યા હતા તે છે એમ વિવેચકનું માનવું છે. કાવ્યશાસ્ત્રના અસ્તિત્વ પાછળની બે શક્યતાઓ અંગે તેમણે વિચાર કર્યો છે. આ ટાંચણ વ્યાખ્યાતાઓએ પોતપોતા પૂરતું કર્યું હોય અને બીજું એ કે કોઈ શિષ્ય દ્વારા આ વ્યાખ્યાનો ટાંચણરૂપે ટપકાવી લીધા હોય. ગિલ્બર્ટ મરેએ આ કાવ્યશાસ્ત્રને લઈને કરેલી

વિચારણાને મૂકી પોતાની વાતને રજૂ છે. જ્યાં વિવેચકને જણાયું છે કે તેમાં વિચારસરણીની જે એકસૂત્રતા બંધાવી જોઈએ તે બંધાતી નથી. અને કોઈ કોઈ સ્થાને એક બીજા સાથેના તંતુઓ પણ તૂટી ગયેલા જણાય છે. ઉપરોક્ત ચર્ચા વિચારણાને અંતે વિવેચકે એક મહત્ત્વની વાતનો નિર્દેશ કર્યો છે ‘poetics’ ની વિચારણાને સમજવા માટે એરિસ્ટોટલના અન્ય ગ્રંથોનો અભ્યાસ પણ જરૂરી બને છે. આવા દિશા નિર્દેશો પણ અનુવાદકે આપી વધુ શોધને અવકાશ હોવાનું સૂચન કર્યું છે. કાવ્યશાસ્ત્રમાં કોમેડી અને ટ્રેજેડી અંગેની વિચારણા થયેલી છે પરંતુ તે પણ સળંગ એક સૂત્રમાં મળતી નથી, કાવ્યશાસ્ત્રમાં કોમેડી, ટ્રેજેડી અને કેથાર્સિસની ક્યાં અને કેવી ચર્ચા એરિસ્ટોટલ પાસેથી મળે છે તેનો પરિચય કરાવ્યો છે.

વિવેચકે પ્લેટો-એરિસ્ટોટલના કવિતા વિશેના વિચારોની ચર્ચા કરી છે. બંનેના કવિતા વિષયક વિચારોની ટૂંકમાં કરેલી ચર્ચા હોવા છતાં સ્પષ્ટ અને પ્લેટો-એરિસ્ટોટલ કાવ્ય વિચારને ખોલી આપે છે. બંનેની વિચારણામાં જે ભેદ દેખાયો તે પણ તુલનાત્મક દ્રષ્ટિકોણથી તારવી આપે છે. જ્યારે એરિસ્ટોટલના કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીએ ત્યારે પ્લેટોના કવિતા વિચારનો અભ્યાસ અનિવાર્ય બને છે તેની પાછળના કારણોની પણ અહીં સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે. તેમણે નોંધ્યું છે કે “સંજ્ઞાઓ લપટી ન પડી જાય, પરિભાષા એનો પ્રાણ ગુમાવી ન બેસે એટલા માટે સંજ્ઞાઓના સંદર્ભો તપાસીને એમના સંકેતો જમાનેજમાને નક્કી કરવા પડતાં હોય છે.”(પૃ.૧૨) એરિસ્ટોટલે ભિન્ન ભિન્ન સંદર્ભો પ્રયોજેલી ‘અનુકરણ’ સંજ્ઞાનો વિચાર કર્યો છે. અનુકરણ, ટ્રેજેડી જેવી સંજ્ઞા વિશે એરિસ્ટોટલનો કેવો મત રહ્યો છે તેની ચર્ચા અહીં વસ્તુલક્ષી ધોરણે કરવામાં આવી છે.

આ ગ્રંથ કાળજીપૂર્વક તૈયાર થયેલો ગ્રંથ છે. અનુવાદમાં ભાષાની ચોકસાઈ ધ્યાન ખેંચે છે, આ ગ્રંથને અંતે મૂકેલી નોંધ, પર્યાયસૂચિ, સંદર્ભસૂચિ પણ વ્યવસ્થિત રીતે તૈયાર કરવામાં આવી છે . નોંધમાં કેટલાક શબ્દો અંગેની કરેલી સ્પષ્ટતા જોવા જેવી છે. ‘ટ્રેજેડી’ના પર્યાય તરીકે તેમણે ‘કરુણિકા’ પર્યાય પ્રયોજ્યો છે. કરુણાંતિકા અને શોકાંતિકા જેવા શબ્દો પ્રચલિતમાં હતા છતાં તેમણે કરુણાંતિકા પર્યાય પ્રયોજ્યો તેની પાછળ તેમનું વિવરણ મહત્ત્વનું છે. જેનો અંત કરુણ ન હોય એવી કૃતિઓ પણ ટ્રેજેડી હોય છે. અહીં તેમને કરુણાંતિકા પર્યાય વધુ યોગ્ય લાગ્યો છે. આ નોંધમાં ગ્રીસ એથેન્સના વિચારકો જેમનો ઉલ્લેખ કાવ્યશાસ્ત્ર દરમ્યાન થયો છે તેમની પરિચયાત્મક ટૂંકી નોંધો મૂકવામાં આવી છે, એટલે તે વિચારક ક્યાંનો હતો તે અંગેની માહિતી પણ મળી રહે છે. પર્યાય સૂચિમાં અંગ્રેજી શબ્દોના તેમણે પ્રયોજેલ પર્યાયો મૂકવામાં આવ્યા છે જેથી આ નોંધ, પર્યાયસૂચિ આ ગ્રંથને સમજવામાં વધારે સહાયભૂત

બને તેમ છે એ ઉપરાંત અનુવાદકે પસંદ કરેલાં પર્યાયો કાવ્યશાસ્ત્રને સમજવા માટે અગત્યના બન્યા છે. ભાષા સરળ મૂળ ભાવને અનુરૂપ પર્યાયોની પસંદગી મહત્ત્વની બની છે. રમણ સોની નોંધે છે કે “ આ પુસ્તક મહાન ગ્રીક વિચારક એરિસ્ટોટલના ગ્રંથ poetics નો ખંતભર્યો અને પ્રાસાદિક અનુવાદ છે”^૩ રમણ સોની સાથે સહમત થવું પડે કારણકે ગ્રંથની ભાષા અને પર્યાયો મૂળ અર્થને પામી શકાય તેવા પ્રયોજવામાં આવ્યા છે. વિવેચક અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટની ચિરવિદાય પ્રાસંગિક નોંધ માં મધુસૂદન પારેખ કહે છે કે “ એરિસ્ટોટલના ‘પોયેટિક્સ’નો તેમણે ગુજરાતીમાં જે અનુવાદ આપ્યો અને એની સાથે પોતાની પ્રસ્તાવના જોડી તેમાં સ્વાધ્યાયનું અને મૌલિક વિચારક તરીકેનું તેજ પ્રગટે છે.”^૪

યેખોવ (પરિચય પુસ્તિકા)

આમ તો નાની પુસ્તિકા છે પરંતુ 'યેખોવ'ના જીવન સંદર્ભને ઉઘાડી આપતી મહત્ત્વની પુસ્તિકા છે. શ્રી વાડીલાલ ડગલીએ પરિચય પુસ્તિકા ટ્રસ્ટ અંતર્ગત ઈ. સ. ૧૯૭૮ માં યેખોવ પરિચય પુસ્તિકાનું સંપાદન કરેલું. રશિયન કૃતિઓની ગુજરાતી સાહિત્યમાં ચર્ચા-વિચરણા થતી જ રહી છે. કોલેજોના અભ્યાસક્રમોમાં પણ કેટલીક અનુવાદિત કૃતિઓનો અભ્યાસ થતો રહ્યો છે. રશિયન પ્રસિદ્ધ પામેલ લેખક યેખોવની ઘણી કૃતિઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ચર્ચાતી રહી છે. કૃતિને સમજવા, કૃતિમાં પડેલા વિવિધ અર્થ સંકેતોને ઉકેલવા તેના સર્જકના જીવનને સમજવું ગણી વાર જરૂરી બનતું હોય છે, એ સર્જકના સમયની સ્થિતિનો વિચાર કરવો અનિવાર્ય બનતો હોય છે. યેખોવની પુસ્તિકા આપીને અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે ઉત્તમ કાર્ય કર્યું એમ કહેવું મને ઉચિત જણાય છે. આવા વિદેશી સર્જકોના પરિચય ગુજરાતી ભાષામાં જવલ્લે જ મળી રહેતા હોય છે ત્યારે આ પ્રકારનું કાર્ય હાથ ધરવું એ પણ સાહિત્યની એક સેવા છે. લેખકે નાના નાના વિભાગમાં વહેંચીને મુદ્દાસર સમજૂતી આપી છે. ઈ. સ. ૧૯૬૦ માં ટેગનરોગમાં યેખોવનો જન્મ, પિતાની દુકાન, દુકાનમાં કામગીરી, પિતાનો કડક સ્વભાવ રૂઢિચુસ્ત ખ્રિસ્તી, નીતિ ધર્મમાં માનનાર, વાયોલિયન વગાડવાની, મૂર્તિઓના રંગ કરવાની કલા ધરાવનાર, યેખવનું મુશ્કેલીભર્યું જીવન, કુટુંબનું ગરીબીમાં સંડોવાવું, એન્ટનનું પ્રશિષ્ટ કૃતિઓનું વાંચન, મોસ્કોમાં તબીબી વિદ્યાનો અભ્યાસ, માનવતા, નમ્રતા જેવા એન્ટનના ગુણો, વીસ વર્ષની ઉમરે સામયિકમાં લેખો લખી સર્જક તરીકેની આરંભાયેલી કારકિર્દી, યેખોવનું ઊંચું નિશાન, ઓપરેશનમાં નિષ્ફળતા, પછી ડોક્ટરી ક્ષેત્ર મેળવેલી સફળતા, સાંપડેલી ક્ષયની બીમારી જેવા એન્ટન યેખોવના જીવન સાથે જોડાયેલા પાસાઓની વ્યવસ્થિત ચર્ચા કરવામાં આવી છે. એક સાહિત્યકાર તરીકે યેખોવના સ્થાન-માન સંદર્ભે ચર્ચા કરતાં આપણી સમક્ષ એક સક્ષમ સર્જકની છબી ઉપસાવી આપી છે. દોસ્તોએવ્સ્કી, તુર્ગનેવ, અને ટોલ્સ્ટોય જેવા મહાન સર્જકો પછી યેખોવનો નવો માર્ગ રહ્યો હોવાનું પણ જણાવે છે. એક વાર્તાકાર તરીકેના યેખોવના પાસાઓ વિશે ચર્ચા કરતાં તેમની વાર્તાઓમાં સામાન્ય માનવી વિષય બન્યો હોવાની નોંધ લીધી છે.

ચેખોવે જીવનની ગહન કરુણતાને પ્રગટાવી હોવાનું જણાવ્યું છે. લેખક તરીકેની ઓળખ પામતા પીટર્સબર્ગ લઈ જવામાં આવે જ્યાં દૈનિક ‘નોવોએ વ્રેમ્યા’ના માલિક સાથે ભેટો થાય છે. ટેલ્સતોયની અસર ઘણી કૃતિ પર પડી પણ પછી એ અસરમાંથી ચેખોવ બહાર નીકળી જાય છે. સાખાલિનમાં કેદીઓ સાથેની મુલાકાત, ખરાબ પરિસ્થિતિનું દર્શન, ટેલ્સતોય અને ગોર્કી સાથેના સંબંધો, આ બંને સાથે ચેખોવનો પ્રેમભર્યો સંબંધ રહ્યો છે. ગોર્કી પ્રત્યેની ચેખોવને જે ચાહના હતી તેને પ્રગટ કરતું એક વિધાન તેના જ એક પત્રમાંથી મૂકવામાં આવ્યું છે. “ ગોર્કીનું સાહિત્ય ધારો કે કદાચ ભૂલાય પણ એ માનવી આવતી અનેક પેઢીઓ સુધી નહિ ભૂલાય.”(પૃ. ૨૩) ‘સાગર પંખી’નાટક ઓલ્ગા સાથેની મુલાકાત, લગ્ન અને બંને વચ્ચેના સંબંધોનો પણ આલેખ આપવામાં આવ્યો છે. શરૂઆતમાં ઓલ્ગાના પત્રોએ ચેખોવને દુઃખી કર્યા હોવાનું જણાવતા, સારા સર્જનના હકદાર તરીકે સર્જન કરવા ઓલ્ગા પત્રો લખતી રહી હોવાનું નોંધ્યું છે. આમ, ચેખોવના જીવન વિશે આ નાનકડી પુસ્તિકામાં મુદ્દાસર ચર્ચા કરી છે.

દેશાવરના કથારત્નો

બાળવાર્તા સંગ્રહનું સંપાદન ઈ.સ. ૨૦૦૭ માં ઋચ્યા બ્રહ્મભટ્ટ દ્વારા થયું હતું. જેમાં બે વિભાગમાં બાળવાર્તાઓ વહેચવામાં આવી છે. આ સંપાદનના નિવેદનમાં નોંધ્યું છે કે “ લોકકથા અને બોધકથા સ્વરૂપે મળતું બાળ સાહિત્ય માનવજાતનો મહામૂલો વારસો છે. મારા પિતા શ્રી અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ રચિત વિશ્વની વિવિધ લોકકથાઓ પર આધારિત કેટલીક બાળવાર્તાઓ ‘બાલમસ્તી’(૧૯૮૦) અને મહાત્મા ટેલ્સતોયની બોધકથાઓ ‘અખંડ આનંદ’ (૧૯૭૮) સામયિકમાં પ્રકાશિત થઈ હતી. મહાત્મા ટેલ્સતોયએ તદ્દન નાની બોધકથાઓથી માંડીને ‘યુદ્ધ અને શાંતિ’ જેવી મહાકથાનું સર્જન કર્યું. પરંતુ બોધકથાની સરળતા અને વેધકતા તેમને ખૂબ સ્પર્શી ગઈ અને મહાનવલ બાદ સર્જાયેલ લિયોની બોધકથાઓ જગવિખ્યાત બની. આ ગ્રંથના નિવેદનમાં સંપાદકે નોંધ્યું છે કે, “ વિશ્વ સાહિત્યનો આવો મૂલ્યવાન વારસો આવનારી બાળપેઢીને ઉપયોગી નીવડે તે આશા સાથે દેશાવરના કથારત્નોમાં શ્રી અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટની ચૂંટેલી બાળવાર્તાઓ સંપાદિત કરી છે.” અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટનું અન્ય કેટલુંક સાહિત્ય ‘અખંડ આનંદ’ માં પ્રગટ થયેલું છે તેવી જ રીતે આ બાળવાર્તાઓ પ્રગટ થઈ છે. આ સંપાદનમાં બે વિભાગ હેઠળ કુલ ૧૯ વાર્તાઓ આવરી લેવામાં આવી છે. પહેલો વિભાગ ‘દેશાવરના કથારત્નો અને બીજો વિભાગ ‘મહાત્મા ટેલ્સતોયની બોધકથાઓ. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ દ્વારા રચિત બાળવાર્તાઓ આ એક

ગ્રંથમાં પ્રાપ્ત થાય છે. જે લોકકથાઓ પર આધારિત છે. આ સંગ્રહની કેટલીક વાર્તાઓની સમીક્ષા કરવાનો ઉપક્રમ છે.

મેના અને ભગતકાકા

આ વાર્તા લાલચ, ઈર્ષાભાવને પરિણામે સર્જાતી પરિસ્થિતિને ઉજાગર કરે છે. ભગતકાકાનું એક મેનાના બચ્ચાને બચાવવું, તેની સાથે આત્મીયતા કેળવવી. કાકા કમાવા બહાર જાય ત્યારે ઈર્ષાને લીધે કાકી દ્વારા મેનાના બચ્ચાંની જીભ કાપી નાખવી જેવી ઘટના વાર્તાના કેન્દ્રમાં છે. પક્ષીઓ મનુષ્યની જેમ બોલે છે એ પાત્રગત મોટિફ તરીકે જોઈએ શકીએ છે. આત્મીયતાને લીધે એ પંખીની શોધ માટે કાકાનું જંગલોમાં ભટકવું. પંખીઓ દ્વારા ભેટરૂપે કાકાને ખોખું આપવું, એમાં સોનામહોરો નિકળવી. વધુ લાલચને લીધે પત્નીનું પંખીઓ પાસે જવું અને મોટું ખોખું લઈ આવવું અને એમાંથી સાપોલિયા વગેરે નીકળવું. આવું કથાબીજ ‘મેના અને ભગતકાકા’ વાર્તાના કેન્દ્રમાં છે. લોભ, લાલચ, ચમત્કાર, ઈર્ષા જેવા મોટિફ આ વાર્તામાં વણાયા છે.

કથાવસ્તુ જોઈએ મેનાનું બચ્ચું ઉડતા શીખે છે. એક ડાળી પરથી બીજી ડાળી પર બેસે છે, પવનમાં ઝોંખાં ખાઈ એક ઝાંખરા પર પડતાં કાંટાથી ઝખમી થાય છે. નાનકડા ગામના ભગત કાકા બચ્ચાને બચાવી ઘરે લઈ જાય અને પછી તેની સારવાર કરે છે. સંતાન વિહોણા ભગતકાકા એક સંતાનની જેમ તેને ઉછેરે છે. બંને જાત જાતની રમતો રમે. પરંતુ કાકાને પંખી સાથે વધારે સમય પસાર કરતાં જોઈ કાકીને ઈર્ષા આવે છે. ઘરમાં અન્નની અછત ઊભી થતાં કાકા પંખીને ઘરે મૂકીને કમાવવા માટે ચાલી નીકળે છે. જતી વખતે પંખીને શિખામણ આપે છે ડાહ્યું થઈને રહેવાની. પંખી એકલું થઈ જતાં કાકી સાથે વાતો કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ કાકી ધ્યાન આપતાં નથી. એક વાર વાટકીમાં ચોખા ચણતું જોઈને કાકી તેને પકડીને જીભ કાપી નાખે છે. કાકીના હાથમાંથી છટકીને તે ઊડી જાય છે. ભગતકાકા આવીને બેટા બેટા કહીને બૂમ મારે છે પણ કોઈ દેખાતું નથી. તેમની પત્ની દ્વારા હકીકત જાણવા મળે છે. કાકા પંખીને શોધવા ચાલી નીકળે છે જંગલો, ટેકરીઓ વટાવીને એક ઝાડી પાસે પહોંચે છે. કાકા બૂમ મારે છે બેટા તું ક્યાં છે ?’ થોડી વારમાં ભગતકાકાના ખંભા ઉપર આવીને બેસી જાય છે. પહેલાની જેમ એ બોલી શકતું નથી. ભગતકાકાની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી જાય છે એવા સમયે પંખીના માતા- પિતા આવી ચઢે છે અને ભગતકાકાને ઝાડીમાં લઈ જાય છે. તેમણે જાતજાતના ફળો આપે છે. ભગતકાકા જવા પાછાં નીકળે છે ત્યારે પંખીની માં બે ખોખા લઈને આવે છે અને પોતાની ભેટ રૂપે બેમાંથી જે ખોખું યોગ્ય લાગે તે લઈ જવા વિનંતી કરે છે. એમની આવી લાગણીને માન આપી કાકા નાનું ખોખું લઈને ઘરે આવે છે.

ખોંખામાં હીરા માણેક હતા. ભગત મોટું ખોખું મૂકીને નાનું લઈને આવ્યા છે એ જાણ થતાં કાકી ગુસ્સે થાય છે. કાકીને રાત્રે ઊંઘ આવતી નથી. તે બીજે દિવસે ઠામ ઠેકાણું લઈને પંખીઓના વાસ તરફ જાય છે. કાકીનો પણ ત્યાં આદર સત્કાર થાય છે. કાકી આગળ પણ બે ખોંખા મૂકવામાં આવે છે. કાકી ઝડપથી મોટું ખોખું ઉપાડી ચાલતા થાય છે. આવતા આવતા ભારે વજનને લીધે હાંફી જાય છે તેમની ધીરજ ખૂંટતા ખોખું ખોલીને જુવે છે પણ તેમાંથી સાપોલિયા ને ગરોળીયો નીકળે છે. બધા પંખીઓ કાકીને ઘેરીલે છે. કાકી ચીસો પાડે છે. કાકાના કાને અવાજ પડતાં દોડી જઈને કાકીને બચાવી ઘરે લાવે છે. કાકી ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે કે કદી કોઈની ઈર્ષા નહિ કરું કે ધનની લાલચ રાખીશ નહિ. આ કથામાં માનવ અને માનવેતર પાત્રો જોવા મળે છે. ભગતકાકા, તેમની પત્ની, મેનાનું બચ્ચું, સાપોલિયા, ગરોળીઓ વગેરે

બહાદુર છોકરો

આ વાર્તામાં એક નાનકડા છોકરાની બહાદુરી, ચાતુર્ય દ્વારા રાક્ષસને લીધે હેરાન થતાં ગામલોકને મુક્ત કરવા એ ઘટનાનું નિરૂપણ થયું છે. બહાદુરી, ચાતુર્ય કથાનું મુખ્ય કથાબીજ છે જેની આસપાસ આખીય કથા ગૂંથાયેલી છે.

વાર્તામાં એક નાનકડા ગામની કથા છે, ગામલોક મજૂરી કરવા શહેરમાં જવું પડતું, ગામ અને શહેરને જોડતો એક રસ્તો જંગલમાંથી પસાર થતો. જંગલમાં રહેતો રાક્ષસ ગામ લોકને ખાઈ જતો. એક નાનકડા છોકરાના બાપને પણ રાક્ષસ મારી નાખે છે. છોકરો રાક્ષસને પરાસ્ત કરવા અનેક યુક્તિઓ કરે છે અને રાક્ષસને જંગલમાંથી ભગાડી મૂકે છે. ગામ લોકને શાંતિ થઈ જાય છે. આવા રસપ્રદ કથાઘટક દ્વારા નાનકડા છોકરાની બહાદુરી અને બુદ્ધિ ચાતુર્યનો પરિચય થાય છે. ‘બહાદુર છોકરો’ માં છોકરો અને રાક્ષસ આ બે પાત્રો કેન્દ્ર સ્થાને છે. ગરીબ ઘરનો ઘરનો હુસેન પોતાની યુક્તિ વળે રાક્ષસને પરાસ્ત કરે છે. ઘરેથી ખિસ્સામાં ઈંદું લઈને નીકળે છે. રાક્ષસને લલકારે છે. તેનામાં રહેલી બહાદુરી અહીં સરસ અને રસાત્મક રીતે રજૂ થઈ છે. જંગલમાં રાક્ષસને સંતાયેલો જુવે છે અને કહે છે કે “એય ટિચૂકડા રાક્ષસ, સંતાઈ શું રહ્યો છે? મરદ હોય તો બહાર આવ” બહાર નીકળીને રાક્ષસ પણ સામો પ્રશ્ન કરે છે “અલ્યા તું તારી જાતને બહાદુર માને છે.” અતે છોકરો રાક્ષસને પરાસ્ત કરે છે.

સ્વરૂપવાન ઉંદરડીનાં લગ્ન

સ્વરૂપવાન ઉંદરડીના લગ્ન માટે વર પસંદગીનો પ્રશ્ન કેન્દ્રમાં છે. પોતાની સ્વરૂપવાન દીકરી માટે દુનિયાના સૌથી પ્રતાપી પુરુષને કન્યા આપવાનો વિચાર ઉંદરડીના માં-બાપને આવે છે. તેમણે સૂર્ય સૌથી પ્રતાપી લાગતાં તેની પાસે જાય છે ત્રણેય સૂર્યના દરબારમાં જઈને પોતાની દીકરીને કન્યા તરીકે સ્વીકારવાનો પ્રસ્તાવ મૂકે છે પરંતુ સૂર્ય કહે છે કે મારા કરતાં વધુ પ્રતાપી વાદળ છે એ મને ગમે ત્યારે ઢાંકી શકે છે. તેઓ વાદળ પાસે પસ્તાવ મૂકે છે પરંતુ વાદળ દ્વારા જાણવા મળે છે કે તેના કરતાં પવનદેવ વધુ પ્રતાપી છે. પવન તેને મન ફાવે ત્યાં ઘસડી જાય છે. પછી પવન પાસે જતાં પવન પોતાના કરતાં પર્વત વધુ પ્રતાપી છે એમ કહીને પર્વત પાસે મોકલે છે. પરંતુ પર્વત કહે છે કે મારી ભવ્યકાયામાં ઉંદરો કાણાં પાડીને દર બનાવે છે તેમની આગળ મારુ કશું જ ચાલતું નથી. અંતે ઉંદરડીના લગ્ન ચૂક ચૂક ઉંદર સાથે જ થાય છે અને સૌથી પ્રતાપી જમાઈ મળ્યાનો ગર્વ અનુભવે છે.

બે ઉંદરની વાર્તા

આ વાર્તામાં શહેરી ઉંદર અને ખેતરના ઉંદરના જીવનને વણી લઈને ખેતરોની મોજ અને શહેરી જીવનની ખટપટ ઉજાગર કરી છે. આમ બે ભિન્ન પરિસ્થિતિમાં જીવતા ઉંદરો દ્વારા સર્જકે ગામ્ય અને શહેરી સંસ્કૃતિના દર્શન કરાવ્યા છે. શહેરનો ઉંદર એક દિવસ ફરતો ફરતો ખેતરોના ઉંદરો પાસે આવી પહોંચે છે. શહેરના ઉંદરની આગતા-સ્વાગતા કરે છે તેને ભોજન આપે છે પરંતુ જમવામાં મળેલા ઘઉં તેને ભાવતા નથી. એ પોતાના શહેરી ભોજનના વખાણ કરે છે. તે પોતાની સાથે આ ખેતરવાળા ઉંદરને શહેરમાં લઈ જાય છે, પરંતુ જે મકાનમાં ખાવા પેદા છે ત્યાં કઈક ખાવા જાયને ઘરનો કોઈ સભ્ય વારા ફરથી ઘરમાં આવે છે એટલે જ્યાં એ મોઢું મારે છે ત્યાંજ ઘરની ઘંટડી વાગે છે અને અંતે પેલો ખેતરનો ઉંદર કહે છે કે જમવાનું આ રીતે ન હોય, નિરાંતે જમવાની મઝા છે. મારે તો મારી ઉંદરડી જમાડે એ કાચા ઘઉં હજાર દરજ્જે સારા. અમારે આવી કોઈ ઘંટડીઓની ખટખટ નથી એમ કહી પોતાની એ મસ્તી ભરી જિંદગીના વખાણ કરે છે.

બુદ્ધિશાળી કઠિયારો

રાજા અને પ્રધાનનું નગરચર્યામાં નીકળવું અને રાજાનું ઘોડા પરથી પડી જવું. સામેથી આવતા કઠિયારાનું મો જોવાથી અપશુકન થયું જેને લીધે રાજા પડ્યા એમ વિચારી કઠિયારાને ફાંસીની સજા ફરમાવવી. કઠિયારાનું યુક્તિ દ્વારા નિર્દોષ સાબિત થઈ છૂટી જવું, આવા આધારબીજની આસપાસ આ વાર્તા ગૂંથાયેલી છે. રાજા અને પ્રધાન રાજ્યની પ્રજાના સુખ દુઃખ જોવા નીકળે છે. રસ્તામાં રાજા ઘોડા પરથી પડી જાય છે. રાજા પ્રધાનને ઘોડા પરથી પડી જવાનું કારણ પૂછે છે. પ્રધાન કારણની શોધ કરે

છે. જો યોગ્ય કારણ નહિ શોધી આપે તો રાજાના ક્રોધનો ભોગ બનવું પડશે એમ વિચારી એ સામે નજર કરે છે ત્યાં કઠિયારાને આવતો જોવે છે. રાજાને કહે છે કે આ માનવીનું અપશુકનિયાળ મોઢું જોવાથી આ ઘટના બની છે તેને ફાંસી આપો. પરંતુ ફાંસી આપતાં પહેલા રાજા પેલા કઠિયારાને કશું કહેવું હોય તો કહી દેવા કહે છે ત્યારે કઠિયારો એક ગૂનો કરી લેવા માટે અરજ કરે છે. ગૂનો કરવાનું કારણ રાજા દ્વારા પૂછતાં તે કહે છે કે મારા જેવા નિર્દોષ માણસને આપ સજા આપી રહ્યા છો પરંતુ જ્યારે ચિત્રગુપ્તના દરબારમાં ચોપડો ખુલશે ત્યારે એક નિર્દોષને સજા કરવાનો આરોપ તમારા માથે આવશે. કયો ગૂનો કરવાની તારી ઈચ્છા છે એમ જ્યારે રાજા પૂછે છે ત્યારે તે કહે છે કે એક મોટો ગૂનો, આ પ્રધાનનું માથું તલવારથી વાઢી લઉં. આ વાત સાંભળી પ્રધાન થથરવા લાગે છે પરંતુ રાજા પોતાની બુદ્ધિથી પૂછે છે કે પ્રધાનનું માથું વાઢવાનું તારી પાસે કારણ નહિ હોય તો તને પાપ લાગશે, ત્યારે પોતાની હોશિયારી વાપરીને કઠિયારો કહે છે કે મે આનું મોઢું જોયું એટલે મને આ ફાંસીની સજા થઈ. રાજા દ્વારા પ્રધાનની ઈચ્છા પૂછવામાં આવે છે અને પ્રધાન કઠિયારાને છોડી મૂકવા કહે છે. રાજા દ્વારા કઠિયારાને તેની હોશિયારીની બક્ષિશ આપવામાં આવે છે અને છોડી મૂકવામાં આવે છે. મનુષ્ય પોતાની બુદ્ધિથી કઈ રીતે જીતી જાય છે એવું કથાઘટક આ વાર્તામાં વણાયેલું છે. કોઈનું મોઢું જોવાથી કોઈને અપશુકન થતું નથી એવો સૂર આ કથાઘટકનો છે. બુદ્ધિચાતુર્ય, અપશુકન જેવા બે મુખ્ય કથાઘટકોની આસપાસ આ વાર્તાનું વસ્તુ વિકસ્યું છે.

ઉંદર અને બિલાડી

દરિયામાં સરસ એવા ટાપુ પર બિલાડીને ઉંદર એકલા જ રહે. એક દિવસ ઉંદર બિલ્લીમાસીને કહે છે કે આપણે હવે બીજે જઈએ તો કઈક અલગ ખાવાનું મળશે, પરંતુ પાણીમાં જવા હોળી જોઈએ. તેઓ એક કોળામાંથી હોળી બનાવે અને દરિયાઈ સફરે નીકળે છે. બે-ત્રણ દિવસ થતાં બંને ભૂખ્યા થાય છે. ઉંદર છાનો માનો કોરું કોતરી ખાવા લાગે છે અને બિલાડી આગળ ખોટું બોલે છે, પરંતુ ધીરે ધીરે કાણું પડી જવાથી હોળીમાં પાણી ભરાઈ જાય છે બંને દરિયામાં કૂદી પડે છે. ઉંદર ખોટું બોલ્યો હતો જેના કારણે આ પરિણામ પોતે ભોગવવું પડ્યું એમ વિચારી બિલાડી ઉંદરને ખાઈ જવાનું કહે છે. ઉંદર પોતાના પર દરિયાનું ખારું પાણી છે એમ કહીને એક યુક્તિ કરે છે. પોતે સૂકાઈ જાય પછી ખાજો એમ કહીને એક દરમાં ધુસી જાય છે અને જતો રહે છે.

કાયબો અને માછીમાર

દરિયા કિનારે બાળકો એક કાયબાને દોરીથી બાંધી ઉલાળી રહ્યા હોય એવા સમયે એક માછીમાર ત્યાં આવી પહોંચે છે અને કાયબાને છોડાવે છે. એક દિવસ એક પણ મોટી માંછલી જાળમાં ફસાતી નથી ત્યારે એ માછીમાર નિરાશ થઈને બેસે છે એજ વખતે કાયબો આવી ચઢે છે અને પોતાની પીઠ પર બેસાડી એક અદભૂત નગરીમાં લઈ જાય છે ત્યાં આ માછીમારનું રાજકુમારીઓ દ્વારા સ્વાગત થાય છે નવા વસ્ત્રો અને એક પેટી આપવામાં આવે છે અને એ પેટી ક્યારેય ન ખોલવાની સલાહ આપવામાં આવે છે. પેટી પર અરીસો જડેલો હતો. પેટી હાથમાં લેતા જ તેની નજર એક મોટા અરીસા તરફ જાય છે. તેનું રૂપ પરિવર્તન પામતા તે સ્વરૂપવાન યુવાન બની જાય છે. તેને સ્વર્ગનો અનુભવ થાય છે પરંતુ કોઈક વાર પોતાનું ગામ, મિત્રો યાદ આવી જાય છે. જલસુંદરી પેલા માછીમારના મનોભાવ સમજી જાય છે અને પેલા જ કાયબા પર બેસાડી સાથે પેટી આપી તેના ગામ તરફ પરત મોકલે છે. એ પોતાના ગામમાં જાય છે ત્યારે ઘર કે કોઈ ઓળખીતું મળતું નથી. એ થાક્યો પાક્યો દરિયાકિનારે આવીને બેસે છે. દૂર બેસેલા એક માછીમારની પાસે જઈને પૂછે છે કે જોગી કરીને કોઈ માછીમાર હતો. ત્યારે પેલો વૃદ્ધ કહે છે કે એતો વર્ષો પહેલા દરિયામાં ગાયબ થઈ ગયો. માછીમાર પોતે કાયબા સાથે ગયો હતો એ વાતને એંસી-પંચાસી વર્ષ જેટલો સમય પસાર થઈ જાય છે અને તે હજી જુવાન જ રહ્યો છે. એ કશું સમજી શકતો નથી. તેને પેટી ખોલવાનો વિચાર આવે છે અને ખોલીને જોતાં એમાં કશું નીકળતું નથી પરંતુ પેટી પર જડેલા અરીસા તરફ જોતાં ખખડી ગયેલો વૃદ્ધ થઈ જાય છે. આવા એક કથાઘટક દ્વારા આ વાર્તાનું વસ્તુ વિકસ્યું છે. ચમત્કાર, વૃદ્ધમાંથી જુવાન થવું વગેરે કથાઘટકો આ વાર્તામાં વણાયા છે.

સાપ અને કઠિયારો

સાપ એક કઠિયારાના ઉપકારનો બદલો વાળે છે એ આ વાર્તાનું કથાબીજ છે. સર્જકે આવા પ્રાચીન કથાબીજ સાથે આધુનિક સંદર્ભને વણી લીધો છે. જેમકે કઠિયારા પાસે આવક ઓછી થઈ જતાં ઘર ભાડે આપવાનો વિચાર કરવો. સાપને ‘મોતી’ કહીને સંબોધવું વગેરે. એક કઠિયારાના ઘરમાં સાપ નીકળે છે પરંતુ સાપે કદી નુકશાન ન કર્યું હોવાથી તેને મારતો નથી અને ઘરમાં જ રહેવા દે છે. તેની પત્ની સાપને ‘મોતી’ કહીને બોલાવે છે. પરંતુ ધીરે ધીરે તેનું કદ વધતા ઘરમાં વધારે જગ્યા રોકે છે વાસણો તોડી નાખે, નળિયા ખસેડી નાખે. તેનું ખાવાનું વધી જાય છે. આ બાજુ કઠિયારાની કમાણી ઓછી થઈ જતા સાપને ઘરમાંથી કાઢી નાખી ઘર કોઈને ભાડે આપી દેવાનો વિચાર આવે છે. આખરે મોતીને

વિનંતી કરે છે અને નાં છૂટકે કાઢી રહ્યા હોવાની વાત કરે છે. સાપ નદીના પુલ પર વચ્ચે આડો થઈને બેસી રહે છે. ગામનો રસ્તો બંધ થઈ જાય છે. રાજા અને પ્રજા સાપને દેવ માનતા હોય મારી નાખવાનો વિચાર કોઈને આવતો નથી. આરતી ઉતારી મંત્રોચ્ચાર કરવામાં આવે છે પરંતુ આ બધું કરવા છતાં સાપ ખસતો નથી ત્યારે રાજા દ્વારા આ સાપને કોઈ રીઝવી ખસેડી શકે તો એક હજાર સોનામહોર ઈનામ આપવાની જાહેરાત કરવામાં આવે છે. પોતાનો એજ સાપ હશે એમ સમજી કઠિયારો અને તેની પત્ની જાય છે અને એ સાપ પોતાનો મોતી જ છે એ જોતાં પાસે જઈને વીનવે છે, સાપ ચાલ્યો જાય છે. રાજા દ્વારા સાપને માર્ગમાંથી દૂર કરવા બદલ સોનામહોર આપવામાં આવે છે. આમ એક સાપ કઠિયારાના ઉપકારનો બદલો કઈ રીતે ચૂકવે છે એ કથાઘટક આ વાર્તામાં વણાયેલું છે.

ચાર મિત્રો :

સાચી મિત્રતા, સાહસ, સંપ આ વાર્તાનો કેન્દ્રીય વિચાર છે. એક જંગલમાં ચાર મિત્રો કાગડો, કાયબો, ઉંદર અને હરણનું બચ્ચું રહેતા હોય છે. એક વાર શિકારી દ્વારા હરણ જાળમાં ફસાઈ જાય છે ત્યારે કાગડો શોધમાં નીકળે છે. હરણને જાળમાં ફસાયેલું જોઈને ઉંદર પાસે આવીને બધી વાત કરે છે. ઉંદર જાળ કાપીને હરણને બચાવવાની વાત કરે છે. ચાંચમાં પકડી ઉંદરને કાગડો હરણ પાસે લઈ જાય છે. ઉંદર જાળ કાપી હરણને મુક્ત કરે છે. એવા સમયે કાયબો પણ ત્યાં આવી ચઢે છે. પછી જલ્દીથી ભાગી જવાનો બધા વિચાર કરે છે. હરણ કાયબાને પીઠ પર બેસાડે છે અને કાગડો ઉંદરને ચાંચમાં ભરાવે છે પરંતુ કાયબો રસ્તામાં પડી જાય છે. શિકારી તેને લઈને જાળમાં ભરાવી દે છે. હવે કાયબાને છોડાવવાની યુક્તિ રૂપે હરણ શિકારીની આગળ પોતે દોડશે એમ નક્કી કરીને જાય છે. હરણને જોતાં શિકારી કાયબાને પડતો મૂકી હરણ પાછળ દોડે છે. એ સમયે ઉંદર અને કાગડો ત્યાં આવી ચઢે, ઉંદર જાળ કાપી કાયબાને મુક્ત કરે છે અને ચાલ્યા જાય છે. હરણ પણ શિકારીને આમથી તેમ દોડાવી થકવી મૂકે અંતે નિરાશ થયેલો શિકારી પરત ફરે છે. આમ ચાર મિત્રો સંપથી વર્ષો સુધી જંગલમાં સાથે રહીને જીવે છે.

આવા વિવિધ કથાઘટકો દ્વારા આ વાર્તાઓનું આલેખન થયું છે. વાર્તામાં પશુ-પંખીઓની જીવંત સૃષ્ટિ જોવા મળે છે.

લોભે લક્ષણ જાય

ખેતરમાં પક્ષીઓ અનાજ ખાઈ જાય છે અને પોતાને ભાગ કશું વધતું નથી એમ સમજી ગણપત ગોકેશ વડે પક્ષીઓને મારી નાખે છે, ધીરે ધીરે બધાજ પક્ષીઓ મૃત્યુ પામે છે. સમય જતાં પક્ષીઓના મરી જવાથી ખેતરમાં જીવાતોનું પ્રમાણ વધી જાય છે. કારણકે જે જીવાતો પક્ષીઓ ખાઈ જતાં હતા અને હવે કોઈ ખાનાર ન હતું. ગણપતનો લોભ અટકતો નથી એ ખેતરમાં ઝેરી દવા નાખી દે છે જેથી અનાજ પણ ખાવા લાયક રહેતું નથી. પરિણામે બીજી વાર પછતાય છે અને તેને ભાન થાય છે કે અતિ લોભ પાપનું મૂળ છે.

પાત્રાલેખન : અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટની આ બાળવાર્તાઓમાં પાત્રાલેખન સહજ રીતે કર્યું છે. ‘મેના અને ભગતકાકા’ વાર્તામાં ભગતકાકા, તેમની પત્ની અને મેનાનું બચ્ચું, આ ત્રણ પાત્રોની આસપાસ આખી વાર્તા ગૂંથાયેલી છે. બીજા પાત્રોમાં મેનાના માતા-પિતા આવે છે. ભગતકાકા એક માયાળું, નિખાલસ, વાત્સલ્યહદયી, પરોપકારી વ્યક્તિ છે. જ્યારે તેમની પત્ની ઈર્ષાળુ, સંવેદનશીલશૂન્ય, લાગણીવિહીન, લોભી છે. મેના પણ એક જીવંતપાત્ર રૂપે આવે છે. ભગતકાકાની તેની સાથે તેમના દીકરાની જેમ માયા બંધાઈ જાય છે. ભગત કાકા જ્યારે કમાવા માટે જાય છે ત્યારે કહે છે “ બેટા, ડાહ્યું થજે અને શાંતિથી રહેજે” એક પિતા પોતાના બાળકને શિખામણ આપતાં હોય એવો ભાવ અહીં પ્રગટ થયો છે. પાત્રો સાથે કથા પણ સરળ પ્રવાહમાં ગતિ કરે છે. ‘સ્વરૂપવાન ઉંદરડી’ માં સ્વરૂપવાન ઉંદરડી, તેના માતા-પિતા અને સૂર્યદેવ, પવનદેવ જેવી દેવસૃષ્ટિ તો પર્વત, વાદળ પણ એક પાત્ર રૂપે આવે છે. આ પાત્રો દ્વારા રસપ્રદ આલેખન કર્યું છે. ઉંદરડીના લગ્ન માટે મહાપ્રતાપી વરની શોધ કેન્દ્રમાં છે. સૂરજદેવ પાસે જાય છે પ્રસ્તાવ લઈને ત્યારે ઉંદરડીના માતા-પિતા નમસ્કાર કરે છે. એક પ્રકારની વિનમ્રતા આવા પ્રાણી પાત્રોમાં સર્જકે મૂકી છે. બાળવાર્તા હોય બાળકમાં રસ ઉત્પન્ન થાય એ રીતે પાત્રાલેખન સર્જક કરે છે. સૂર્યદેવની વિનમ્રતા પણ સહજ રીતે વણાઈ છે આવકાર આપતી વખતે કહે છે “ દેવ ગણપતિના વાહન, આપનું હું સ્વાગત કરું છું” (પૃ. ૧૯) ‘બે ઉંદરની વાર્તા’માં માનવ સહજ ચેષ્ટાઓ સર્જકે પાત્રોમાં આલેખી છે તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ આ વાર્તા આપે છે. શહેરી ઉંદરને જોતાં ખેતરનો ઉંદર પ્રેમથી આવકાર આપે છે અને પૂછે છે કે આટલે સુધી કેવી રીતે આવ્યા, આવતા તકલીફ પડી હશે. શહેરી ઉંદર પણ સામો ઉત્તર આપે છે કે અમે તો ટૂંકમાં આવ્યાં. દેવદારના એક ખોંખામાં બેસીને. આવી પ્રાણી સૃષ્ટિ વચ્ચે સંવાદો મૂકી રસમય રીતે વાર્તાને આલેખી છે. ‘ઉંદર અને બિલાડી’માં ઉંદર અને બિલાડી બે મિત્રો છે. ઉંદર ચાલાક છે એ જાણે છે કે બળથી બિલાડીને પરાસ્ત કરી શકાય

તેમ નથી. એ પોતાની યુક્તિથી બિલાડીને માત આપી છટકી જાય છે. બિલાડીમાં એક ભોળપણ જોવા મળે છે. બંને પાત્રમાં સર્જકે માનવીયકરણ કર્યું છે. બંને પાત્રોમાં માનવસહજ ભાષાનો પ્રયોગ કર્યો છે. ‘કાયબો અને માછીમાર’માં માછીમાર ઘેલાભાઈ, કાયબો, જલપરી ના પાત્રો દ્વારા કાલ્પનિક વસ્તુનું નિર્માણ થયું છે. કાયબાને માછીમાર બચાવે છે તેનો બદલો કાયબો વાળે છે. માછીમારને એક અદભૂત નગરીમાં લઈ જાય છે. ત્યાં માછીમાર યુવાન થઈ જાય છે. પશુ-પ્રાણીઓ પણ પોતાના ઉપકારનો બદલો વાળે છે તેનો પરિચય આ વાર્તામાં થાય છે. યુવાન પરત ગામ આવે છે ત્યારે ઘણા વર્ષોનો સમય પસાર થઈ ચૂક્યો હોય છે અને પોતે હજી જવાન જ હોય છે. પરંતુ આ પરિસ્થિતિ પણ તેને આઘાત આપે છે. ‘સાપ અને કઠિયારો’ વાર્તામાં સાપ, કઠિયારો અને તેની પત્ની. કઠિયારો અને તેની પત્નીમાં માનવતાનો, પ્રેમનો ગુણ જોવાં મળે છે. ઘરમાં સાપ રહે છે તેને મારતા નથી પરંતુ એક દીકરાની જેમ ઘરમાં રહેવા દે છે. સમય જતાં ઘરમાંથી વિદાય આપવાની થાય ત્યારે પણ તેઓ દુઃખી થઈ જાય છે. કઠિયારાની પત્ની સાપને ‘મોતી’ કહીને બોલવે છે. સાપ પણ પોતાના પર કરેલા ઉપકારનો બદલો પોતાની રીતથી વાળે છે. ‘ચાર મિત્રો’માં કાગડો, કાયબો, ઉંદર અને હરણમાં એક માનવી પણ નથી કરતાં એવા ગુણોનું આરોપણ થયું છે. આ ચારેય મિત્રમાં એક થઈને રહેવાની ભાવના સરસ રીતે ગૂંથાઈ છે. હરણ જાળમાં ફસાય છે ત્યારે ઉંદર જાળ કાપીને બચાવે છે. ‘લોભે લક્ષણ જાય’ જેમાં ગણપતનું લોભીપણું તેની વિવિધ ક્રિયાઓ દ્વારા પ્રગટ કર્યું છે. ગોફેણથી પક્ષીઓને મારી નાખે છે જે તેનામાં મરી પરવારેલી માનવતાના દર્શન કરાવે છે. આમ પાત્રસૃષ્ટિનું વૈવિધ્ય જોવા મળે છે.

બાળવાર્તાઓમાં રસ એક અગત્યનું પાસુ છે. વાર્તાકથા પ્રવાહ સાથે રસ-વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. બાળકોને સમજાય એવી ભાષામાં વાર્તાઓને આલેખી સર્જક આ વાર્તાઓમાં રસપાન કરાવે છે. ‘મેના અને ભગતકાકા’ વાર્તાનો આરંભ જ કુતૂહલ પ્રેરક છે “ મેનાનું એક બચ્ચું ઉડતા શીખ્યું, આકાશમાં એની નાની નાની પાંખો વીંઝાઈ એટલે એના આનંદનો પાર ન રહ્યો. માળાથી દૂર ઊડી આવીને ઝાડની એક ડાળ પર એ બેઠું. ઉમંગ તો માતો નથી. ડાળ પરથી ફરીથી ઉડ્યું. પણ ઊડવાનો મહાવરો નહિ એટલે આ વખતે સામા પવનમાં ગોથું ખાઈ ગયું. દડાની જેમ પડ્યું ઝંખરામાં. કાંટાથી એની એક પાંખ જખમી થઈ. હવે શું થાય? આવું થશે એવું તો એણે ધાર્યું જ નહોતું. એતો રડતું જાય અને “બચાવો, બચાવો’ની બૂમ પાડતું જાય” (પૃ. ૦૭) હવે શું થશે ? એવું કુતૂહલ બાળકોના મનમાં જાગે છે. બાળકોનું વિચાર જગત પણ સાથે સંકળાતું જાય એ રીતનો આરંભ સર્જકની બાલવાર્તા પ્રત્યેની સૂઝ પ્રગટ કરે છે. કાકી દ્વારા કાતર વડે પંખીની જીભ કાપી નાખવામાં આવે છે. ત્યાં કૃષ્ણરસની અનુભૂતિ કરાવે છે. પંખીઓ પાસેથી મોટું ખોખું લઈને આવતા કાકી રસ્તામાં એ ખોખું ખોલીને જુવે છે ત્યારે

તેમાંથી સપોલિયા, ગરોળીઓ નીકળે છે અને એજ વખતે પંખીઓ કાકીને ઘેરી લે છે ત્યારે કાકી ચીસો પાડે છે. આવા પ્રસંગોમાં ભયનું વાતાવરણ સર્જાય છે. ‘બહાદુર છોકરો’ માં રાક્ષસ રસ્તે આવતા જતાંને મારી નાખી ગામલોકમાં ભયની સ્થિતિ સર્જે છે. પ્રાણી સૃષ્ટિમાં પણ બાળકોને વિશેષ રસ પડતો હોય, ચારમિત્રો, સ્વરૂપવાન ઉંદરડી, જેવી વાર્તાઓ પણ બાળકના કુતૂહલને જાળવી રાખે રસપ્રદ વાર્તાઓ છે.

બોધતત્ત્વ : બાળવાર્તાઓમાં બોધ સરસ અને સરળ રીતે વણાયેલો જોવા મળે છે. આ બોધતત્ત્વ દ્વારા જીવનમાં ઉપયોગી બોધ બાળકો ગ્રહણ કરી શકે, ‘મેના અને ભગતકાકા’ આ વાર્તાનો મુખ્ય બોધ ઈર્ષા કરવી નહિ અને વધુ ધનની લાલચ પણ કરવી નહિ એવો રહ્યો છે. પરંતુ એક માનવી તરીકે પશુ-પંખીઓ સાથે કેવો વ્યવહાર કરવો જોઈએ તેનો પણ બોધ મળે છે. ભગતકાકા મેનાના બચ્ચાને પોતાના બાળકની જેમ રાખે છે, વડાલ કરે છે એ પણ એક બોધ છે જીવનમાં ગ્રહણ કરવા જેવો. વધુ ધનની લાલચને લીધે કાકી પંખીઓ વચ્ચે ઘેરાય છે. લાલચ પણ બૂરી બલા છે તે પણ અહીં સ્પષ્ટ રીતે જોવા મળે છે. ‘બહાદુર છોકરો’ માં કોઈ પણ શક્તિશાળીને બુદ્ધિથી પરાસ્ત કરી શકાય એ સંદેશ વણાયેલો છે. ‘બુદ્ધિશાળી કઠિયારો’માં બુદ્ધિનું મહત્ત્વ અંકિત થયું છે. ‘સાપ અને કઠિયારો’માં સાપ જેવું પ્રાણી પણ પોતે જેનું ખાધું એનો ઉપકાર ભૂલતું નથી એ ભાવ વણાયેલો છે. પશુ અને પ્રાણીઓ વચ્ચેની સાચી અને ગાઢ મિત્રતા ‘ચાર મિત્રો’ માં પ્રગટ થઈ છે. કોઈ પણ મુશ્કેલીના સમયે સંપથી રહેવાથી જીત થતી હોવાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ પુરુ પાડે છે. ‘લોભે લક્ષણ જાય’ જેમાં અતિ લોભ હાનિકારક છે એ દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

ભાષા: અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટની આ બાળવાર્તાઓની ભાષા સરળ છે. લાંબા વર્ણનો નહિ પરંતુ ટૂંકા વાક્યો, બાળકોને સહેલાઈથી સમજાય એવા ટૂંકા અને રસાળ વાક્યોમાં રસને જાળવતી અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટની શૈલી પ્રમાણવા જેવી છે.

પાઠટીપ :

૧. 'બુંદ બુંદની સુરત નિરાલી', રમણ સોની, કિશોર વ્યાસ, પ્ર. આ. ૨૦૦૮, પૃ.૫૫
૨. 'નિસ્બતપૂર્વક', સુમન શાહ, પાર્શ્વપબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પ્ર. આ.૨૦૧૧, પૃ.૩૦
૩. એરિસ્ટોટલનું કાવ્યશાસ્ત્ર (કૃતિ-પરિચય), રમણસોની, ekstra pressbooks. Pub
૪. ગ્રંથ, ઓગષ્ટ, ૧૯૮૧, પૃ.૩૦૯